

Գրիգոր Կոստանյան

ԳԱՐԵԳՐԻՆ ՅՈՎԱԶԱՆՆԵՍԵԱՆ

423

9(62)
2-85

ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

ՍՏԱԳԼՈՒ Է 1961 թ.

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆԶԵԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ՃՈՒՍՅՈՒՆՆԵՐ ԱԶԳ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐՈՎ

A 36169

Գ. Ա. Հ. Բ. Է

ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ ՅՈՎԱԶԱՆՆԵՍԵԱՆ

ՏՊԱԳՐ. ՏԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

1937

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ
ՅԱՐՈՒԳ Ա.

ՆՈՐԻՆ ՎԵՋԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՒ ՍՈՒՏԱՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐ

ՓԱՐՈՒԳ Ա.-ԻՆ

Ակնածանօֆ կը նուիրէ

ՀԵՂԻՆՍԱԿԸ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Մեր ներկայ աշխատքիւնը կազմած ենք օգտուելով ինչպէս Հայ, նոյնպէս ալ օտարազգի աղբիւրներէ քանի մը լեզուներով, որ հոս մի առ մի յիշատակելը աւելորդ կը համարենք: Արդեւ պատմութիւնը անանկ հիւղ մըն է, որ կարելի չէ հնարել եւ կամ ստեղծագործել, ինչպէս օրինակ բանաստեղծութիւն մը եւ կամ վեպ մը, հետեւաբար ան պէտք է առնուի այս կամ այն աղբիւրէն: Օգտուելով տարիներու ընթացքին մեր ձեռք բերած փորձառութենէն, իբր պատմութեան դաստառ՝ ջանացած ենք որ ան ըլլայ, որքան կարելի է, ամփոփ, պարզ եւ դիւրհասկնալի ոչ միայն դպրոցականներու համար, այլ եւ հասարակութեան բոլոր խաւերուն համար: Քանի որ կ'ապրինք այս հիւրընկալ երկրին մէջ, պէտք է որ քիչ քիչ շատ ծանօթ ըլլանք այս երկրին պատմութեանը:

Մեր աշխատութեան սկիզբը հաճառօտ աշխարհագրական ծանօթութիւններ տուած ենք Եգիպտոսի մասին, իսկ վերջը՝ առանձին գլուխի մը մէջ՝ խօսած ենք գրեթէ բոլոր այն ազգայիններու մասին, որոնք զանազան ժամանակներու մէջ նշանաւոր են եղած այս երկրին մէջ իրենց ծառայութիւններով եւ կամ հասարակական դիրքով: Խօսած ենք նաեւ Եգիպտահայ Առաջնորդութեան եւ ազգային հաստատութիւններու մասին:

Անշուշտ յաւակնութիւն չունինք կարծելու որ մեր աշխատքիւնը անբերի է. բայց մենք զմեզ մխիթար-

սւած պիտի համարենք, եթէ ան չափով մը ծառայած
ըլլայ իր նպատակին, որու համար յօրհնուած է:

Գուցէ նկատողներ ըլլան, որ ան շատ ընդարձակ է
դպրոցական մանուկներուն համար: Մենք այդ կարծի-
քէն չենք: Ինչպէս Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ ազգային վար-
ժարաններուն մէջ ամբողջ տարի մը յատկացուած էր
այդ ազգերու պատմութեան համար, նոյնը պէտք է ընել
եւ հոս: Մէկ տարուայ ընթացքին դիւրին կերպով կա-
րելի է ուսուցանել զայն ո եւ է դաստիարակ մէջ
ամբողջութեամբ, մանաւանդ եթէ այդ նիւթին համար
յատկացուի շարքաւորական երկու պահ:

Ե Գ Ի Պ Տ Ո Ս

ԱՇԽԱՏԱԳՐԱԿԱՆ

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Եգիպտոսը կ'ընայ Ափ-
րիկէի հիւսիս - արեւելեան
կողմը և կը տարածուի Սի-
էնի սահմանքէն միւրջ և Մի-

ջերկրական ծովը, ու Արաբական անապատէն մինչև
Լիբիական անապատը:

Թէ ուրկէ ծագում առած է եգիպտոս անունը՝ ստու-
գիւ յայտնի չէ. ան յունական բառ մըն է: Ժողովուր-
դային զրոյցի մը համաձայն՝ այդ անունը առաջ է ե-
կեր Էնիպտոս հերոսի անունէն, որ Տանասին եղբայրն
էր և ատենօք իշխած է այս երկրին մէջ: Բայց այս
երկու անձնաւորութիւններն ալ առասպելական են(*):

(*) Յունական առասպելը կ'ըսէ, որ Էնիպտոս ունէր յիսուն
սղայ եւ իր եղբայրը Տանաս յիսուն աղջիկ: Այս սղաւները եւ աղ-
ջիկները միաժամանակ ամուսնացան միմիանց հետ: Ամուսնութեան
առաջին գիշերն իսկ Տանասի աղջիկները, բացի մէկէն, սպաննեցին

Տեղացիները զայն կը կոչէին Քեմի, որ կը նշանակէ սև հող: Այս բառէն առաջ է եկած քիմիա բառը:

Եգիպտոսը ընդարձակ երկիր մըն է, բայց անոր մեծագոյն մասը անապատ է և հողիւ ունի 35000 քառակուսի քիլոմետր տարածութիւն բնակութեան և մշակութեան համար: Եգիպտոս ըսելով՝ ներկայիս ընդհանրապէս կը հասկցուի միայն Նեղոսի հովիտը և Տելթան քանի մը օազիսներով: Ինչպէս օրինակ Ֆեյյում, Սիվա, Դելկա ևայլն:

Եգիպտոսի ամբողջ երկարութեամբ, հարաւէն դէպի հիւսիս, կը հոսի Նեղոս գետը, որ Միսիսիպէն ետքը, Խշխարհի ամէնաերկար գետն է: Անոր երկարութիւնն է մօտաւորապէս 6500 քլմ., բայց Եգիպտոսի մէջ անոր միայն մէկ փոքր մասն է: Ան կը մանէ եգիպտական հողը Սիէնի սահանքէն և կ'երթայ ու կը թափի Միջերկրական ծովու մէջ:

Նեղոս բառը նոյնպէս յունական է: Տեղացիները զայն կը կոչէին Հապպի, որ կը նշանակէ թաքուն, գաղտնիք և Ասքրու, որ կը նշանակէ գետ: Անոր երկու կողմերը կը տարածուին Լիբիական և Արաբական լեռնաշղթաները, որոնք իրենց մէջ կը կազմեն հովիտ մը, որու լայնութիւնը 10-15 քիլոմէտր է: Ահա այս հովիտն է, որ կոչուած է Նեղոսի հովիտ:

Լիբիական և Արաբական լեռնաշղթաները տակաւին Միջերկրական ծովուն չհասած՝ հեղհեղէ հեռացած են իրարմէ և իրենց միջև գոյացուցած ընդարձակ տափարակ տարածութիւն մը: Եգիպտոսի այս մասն է, որ կոչուած է Սոսիին Եգիպտոս կամ Դելքա:

Իրենց ամուսինները: Ոնրագործ աղջիկները տարտուսին (դմսիս) մէջ դասապարտուեցան անընդհատ ջուր կրել եւ լեցնել կարաս մը, որ յասակ չունէր եւ հետեւաբար միշտ կը մնար դասարկ: Ասկէ է առնուած «Տանոյեան կարաս» ասացումը, որ սովորաբար կ'ըսուի այնպիսի հաստատութեան մը նկատմամբ, որ կը կլլէ բոլոր եկամուտները եւ դարձեալ կը մնայ դասարկ, կարտուեցան մէջ:

Դեղլթա կոչուելու պատճառն այն է, որ նեղոսը հոս բաժնուելով երկու գլխաւոր ճիւղերու՝ կ'առնէ յու նական Δ տաւին ձեւը: Դեղլթայի երկու գլխաւոր ճիւղերն են Բոգէսսա և Տամիէսսա:

Շատ հին ատեն Դեղլթան գոյսւթիւնն չէ ունեցեր, այլ անոր տեղը ծով էր: Նեղոսը իր պարբերական յորդումներով և բերած տիղմով լեցուցեր է ծովը և հետզհետէ կաղմուեր է նոր ցամաք մը, որ ետքը կոչուեր է, ինչպէս ըսինք, Դելթա կամ Սոսրիճ Եգիպտոս: Դեղլթայի միջին տարածութիւնն է 25000 քառ. քիլոմետր և տարուէ տարի կ'աւելնայ Նախապատմական շրջանին նեղոսի գետաբերանը եղած է Մեմփիսէն քիչ մը հիւսիս:

Նեղոսը կաղմուած է երկու գետերէ՝ ձերմակ նեղոս եւ Կապոյճ նեղոս: Ձերմակ նեղոսը իր սկիզբը կ'առնէ կեդրոնական Ափրիկէի Վիկտորիա լիճէն և հազարաւոր քիլոմետրներ հոսելով անտառներու և բնդարձակ ձախիճներու միջէն՝ կ'երթայ և կը միանայ Կապոյճ նեղոսին հետ Սուէանի մէջ: Կապոյճ նեղոսն ալ կը բղխէ Եթովպիոյ Յանա լիճէն: Անոր գլխաւոր հարկատունն է Աքբարա, որ ինքնին բաւականին մեծ գետ մըն է: Երկու նեղոսներու միացման կէտին վրայ շինուած է Խարբում քաղաքը, որ Սուտանի մայրաքաղաքն է:

Ամէն տարի Յուլիս ամսու սկիզբները նեղոսը կը յորդի, և դուրս գալով իր ափերէն՝ կ'ողողէ շրջակայքը: Կ'ուրախանան ոչ միայն մարդիկ, այլ և կենդանիները և թռչունները: Նեղոսի հովիտը այդ ժամանակ կը նմանի ծովու մը, իսկ գիւղերն ու քաղաքները՝ կղզիներու: Երթեւեկութիւնը կը կատարուի մակոյկներով և կամ հողաթոււրերու ու պտտնէշներու վրայէն: Յորդումի պատճառն են Եթովպիոյ մէջ տեղացող անձրեւները, բայց հին եգիպտացիք չկարենալով բացատրել բուն պատճառը՝ կը կարծէին, թէ ան ա-

առջ կուգայ Իսիս Աստուածուհու արցունքներէն, որ կուլայ իր սպաննուած ամուսին՝ Օզիրիսին վրայ:

Յորդումը կը տեւէ քանի մը ամիս: Սեպտեմբերին ան կը հասնի իր ամենաբարձր կէտին, որմէ ետքը կը սկսի հետզհետէ նուազիլ: Նոյեմբերի վերջերը գետը արդէն քաշուած կ'ըլլայ իր նախկին հունին մէջ՝ Թոդնելով: շրջակայքը տեսակ մը տիղմ, որ խիստ կը պարարտացնէ հողը: Այդ տիղմը մեծ մասամբ բաղկացած է կենդանական և բուսական մնացորդների:

Հազիւ ջուրը քաշուած՝ երկրագործը թեթեւ կերպով մը կ'արօրէ հողը և կը ցանէ իր սերմը: Երբեմն ան կը ցանէ իր սերմը նոյնիսկ առանց արօրելու և ետքը կ'ոխրակել կուտայ սչխարներու և այծերու հօտէն: Շնորհիւ ատք կ'ըլլայի և մշտական պոյծառ արեւու՝ բերքը չուտով կը հասնի և կը սկսի հունձքը: Եգիպտոսի գիւղացին միեւնոյն հողէն տարուայ մը ընթացքին կրնայ քանի մը բերք առնել: Եգիպտոս իր հողին տասնպիսիական արգաւանդութիւնը պարտ է Նեղոսի: Առանց այս գետին՝ ան պիտի ըլլար այնպիսի համառատրած անտառաւ մը, ինչպէս են իր դրացի Լիբիական և Արաբական անապատները: Իրաւամբ պատմահայր Հերոդոտ, որ կ'ապրէր Եգիպտոսն մէջ Ն. Ք., այս երկիրը կոչած է «Նեղոսի պարգեւը»:

Եգիպտոսը իր աշխարհագրական դիրքով և մասնակերեւոյթին կազմութեամբ կը բաժնուի երկու մասի՝ Վերին Եգիպտոս, որ կը տարածուի Սիէնի սահանքէն մինչև Մակնա կամ Բէնի-Սուէն և Ասուից եգիպտոս կամ Գիլթա, որ տակէ կը տարածուի մինչև Միջերկրական ծովը: Ոմանք Եգիպտոսը կը բաժնեն երեք մասի՝ Վերին, Միջին և Ստորին Եգիպտոս: Վերին Եգիպտոսի գլխաւոր քաղաքն էր Թեբէ, որու պատճառով ամբողջ Վերին Եգիպտոսը կը կոչուէր նաև Թեբայիս, իսկ Ստորին Եգիպտոսի գլխաւոր քաղաքն էր Մեմփիս: Երկու քաղաքներն ալ այլեւս գո-

յուլիսն չունին և անոնց տեղը պարզ գիւղեր են անցեալ փառքին բեկորներով:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ Եգիպտոսի կլիման միօրինակ չէ: Վերին Եգիպտոսի մէջ ան չոր է և տաք, իսկ Ստորին Եգիպտոսի մէջ մասամբ խոնավ: Եգիպտացիք ձիւնի մասին գաղափար չունին, անձրեւներն ալ ստկաւ են: Սուեզի ջրանցքին բացուիլը, բուսականութեան օրստօրէ առատանալը և քաղաքակրթական ազդակները (չորի, ելեքտրականութիւն) ազդած են մեծապէս այս երկրին կլիմային վրայ, որ դարձեր է աւելի մեղմ և աւելի բարեհամբոյր: Նախկին հեղձուցիչ տօթերը այլ եւս չկան և միայն ժամանակ առ ժամանակ հարաւէն կը փչէ տաք և հեղձուցիչ հով մը, որ կը կոչուի խամսին:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ Նախապէս կը կարծէին, թէ Եգիպտոսի տմէնահին բնակիչները եղած են սեւերը, որոնք հետեւելով Նեղոսի ընթացքին՝ չուած են հարաւէն դէպի հիւսիս և հաստատուած այս երկրին մէջ: Սակայն ներկայիս տմէնահաւանական ենթադրութիւնը կը համարուի այն, որ անոնք եկած են ոչ թէ հարաւէն, այլ հիւսիսէն, Սուեզի պարանոցէն և անոնց մօրթի գոյնը ոչ թէ սև էր, այլ կարմրաւուն: Այդպէս կը ցուցնեն գեթ մինջև օրս երեւան հանուած յիշատակարանները(*): Այդ ցեղը Ս. գրքի մէջ կոչուած է Քամեան(**) և տարածուած էր Պարսից ծո-

(*) Սէթի Ա.ի դամբարանին մէջ Եգիպտացիք ներկայացուած են կարմիր գոյնով, Սուրիացիք՝ դեղին, Լիբիացիք՝ նեմակ եւ երովպիացիք սև գոյնով:

(**) Հստ. Ս. գրքի Եգիպտացոց նախահայրը եղած է ՄԻՋՐԱՅԻՄ, որ կը համարուի Քամի որդին:

ցի և Կարմիր ծովու եզերքները: Անկէ մաս մը նոս-
խապատմական շրջանին անցած է Սուէզի պարանո-
ցէն և հաստատուեր է Նեղոսին Հովիտին մէջ: Հաւա-
նաբար ետքը նոր գաղթականութիւններ ալ եկած ըլ-
լան հարաւէն և արեւմուտքէն և ժամանակի ընթաց-
քին խառնուած նախորդներու հետ:

Հին Եգիպտական ազգը ալիւս գոյութիւն չու-
նի: Ղպտինները միայն կրնան համարուիլ անոր մերձա-
ւոր շառաւիղները:

ԵԳԻՊՏԱՆԻՆ

ՏՈՀՄԵՐԸ

Ինչպէս բոլոր հին ժողովուրդները,
նոյնպէս և Եգիպտացիք նախապէս
բաժնուած էին տոհմերու, որոնց
իւրաքանչիւրը ունէր իր տոհմա-
պետը և իր ինքնուրոյն կեանքը: Յունական բառով
տոհմը կը կոչուէր Նոմ, իսկ տոհմապետը Նոմալկոս:
Եգիպտական նոմերու թիւը 42 էր: Նոմարկոսը իր
տոհմի անդամներուն վրայ կեանքի և մահուան իրա-
ւունք ունէր: Ան միաժամանակ թէ մարմնաւոր և թէ
հոգեւոր պետն էր, ան էր որ կ'առաջնորդէր իր զօր-
քը գէպի կախ, իսկ կախն ու պատերազմը տոհմերու
միջև անպակաս էին: Իւրաքանչիւր տոհմ ունէր իր
ընտանի և կամ հովանաւորող աստուածը և նուիրա-
կան կենդանին:

ԵՐԿՈՒ

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՅ

ԿԱԶՄՈՒԻԸ

Նեղոսը իր տարեկան յոր-
դումներով յաճախ մեծա-
մեծ վիասներ կը հասցնէր
ժողովուրդին. կը քչէր կը
տանէր ցանքերը, ցանկա-
պատները, բնակութիւնները, ընտանի կենդանիները
և երբեմն ալ մարդիկ: Գետին պտտառած այս չա-
րիքներուն առջևը առնելու համար՝ տոհմերը սախա-
ուեցան մոռնալ իրենց ներքին վէճերը, իրարու մօտ

գալ և միացեալ ուժերով կռուիլ այդ չարիքներուն
դէմ և կամ դարմանել եղած վնասները: Այսպէսով
կողմուկեցան քանի մը խմբակցութիւններ, որոնց իւ-
րաքանչիւրը ունէր իր գլխաւորը և կամ ղեկավարը:
Ժամանակի ընթացքին այս խմբակցութիւնները ի-
րարու մէջ ձուլուելով՝ ծնունդ տուին երկու թագա-
ւորութեանց՝ մէկը Վերին Եգիպտոսի մէջ և միւսը
Ստորին Եգիպտոսի մէջ: Խմբակցութեանց պետերը
կոչուեցան Փարաւոն:

Փարաւոնը կը համարուէր
աստուծոյ փոխանորդը երկ-
րին վրայ և Հորոսի յաջորդը:
Ջայն կ'ողջունէին երկրպա-
գեւելով: Անոր արձանը շատ
անգամ կը դնէին տաճարնե-
րու մէջ և նոյնիսկ զոհեր կը
մատուցանէին ի պատիւ անոր:
Փարաւոնը կը կրէր իր գլխուն
վրայ խոյր մը, եզերուած ոս-
կեայ օծով մը՝ նշան գերագոյն
իշխանութեան և խոհմու-
թեան, աջ ձեռքին մէջ կեռ
մը անուրսով՝ նշան մեղմու-
թեան և աստուածութեան, իսկ ձախ ձեռքին մէջ
մարակ մը՝ նշան բարկութեան և խստութեան: Եգիպ-
տացիներու կարծիքով՝ Փարաւոնը պարտաւոր էր սի-
րել և խնամել ժողովուրդը իրր բարի հայր մը և պատ-
ժել զանոնք, իբր խիստ զատաւոր մը, երբ յանցանքի
մէջ բռնուէին:

Փարաւոն մը

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԿՐՕՆՔԸ

ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ Բոլոր հին աղգերու նման՝ Եգիպտացիք նոյնպէս բնապաշտներ էին և բազմաստուածեան:

Բնութեան մէջ գրեթէ չկար տարր մը, որ անոնց պաշտամունքին առարկայ դարձած չըլլար, մանաւանդ աշխարհիները, որոնք կրնային օգտակար կամ վնասակար ըլլալ երկրագործութեան համար: Ամէնէն աւելի ընդհանրացած էր արեւի պաշտամունքը, զոր կը պաշտէին զանազան անուներու տակ:

Աստուածներու թիւը խիստ բազմաթիւ էր: Ոչ միայն իւրաքանչիւր տոհմ ունէր իր մասնաւոր աստուածը, այլ և իւրաքանչիւր քաղաք ու համայնք ունէր իր պաշտպան և հովանաւորող աստուածը: Որ քաղաքը քաղաքակնապետէս բարձրանար, նոյնպէս և անոր աստուծոյ հմայքնու հեղինակութիւնն ալ կը բարձրանար: Յոյն պատմաբան Հերոդոտի վկայութեան համաձայն՝ Եգիպտացիք աշխարհի ամէնէն կրօնական և ամէնէն բարեպաշտ ժողովուրդն էին: Հաղարաւոր տարիներ անոնք հաւատարիմ մնացին իրենց կրօնքին և անոր պարտադրած ծէսերուն:

Բազմաթիւ աստուածներէն ամէնէն աւելի պաշտամունքի առարկայ դարձան հետեւեալները:

Օղիւրիս.— Նախապէս Արիդուի աստուածն էր, քայց անոր պաշտամունքը շատ ընդհանրացաւ բովանդակ Եգիպտոսի մէջ և նոյնիսկ Եգիպտոսէն դուրս: Ան կը համարուէր գերազանցապէս բարի աստուած մը: Սկիզբները Եգիպտացիք կը կարծէին թէ ան Նաւակի մը մէջ նստած՝ ամէն օր կը թրավարէ երկնային ծովուն մէջ և հաւասարապէս լոյս կուտայ թէ բարիներուն և թէ չարերուն, հնայեւրոպ. որ այս վերջիններ-

ըր կը ծաղրէին՝ իր ծերութիւնը և իր կենճիռները։ Սեթէն սլարաուեկէն ետք՝ ան դարձաւ մայրամուտի արեւ-աստուածը և մեռեալներու դատաւորը։

Իսիս.— Կը համարուէր Օզիրիսի կինը և քոյրը։ Ան մայր գիցուհին էր, որ կը ներկայացնէր բնութիւնը և լուսինը, կը հալմանաւորէր ամուսնութիւնը, բը-ժըշկութիւնը և ցորենի մշակութիւնը։ Անոր արձանին վրայ գրուած էր. «Ես եմ անցեալը, ներկան և ապագան. ոչ մէկ մահկանացու համարձակած է բարձրացնել իմ քողը»։ Զոյն կը պատկերացնէին յաճախ խոյի գլխով։

Հորոս.— Օզիրիսի և Իսիսի սրղին, կը ներկայացնէր նորածագ արեւը։ Զինքը կը պատկերացնէին յաճախ բազէի գլխով։ Օզիրիս, Իսիս և Հորոս կը կազմէին եգիպտական սանթէոնի երրորդութիւնը(*)։

Ամոն-Ռա.— Աստուծոյ երկու աստուածներ էին, որ ետքը նոյնացուեցան մէկ անձնաւորութեան մէջ։ Ան կը ներկայացնէր միջօրէի արեւը իր ամբողջ փառաւորութեամբ մէջ։

Սեթ.— Խաւարի և գիշերուայ աստուածը

Օզիրիս Իսիս Հորոս

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

(*) Գոյութիւն ունէին Բանի մը երրորդութիւններ, բայց ամէնէն ընդհանրացածն էր Օզիրիս, Իսիս եւ Հորոս երրորդութիւնը։

բնութեամբ կը համարուէր չար, ան կը մարմնացնէր Սահարայի անապատը:

Փրահ.— Մեմփիսի աստուածը, որ եաքը նոյնացուեցաւ Օզիրիսի հետ:

Հապպի.— Պաղաքերութեան աստուածը, կը մարմնացնէր Նեղոսը:

Թոս.— Հերմոպոլիսի աստուածը. կը համարուէր Օզիրիսի քարտուղարը և ճշմարտութեան դպիրը: Զոյն կը պատկերացնէին մարդկային մարմնով և Իրիս Թուչունի գլուխով:

Աննիբիւս.— Կը համարուէր դամբարաններու պահապանը ընդդէմ չար ոգիներու և կողոպտիչներու: Ան էր սր կը ներկայացնէր մեռեալներու հոգիները Օզիրիսին: Զոյն կը պատկերացնէին շնագայլի գլուխով և մտրակը մէկ ձեռքին մէջ:

Հաթոր.— Կը համարուէր արուեստներու աստուածուհին: Ան Դեմոդեքի գիցուհին էր: Զոյն կը պատկերացնէին կովու կերպարանքով:

Եգիպտացիք իրենց աստուածները կը ներկայացնէին ընդհանրապէս մարդկային մարմնով, մարդու պէս հագնուած, բայց յաճախ կենդանու մը և կամ Թուչունի մը գլուխով: Իւրաքանչիւր աստուած իր ձեռքին մէջ կ'ունենար իր աստուածութեան խորհրդանշանը:

Եգիպտական բոլոր աստուածները կարելի է բաժնել երեք խումբի՝ մեռեալները հովանաւորող աստուածներ, բնութիւնը ներկայացնող աստուածներ և արեւը պատկերացնող աստուածներ: Արեւը կը համարուէր կեանքի ողբիւրը և Եգիպտական կրօնքի կեդրոնական և կամ գլխաւոր աստուածութիւնը: Զոյն կը պաշտէին դանապան անուններու տակ:

Ըստ Եգիպտական դիցաբանութեան՝ աստուածները կը բաժնուէին նաեւ իննեակներու: Առաջին իննեակին գլուխը կը զօնէր Ռահ, որ ծնուած կը հա-

մարուէր Նուէն եւ իր կարգին ծնունդ տուաւ Շուին
(արուսեակ եւ մթնոյորս) եւ Տաճնուսին (վերջապոյս
եւ ակօրեւ): Ռահ կը համարուէր մարդոց եւ տիեզեր-
քի ստեղծողը: Շուէն եւ Տաճնուսէն ծնան Գաբու
(երկիր) եւ Նուք (երկինք): Այս երկուքի անուանու-
թիւնէն ծնան Օգիրիս, Իսիս, Աքք եւ Նեփթիս:

Երկրորդ ինկենակի գլխաւորը կը համարուէր Հո-
րոս, որ Օգիրիսի եւ Իսիսի որդին էր: Անկէ ետքը
կուգային Թոս, Աննիքիւս, Հաքոր եւ այլ երկրոր-
դական աստուածները եւ աստուածուհիները:

Նոյն դիցաբանութիւնը դարձեալ կ'ըսէ, քի Օգի-
րիս եւ Աքք շարունակ կոռի մեջ են. երբեմն մեկը
կը յաղքէ եւ երբեմն միւսը: Երբ ցորեն կ'ըլլար, կը-
սէին, Օգիրիսը յաղքեց, իսկ երբ գիշեր ըլլար՝ Աքքը
յաղքեց: Անգամ մը, կ'ըսէ դիցաբանութիւնը, Աքքը
յաղքեց Օգիրիսին եւ անոր մարմինը կտոր կտոր ընկե-
լով՝ ցրուեց Նեղոսի հովիտին մէջ: Իր կիներ Իսիս եւ
Բոյրը Նեփթիս փնտրեցին երբեք եւ զտնայով անոր
մարմնու մասերը, Թոսի եւ Աննիքիւսի օգնու-
թեամբ զոնսեցին եւ ողջացուցին զայն իրենց ար-
ցունիներով:

Թեւ Հորոսը իր հօր վրեժը առաւ Աքքէն,
բայց չկրցաւ վերջնականապէս զգետնել զայն, ուստի
պայքարը կը շարունակուի(*):

Եգիպտական կրօնքի ա-
ռանձնայատկութիւննե-
րէն մէկն էր անասնու-
պաշտութիւնը: Բազմաթիւ կենդանիներ եւ թռչուն-
ներ նուիրական էին իրենց համար, ինչպէս օրինակ՝
եղը, խոյը, նոթագը, կառուէն, առիւծը, շնագայլը,

(*) Այդ պայքարի տակ կը հասկցուի լոյսի եւ խաւարի մեծա-
մարտը, բարիի եւ չարի կռիւը:

կոկորդիլոսը, օձը, բզեզը, իրիա թռչունը, սողը, բազէն և այլն: Ան, որ պատահմամբ և կամ գիտաւորեալ կերպով սպաննէր այս կենդանիներէն մէկը, սովորաբար մահաւամբ կը պատժուէր և կամ քուրմերը անոր վրայ ապաշխարանք կը գնէին:

Դեռորոս Սիկիլիացիին, որ այցելած է Եգիպտոս առաջին դարուն մէջ Ն.Ք., կը պատմէ թէ անգամ մը ականատեսն էրաւ Ադիսանդրիոյ մէջ օստրակակի մը կտոր կտոր ըլլալուն զայրացած անքոյիսին կողմէն. ան պատահմամբ ապանկած էր կտոր մը:

Վերոյիշեալ կենդանիները և ուրիշները նախապէս կը պաշտուէին, իբր աստուած և իւրաքանչիւր տոհմ իր ընտանեկան աստուծոյ հետ ունէր և իր կենդանի-աստուածը: Բայց աւելի ուշ տառն սկսան զանոնք նկատել իբր ու է աստուածութեան մարմնացումը կենդանու կերպարանքով. Օրինակ՝ Ապիսը կը ներկայացնէր Փթահի և Օզիրիսի մարմնացումը, բայց ոչ թէ նոյնինքն Փթահը, կամ Օզիրիսը. բազէն կը ներկայացնէր Հորոսի մարմնացումը, բայց ոչ թէ նոյնինքն Հորոսը: Նուիրական կենդանիներէն ամէնէն պաշտուածը Ապիսն էր:

Ապիսը հասարակ եղ մը չէր: Ան պիտի ըլլար ամբողջովին սև, ճակատին ունենար ճերմակ եռանկիւնաձև նշան մը, մէջքին թեւատարած արծուի մը և կամ բազէի մը նշանը(*), իսկ լեզուի վրայ բզեզի կամ խղզենջի նշան մը: Ապիս գանալը շատ գժուար էր և այն քուրմը, որ յաջողէր նոր Ապիս մը գտնալ, փարաւորէն մեծ պարգեւ կը ստանար: Նոր Ապիսի գիւտը ընդհանուր ուրախութիւն և ցնծութիւն կը պատճառէր ամբողջ Եգիպտոսին: Մեծ հանգիստաւորութեամբ զայն կը տանէին Մեմփիս: Հոն զայն կը խնամէին Փթահի տաճարին կից մատուռի մը մէջ:

(*) Վերջին նշանները շատ խոսուքեամբ չէին հետապնդուէր:

Քուլմերը, ճերմակ հագած, ոսկէ անոթներով կը կերակրէին զայն: Առանձին յարգանք կը մատուցանէին նաեւ այդ Ապիսի մօրը:

Երբ Ապիսը մեռնէր, մեծ սուգ կը պատէր ամբողջ Եգիպտոսին: Փարաւոնը 72 օր սուգ կը պահէր: Մեռած Ապիսի մարմինը կը զմռսէին և մեծ հանգիստաւորութեամբ կը զեանդէին յատկապէս պատրաստուած դամբարանի մը մէջ և որմնադիրները անմիջապէս կը ձեփէին դուռը: Մեռած Ապիսը կը կոչուէր «Օգիրիս-Ապիս», որ ետքը յունական յորջորջումով կոչուեցաւ Սերապիս, իսկ տաճարը՝ Սերապիոն: Ապիսի գերեզմանը ուխտատեղի էր:

Մինչև 25 տարեկան ըլլալը, եթէ Ապիսը բնական մահով չմեռնէր, այն տառն քուլմերը զայն կը խեղդէին սրբազան աւաղանին մէջ և զմռսելով նոյն հանգիստաւորութեամբ կը թաղէին: Երբեմն հարուստ մարդիկ չէին խնայեր նիւթական ամէն տեսակ զոհողութիւն աւելի չքեղ դարձնելու համար Ապիսի և կամ մի այլ նուիրական կենդանու յուղարկաւորութիւնը:

Ապիսէն ետքը ամէնէն յարգուած կենդանիներն էին՝ Կոկորդիլոսը, Շնագայլը, Բագեճ և Իբիսը: Ապիսի մէջ կը կարծէին տեսնալ երկինքը, կոկորդիլոսի մէջ՝ ջուրը, շնագայլի մէջ՝ մահը, բաղէի մէջ՝ արեւը, Իբիսի մէջ՝ լուսինը, և այլն:

Ասենոֆ Նեղոսի մէջ չափազանց շատ էին կոկորդիլոսներ և գէսածիւր: Այս վերջինը նոյնպէս նուիրական կենդանի մըն էր: Գէսածիւրը գրեթէ անխնայ ոչնչացուեցան, իսկ կոկորդիլոսները, որոնք նոյնպէս զգալի կերպով պահած են, քաջած են դէպի հարաւ, այնպէս որ եգիպտական ջուրերու մէջ գրեթէ այդ եւս չկան այդ կենդանիներէն: Կը քուի քե կոկորդիլոսները վախցած են շոգեմաւերու երթելէն և աղմուկէն ու հրագեղներու պայթիւնէն:

Հերոդոդ եւ Ստրաբոն կը պատկերէ, որ Էլեփանտինի մէջ (կողմի սիւնի տակնամսին) կը պատկերէին կոկորդիլոսները, իսկ Թեքէի մէջ ընդհանրապէս: Քոռովները կ'ընտրէին անոնցմէ մէկը, զոր կը խնամէին շինի մը մէջ եւ կը վարժեցնէին մարդու ձեռքէն ուտել: Անոր ակամեցներէն կը կախէին ոսկի գիւնէր եւ սոցեւի քարերուն կ'անցնէին ապարանջաններ: «Ես տեսայ, կ'ըսէ պատմաբանը, մարդ մը, որ ուտելիք բերաւ կոկորդիլոսին համար: Կենդանին այդ ժամանակ կը հանգստանար աւազին վրայ շինի ափին: Քոռովները ստին ծրարը եւ մօտեցան կենդանիին: Անոնցմէ երկուքը բացին կենդանու բերանը, իսկ երրորդը ակնոր մէջ նետեց նախ կարկանդակները, ապա տապկած ձուկերը եւ ապա մեղրիկ պատրաստած խմելիք մը: Կենդանին, քերէս անբաւական, ձգեց ափը, մտաւ շինի մէջ եւ ապա գնաց հանգստանալու հանդիպակաց ափին վրայ: Հազիւ քէ առաջին այցելուն հեռացած էր, երբ նկատ երկրորդ մը նոյնպէս քերելով ծրար մը ուտելիք: Քոռովները նոյնպէս ստին ծրարը, ակցան հանդիպակաց ափը եւ նոյն ձեւով լեցուցին ուտելիքը կենդանուն բերանը»:

Գետնին կը համարուէր խաւարի աստուած Սեթի մարմնացունը, իսկ կոկորդիլոսը՝ Սովկու աստուծոյ, որ Մեկիսի աստուածներէն մէկն էր:

Բացի իրական կենդանիներէն, եգիպտացիք կը պաշտէին նաեւ այնպիսիները, որոնք պարզապէս երեւակայութեան արգիւնք էին: Այսպէս օրինակ՝ անոնք կը պաշտէին Փիւնիկ թռչունը եւ Սիփնէս կենդանին:

Փիւնիկի մասին կը կարծէին, թէ ան ծնած է կրակէ եւ անմիջապէս թռուելով ծառի մը վրայ՝ իր զմայլելի երգով ողջունած է նորածագ արեւը: Կը կարծէին նաեւ, որ արեւը մօր մանելէն ետքը, Փիւնիկն ալ

կը մեռնի և հետեւեալ օրը կը վերածնի իր աճիւնէն: Փիւնիկը կը համարուէր արշալոյսի մարմնացումը:

Սփինքսի մասին կը կարծէին, թէ ան կենդանի մըն է առիւծի մարմնով և մարդկային գլխով, որ կ'ապրի Սահարայի անապատին մէջ: Քարէ կերտուած սփինքսներ կը դնէին տաճարներու և դամբարաններու մուտքին առջև այն հաւատքով, թէ անոնք պահպանութիւն կ'ընեն և թոյլ չեն տար, որ չար ոգիները մտնեն տաճարները և պղծեն դանոնք և կամ թէ երթան դամբարանները և վրդովեն մեռեալներու հանգիստը: Սփինքսը կը համարուէր ոյժի և իմացականութեան խորհրդանշանը:

ՀՈԳԻՌՈՅ ԱՆՄԱՀՈՒԹԻՒՆԸ,

ՕՂԻՐԻՍԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

ԵՒ

ՀՈԳԵՓՈՆՈՒԹԻՒՆԸ

Եգիպտացիք կը հա-

ւատային հոգւոյ ան-

մահութեանը: Ա-

նոնց կարծիքով, հո-

գին մարմինէն ան-

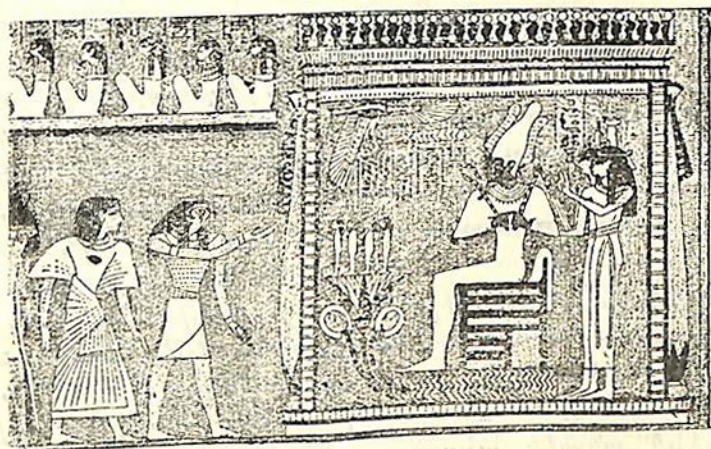
ջատուելէն ետքը, նախ

կը ներկայանայ Օղիրիսի դատաստանին, դատուելու համար: Մինչև «Արգարութեան և ճշմարտութեան» սրահին հասնիլը, ուր բազմած կ'ըլլար Օղիրիսը 42 տոճմային աստուածներու հետ միասին, հոգին պիտի անցնէր անարկու գաղաններու միջէն, եռացած ջուրերու հեղեղաաներէն, զժուար անցանելի ճանճահուտներէն և այլն:

Աննիբիւսը կը ներկայացնէ մեռեալի հոգին Օղիրիսին, ապա անսխալական կշեռքի մէկ նժաւին վրայ կը դնէ ճշմարտութեան նշանակը և միւսին մէջ անօթ մը, որուն մէջ կը լեցնէ հանգուցեալին բարի գործերը: Եթէ այս վերջին նժարը ծանր կշռէր՝ այն ատեն հոգին արգարացած կը համարուէր. Օղիրիսը իր վճիռը կուտար և թոտը կ'արձանագրէր ու բարձր ձայնով կը յայտարարէր: Արդա-

րացած հոգին, տակաւին շատ մը փորձութիւններէ հաքքը, կը քարձրանար վեր և կը սուղուէր աստուծոյ էութեան մէջ և կամ խառնուելով երկրորդական աստուածներու շարքին մէջ՝ կ'երթայ փառարանելու Արեւ-աստուածը :

Մեղաւոր ճանչցուած պարագային, հոգին կը դա-տապարտուէր թափառելու դարեր չարունակ, անցնե-լու կենդանիներու փորձաքէն, տունկերու միջէն, մինչև որ մաքրուի և կրկին ներկայանայ Յզիրիսի

Յզիրիսի դատաստանը

դատաստանին: Հոգու այս թափառումն է ահա, որ կոչուած է հոգեփոխութիւն :

Ուրիշ վարկածի մը համաձայն, մեղաւոր ճան-չցուած հոգին ուղղակի կ'իյնայ դժոխքը, ուր ան կը կերակրուի պիղծ բաներով և ենթակայ է օձերու, կարիճներու և չար դադամներու հալածանքին, մինչև որ բոլորովին անէանայ:

ՄԵՌՆԱԼՆԵՐՈՒ

ԶՄՌՍՈՒՄԸ

Եղիպատցիք կը կարծէին, որ հոգին իր դարաւոր թափառում-նէրու շրջանին, երբեմն կը մանի իր մարմնոյն մէջ հանգստանալու համար: Կը կարծէին նաև, որ հոգին այնքան ա-տեն կրնայ կեանք ունենալ, որքան ատեն որ գոյութիւն ունի մեռեալին մարմինը: Ահա այս երկու պատճառներով անոնք կը զմռսէին մարմինը, որպէսզի անվթար մնայ դամբարանին մէջ:

Զմռսելու համար նախ կը հանէին մեռեալին ուղեղը և փորտիքը և սալա զմռսելով՝ կը դնէին բացթեայ տեղ մը չորնալու համար: Այդ վիճակի մէջ դիակը կը մնար 72 օր, որմէ ետքը զայն կը փաթ-թէին խեժապատ կտաւներով և կը դնէին դադաղի մէջ: Զմռսելու համար կը գործածէին զմուսս, դարիճ, կուպը և զանազան անուշահոտութիւններ: Զմռսման գործողութեանց համար կային յատուկ մարդիկ, որոնց արհեստն էր մեռեալներ զմռսելը: Ասոնք ունէին իւրենց արհեստանոցները և զմռսման զանազան մոտել-ները, նայելով թէ հանգուցեալին պարագաները, որ մոտելը կը նախընտրէին:

Մինչև ժԲ հարստութիւնը միայն փարաւորները և բարձր դիրքի մարդիկ իրաւունք ունէին զմռսուե-լու, իսկ այնուհետև ազատ էր և ամէն մարդ կրնար զմռսել տալ իր մեռեալին մարմինը: Աղքատները, որոնք ի վիճակի չէին բացառիկ ծախքեր ընելու, հա-նել կուտային իրենց մեռեալին ուղեղը և փորտիքը, կ'աղէին դիակը և սալա քանի մը օր արեւուն տակ չորցնելէն ետքը՝ կը թաղէին աւաղի մէջ:

ԳՍԳՅՂԸ

ԵՒ

ԳՍՄԲԱՐԱՆԸ

Եգիպտացիք առանձին հողացողութիւն ունէին իրենց դադաղի և դամբարանին նկատմամբ: Փարաւոնները, մեծամեծները և հարուստները իրենց կենդանութեանը շինել կուտային իրենց դադաղը և դամբարանը: Իւրաքանչէրը կը ջանար գերազանցել միւսը իր դադաղի և մանաւանդ դամբարանին շքեղութեամբ: Կաւ դադաղ մը այնքան յարգի էր, որ փարաւոնները շատ անգամ վարձատրելու համար մէկու մը հաւատարմութիւնը և կամ մատուցած ծառայութիւնները, անոր կը նուիրէին շքեղ դադաղ մը:

Եգիպտական դադաղը սովորաբար շինուած կ'ըլլար անփուտ փայտէ և կամ սեւակուճ քարէ (պաղա): Արաքնապէս ան կ'ըլլար գեղաքանդակ և շատ անգամ կը կրէր կափարիչին վրայ հանգուցեալին պատկերը:

Դադաղին մէջ, հանգուցեալին հետ, կը դնէին նաեւ մեռելոց գիրքը և կամ անկէ քանի մը էջ, որպէսզի երբ հանգուցեալի հոգին ներկայանայ Օգիրիսի դատաստանին՝ անով պաշտպանուի: Այդ գիրքը խառցումն է Եգիպտացոց բարոյական հասկացողութեանց: Անոր մէջ գրուած էին այն պատասխանները, որ պիտի տար մեռեալին հոգին դատաւորներուն առջև արդարանալու համար: Օրինակ. «Ես ցորենի չափը խարդախած չեմ, որրեւայրիին նեղութիւն տուած չեմ, տաճարներու իրաւունքը խորած չեմ, սուտ վկայութիւն տուած չեմ, անօթիին՝ կերակուր, ծարաւին՝ ջուր և մերկին՝ զգեստ տուած եմ և այլն»:

Դամբարանները կ'ըլլային ընդհանրապէս քարոշէն և ամրակուռ, որովհետեւ Եգիպտացիք զանոնք կը նկատէին իբր յաւիտենական բնակարաններ: Անոնք բազկացած կ'ըլլային քանի մը նկուղներէ և կամ սրահներէ: Սեթի Ա. ի դամբարանը, որ ամէնագեղե-

ցիկներէն մէկն էր, բաղկացած էր 12 սրահներէ լայն միջանցքով միացած :

Նկուղներէն մէկու մը մէջ կը գնէին մեռեալը և դուռն ալ շատ խնամքով կը ծեփէին, որպէսզի կողոպտիչները գիւրութեամբ չկարենային գտնել լայն: Դաճաղին հետ նոյն նկուղին մէջ կը գնէին նաև կեւրակուր, զգեստ, կարասի, հանգուցեալին մէկ կամ մի քանի արձանները և թանկագին զարդեր: Եգիպտացիք այն հաւատքն ունէին, թէ մարդ մը բոլորովին չի մեռնիր: Հոգին մարմնէն անջատուելէն ետքը, տակաւին կը մնայ մարմնու կրկնակը՝ այսինքն անտեսանելի և անչօշտիելի մարմինը, որ կը շարունակէ ապրիլ դամբարանին մէջ և վարել այնպիսի կեանք մը, որպիսին կը վարէր հանգուցեալը երկրին վրայ և հետեւորար կրնայ պէտք ունենալ բոլոր այդ բաներուն: Դամբարանին ներքին պատերը կը զարդարէին հանգուցեալին երկրաւոր կեանքին վերաբերեալ նկարներով և հարթաքանդակներով: Եթէ հանգուցեալը փարաւոն մըն էր և կամ նշանաւոր անձնաւորութիւն մը, դամբարանին կից կ'ունենար նաև մատուռ մը, ուր հոգւոյ հանգստեան պաշտամունք կը կատարուէր:

Եգիպտացիք ի պատիւ իրենց աստուածներու և աստուածուհիներու յօրինած էին բազմաթիւ օրհներգութիւններ, մանուանդ ի պատիւ Նեղոսի, որ կը համարուէր պտղաբերութեան աստուածը Հապաի անուան տակ: Այդ օրհներգութիւնները մեծ մասամբ արձանագրուած էին տաճարներու ներքին սրահներու վրայ: Էգիպտի տաճարին սրահներուն վրայ մանրամասն նկարադրուած էր նաև Օգիրիսի և Սեթի պայքարը: Օրհներգութիւններէն մաս մըն ալ Պապիրոսներու վրայ գրուած՝ հասած են մինչև օրս: Բայց պաշտա-

մունքին գլխաւոր մասը կը կազմէր զոհաբերութիւնը: Մինչև չորրորդ հարստութիւնը Եգիպտացիք իրենց աստուածներուն կը մատուցանէին նաև մարդկային զոհեր, բայց շատ հազուապէս: Օրինակ Նեղոսի տօնին, գետը կը նետէին դեռաւոր կոյս աղջիկ մը, իբր զոհ Նեղոսին(*): Սովորաբար կը զոհաբերէին ընտանի կենդանիներ, արմաիք, պտուղ և այլն:

Բացի Նեղոսի տօնէն՝ Եգիպտացիք մեծ հանդիսաւորութեամբ կը տօնէին նաև Նոր տարին, Ապիսի տօնը, և Նիք գլցուհու տօնը, որ կը կոչուէր նաև Ճրագներու տօն: Այդ տօնին, ամէն Եգիպտացի իր տան բարաւոնին վրայ լսպտեր մը պիտի կախէր, որ վառուած պիտի մնար ամբողջ գիշերը: Այդ օրը ընդհանուր մեռեալներու յիշատակութեան օրն էր նաև:

Նիթ Սայիսի աստուածուհին էր և կը ներկայացնէր աստղալից երկինքը:

ՀՈԳՆԻՈՐ

ԱՅԳՐՈՆՆԵՐԸ

Չորս քաղաքներ հոգեւոր կեդրոններ էին. ասոնք են՝ Մեմփիս, Հերմոպոլիս, Թեբէ և Հելիոպոլիս: Քաղաքականապէս ամէնէն ազդեցիկ էին Թեբէի և կամ Ամոնի քուրմերը, իսկ կրօնապէս աւելի հեղինակութիւն կը վայելէին Հելիոպոլսոյ քուրմերը: Ասոնք կը համարուէին աստուածային խորհուրդներուն և երաջներուն մեկնաբանողը:

Բացի վերոյիշեալ չորս քաղաքներէն, սրբազան քաղաքի համբաւ կը վայելէր նաև Աբիդոսը, որ Թէ-

(*) Աւանդական այդ սովորութիւնը մինչեւ օրս ալ կայ: ամէնայն տարի Սեպտեմբեր ամսոյ մէջ, երբ Նեղոսը իր յորդումի ամէնաբարձր կէտին կը հասնի, կը կատարուի Նեղոսի տօնը: Այդ օրը, Երկրի աւազանին, ընտելալ մարդոց բազմաթեամբ մը, զարդարուն գաւառով եւ երաժշտութեամբ զբոսապայտ մը կը կատարէ Նեղոսի վրայ եւ գետը կը մեծ պուպիկ մը՝ դեռաւոր աղջկան մը բնական մեծութեամբ:

բէէն ետքը, Վերին Եգիպտոսի ամէնանշանաւոր քաղաքն էր: Շատ մը հարուստներ և մեծամեծներ կը նախընտրէին իրենց մահէն ետքը թաղուիլ Աբիդոսի մէջ, որպէսզի աւելի մօտ ըլլան Օզիրիսին:

Բոլոր գլխաւոր աստուածները ունէին **ՏԱՃԱՐՆԵՐԸ** իրենց պաշտամունքին նուիրուած մէկէ աւելի տաճարներ: Այս տաճարներէն նշանաւոր էին մանուաւդ Ամոնի երկու տաճարները՝ մէկը Թէբէի մէջ, որ հիմա յայտնի է Քարնակի(*) տաճար անունով և միւսը Լիբիական անապատին մէջ: Քարնաքի և Լուքսորի տաճարները ամէնէն լաւ պահպանուածներն են: Նշանաւոր էր մանաւանդ Քարնաքի

Քարնակի տաճար

(*) Նախկին Թէբէի տեղ, որ Եգիպտոսի ամենագեղեցիկ քաղաքն էր եւ իր փարփումը բոլոր գերագնացած էր Մեմփիսը, հիմա քանի մը զիւղեր են՝ Քարնակ եւ Լուփօս: Նեղոսի աջ ափին, եւ Պտոլեմէի Միդիսէ-Աբու եւ Փեր-էլ-Քահարի ձախ ափին:

Թէբէն աւերուած է նախ երովպացիներէն, ապա Ասորեսանցիներէն, Պարսիկներէն եւ Պսզոմէոս Լաբերէն, իսկ վերջնականապէս կործանուած է երկրաշարժէն 27 թուին Ն. Ք.:

տաճարին մեծ սրահը, որու գեղաքանդակ և ոսկե-
դրուագ տանիքը յեցած էր 144 բարձր և հաստաբետ
սիւններու վրայ գեղաքանդակ խոյակներով: Այդ
սրահը այնքան ընդարձակ էր, որ գլուխը թեամբ կըր-
նար իր մէջ պարփակել Փարիզի «Նոթր Դամ» մայր
եկեղեցին: Նշանաւոր էր նաեւ այս տաճարին ծառու-
ղին, որու երկու կողմերու վրայ շարուած էին մօ-
տաւորապէս հազար սփինքսներ:

Փարնաի տաճարին ծառուղին

Ամօնի երկրորդ նշանաւոր տաճարը, ինչպէս
ըսինք, կը գտնուէր Լիբիական անապատին մէջ: Այս
տաճարը թերեւս այնքան գեղանկար չէր, որքան ա-
ռաջինը, բայց շատ հարուստ էր:

Միւս տաճարներէն նշանաւոր էին Հելիոպոլսոյ
տաճարը, որ մինչև 13500 սպասաւորներ և քուրմեր
ունէր, Փրահի տաճարը՝ Մեմփիսի մէջ, Օգիրիսի տա-
ճարը՝ Աքիդոսի մէջ, Հաբորի տաճարը՝ Դենդերէի մէջ,
Իսիսի տաճարը՝ Ֆիլիսի մէջ, ԷդՖուի, Հերմոպոլիսի,
Դեր-էլ-Պահարի, Իպսամբուլի(*) տաճարները և երկու

(*) Այս տաճարը վիմափոր էր եւ կը գտնուէր Նուբիոյ մէջ:
Անոր գլխաւոր դրան երկու կողմին վրայ կը գտնուէին Ռամսէս
Բ.ի չորս հսկայական արձանները:

սեռապիոնցները՝ մէկը Մեմփիսի մէջ և միւսը Աղեֆ-սանդրիոյ մէջ։ Տաճարները ընդհանրապէս կ'ունենային նախադռուներ (pylone), որ յաղթական կամարի մը նշանակութիւնն ունէր և մէկ կամ երկու կոթողներ, միակտուր որձաքարէ աւագ դրան առջև։

Տաճար մը, իր բաժանմունքներով, յաճախ աւելի ընդարձակ տեղ կը բռնէր, քան նոյնիսկ այն քաղաքը, որու մէջ և կամ որու կողքին շինուած էր ան։ Անոնք կ'ըլլային պարսպապատ։ Բուն տաճարը մեծ չէր։ Ան կը բաղկանար երեք մասէ՝ սրբութիւն, դանձարան և դաւիթ։ Սրբութեան մէջ սովորաբար կը գտնուէր այն աստուծոյ և կամ աստուծուհու արձանը որու անսլան նուիրուած էր տաճարը։ Այդ մասին մէջ կրնային մանեւ միայն փարաւոնը և մեծ քրմապետը, միւս քուրմերը կը կենային սրբութեան երկու կողմերու վրայ։ Զոհաբերութեան սեղանը կը գտնուէր բակի մէջ։ Շատ անգամ տաճարի մէջ կը դնէին և կամ կը խնամէին այս կամ այն նուիրական կենդանին։

Երբ կը մտնեմ տաճար մը, կ'ըսէ Կղեմես Աղեֆ-սանդրիացի(*), ձեզ կը դիմաւորէ ֆուրմ մը, որ շուրջ կերպարանքով և օրհներգութիւն մը երգելով՝ ձեզ կ'առաջնորդէ ձեզի ցուցնելու համար աստուածը։ Ան կ'իստով չափ կը քարձրացնէ վարագոյր մը և ղուֆ ակնոր ետեւը զարմացմամբ կը տեսնեմ կենդանի մը անձոռնի կերպով երկնցած քաւիշեայ գորգի վրայ։

(*) Եկեղեցւոյ Ս. Հայրեբէն էր, որ կ'ապրէր Գ. դարու մէջ։

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԸ, ԲԱՐՔԵՐԸ ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԸ Եգիպտական ժողովուրդը կը բաժնուէր երկու դասակարգի՝ աղնուականներ և հասարակ ժողովուրդ։ Առաջին դասակարգին կը պատկանէին փառաւոնէն և արքայական տան անդամներէն ետքը, նաև նախկին նոմարքոսները՝ տյսինքն տոհմապետները, քուրմերը, զինուորականները և առհասարակ պետական պաշտօնէութիւնը, իսկ երկրորդին կը պատկանէին երկրագործները, արհեստաւորները և առեւտրականները։

Աղնուական դասակարգի և հասարակ ժողովուրդի մէջ ուրոյն դաս մը կը կազմէին սկրիբները՝ տյսինքն անոնք, որոնք գիտէին գրել կարգալ և շատ ճարպիկ էին մանաւանդ տոկոսների հաշուելու մէջ։ Պետական բոլոր պաշտօնականները գրելթէ անոնցմէ էին։ Հասարակ գիւղացիի մը որդին, եթէ ուշիմ էր և աշխատասէր, գրել կարգալ սորվելէն ետքը՝ կրնար ամէնաբարձր պաշտօններու հասնիլ։ Եգիպտոսի մէջ դասակարգերու մուտքը ազատ էր և այնպէս չէր, ինչպէս օրինակ Հնդկաստանի մէջ, ուր մէկ դասակարգին պատկանողը, չէր կրնար անցնիլ միւս դասակարգը և կամ ինչպէս միջնագարեան Ֆրանսայի մէջ, ուր հնակարկաթի որդին՝ անպատճառ հնակարկաթ պիտի դառնար, զերձակի որդին՝ զերձակ, սափրիչի որդին՝ սափրիչ և այլն։

Պետական պաշտօնեաները խիստ բազմաթիւ էին։ Կային յատուկ պաշտօնեաներ մարզահամարի, հարկահաւաքի, հանրային շինութեանց, արդարադատութեան եւայլն։ Պաշտօնեաները կը վճարուէին կենսամթերքներով եւ կամ փարաւոնը անոնց կուտար հողաբաժիններ, որպէսզի անոնց եկամուտներով ապրին։

Փարաւոնէն եւ նոմարքոսներէն ետքը կուգային քուրմերը կամ հոգեւորականները, որոնք խիստ բազմաթիւ էին եւ որոնք ամէնէն հարուստներն էին եւ ամէնէն ազդեցիկները։ Ասոնք բացի իրենց անձնական եկամուտներէն, կը ստանային նաեւ տաճարներու եկամուտները եւ շատ մը տուրքներով ալ մեծամեծ պարգեւներ փարաւոնէն։ Գիրը, գրականութիւնը եւ գիտութիւնները անոնց եւ սիրիւներու մենաշնորհը կը համարուէին։ Ասոնք կը հագնէին երկար պարեգօտ մը, գլուխին գերծել կուտային, պարտուոր էին պիղծ բաներու չգալիլ, յաճախ ծով պահել եւ սրբակրօն կեանք ունենալ։

Զինուորականները ոչ այնքան հարուստ էին եւ ոչ ալ այնքան ազդեցիկ, ինչպէս սուաջինները։ Կային արհեստով զինուորներ, որոնք մինչեւ իրենց մահը եւ կամ ծերութիւնը զինուոր կը համարուէին։ Եգիպտացիք ընդհանրապէս խաղաղասէր ըլլալով՝ շատ չէին տխրոթեր պատերազմներէ։ Եգիպտական բանակին մէկ կարեւոր մասը միշտ բազկացած կ'ըլլար վարձկաններէ։

Բանակը կազմուած կ'ըլլար հետիոտներէ եւ հեծելազօրէ, որոնք իրենց կարգին կը բաժնուէին ծանրազէններու եւ թեթեւազէններու։ Փարաւոնները եւ մեծամեծները կը պատերազմէին երկանիւ երկաթեայ կառքերու վրայէն։ Այդ կառքերը անոնք ընդհանրապէս ձեռք կը բերէին Բաբելոնի շուկայէն եւ կամ Ալ-

զաւայէն(*) որու հետ շարունակական յարաբերութեան մէջ էին փարաւորները: Բարեւոնի շուկային ալ պատերազմական կառքեր հայթայթողները նախահայտատանցիներն էին: Անոնք Նփրատի վրայով իրենց պատրաստած կառքերը այլ տպրոնքներու հետ միասին կը տանէին մինչեւ Բարեւոն և հոն կը վաճառէին: Նախահայտատանի մէջ երկաթը առատ ըլլալով՝ երկաթագործութիւնը շատ առաջ դադարէր: Եգիպտոսը ընդհանրապէս զուրկ է մետաղներէ, ինչպէս նաեւ փայտէ:

Բանակին դրօշներուն վրայ նկարուած կ'ըլլար առիւծ և կամ սփինքս, իսկ պետութեան խորհրդանշանն էր քեւասարած անգղ:

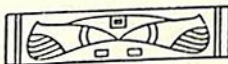
Եգիպտական օրէնքները ընդհանրապէս խիստ էին և արդարակորով: Պաւագանով և կամ մարակով ծեծը շատ ընդհանրացած էր. տակէ չէին կրնար խուսափիլ նոյնիսկ մեծամեծները: Երբ գովելու ըլլային ո և է մէկը՝ կ'ըսէին որ կեանքին մէջ մարակի կամ գուռի հարուածներ կերած չէ: Երգմնազանցութիւնը մահուամբ կը պատժուէր: Աստութեամբ կը պատժուէին նաեւ սխալ ցուցմունք կամ սուտ վկայութիւն տուողները, նուիրական կենդանիներ սպաննողները, մարդասպանները, գողութիւն և կամ զրամանեն-

(*) Յարգաւա Կիլիկիոյ հին անունն է: Կիլիկիա անունը, ըստ հայր Ղ. Ալիւսանի, առաջ է եկեր փիւնիկիոյ Յարգլեովր քաղաքին երէց որդի՝ Յեյիկոսի անունէն: Ասիկա իր երկու եղբայրներու հետ փնտռուի կ'ելլայ իր առեւտրական քաղաքներէն: Կ'երթան նաեւ Յարգաւա, որ առանձին քաղաքութիւն մըն էր:

Կեիկոս շատ հրապուրուելով այդ երկրին գեղեցկութենէն, կը հաստատուի հոն եւ իբր քէ ետք իր անունով այդ երկիրը կը կոչուի Կիլիկիոս, որ ժամանակի ընթացքին քիչ մը փոփոխութեան ենթարկուելով՝ կ'ըլլայ Կիլիկիա:

մը, քանի մը կաւէ ամաններ և այլն, բայց ամէն տունի մէջ կը գտնուէր տոհմային աստուծոյ և կամ մի այլ աստուծոյ արձանը: Մեծամեծներու և հարուստներու տուները ընդհանրապէս կ'ըլլային երկյարկանի, քանի մը բաժանմունքներով և պարսպապատ:

Նգիւտացիներու ապրելակերպն ալ շատ պարզ էր. կերածնին ընդհանրապէս կորեկհաց էր, իսկ իբր խմելիք կը գործածէին մեղրէ սրառաստուած ըմպելի մը: Փարաւոնեան շրջանին Նգիւտացիք գիտէին նաև գարեջուրը և գինին, բայց ասոնք շատ ընդհանրացած չէին: Կիները կը կրէին երկար պարեգօտ մը կուրծքը և թեւերը բաց, իսկ այրերու ամբողջ ղգեստը երբեմն պարզ սփածանելի մըն էր, ինչպէս է տակաւին Կեղրոնեական Ափրիկէի մէջ: Մանուկները ընդհանրապէս կ'ըլլային մերկ:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հին եգիպտացիներու կարծիքով եգիպտոսը նախապէս կառավարած են նոյնինքն աստուածները, որոնց իշխանութիւնը տեւած է հազարաւոր տարիներ: Առաջին աստուած-կառավարիչը եղած է Աման-Ռան, որուն իշխանութեան շրջանը եգիպտոսի ոսկեդարն է: Անոր հետզհետէ յաջորդած են՝ Շու, Քեբ, Օգիրիս, Սեբ և Հորոս, որ վերջինն է եղած աստուած-կառավարիչներէն: Հորոսէն ետքը, իշխանութիւնը անցած է մարդոց, որոնք կառավարած են եգիպտոսը Փարաւոն և Հորոսի յաջորդ անուններուն տակ:

Եգիպտոսի ամբողջ պատմութիւնը կը բաժնուի երեք որոշ շրջանի՝ Փարաւոնեան երջան, Օսար Տիրապետութեանց երջան և Ժամանակակից երջան: Փարաւոնեան շրջանն ալ իր կարգին կը բաժնուի երեք մասի՝ Հին կայսրութիւն (4000-2200 Ն. Ք.), Միջին կայսրութիւն (2200-1580) և Նոր կայսրութիւն (1580-525 Ն. Ք.):

Եգիպտոսի հին պատմութեան աղբիւրներն են՝ Մանեսոն Բուրմը(*) Հերոդոտ, Ստրաբոն և Դեոդորոս Սիկիլիացի: Յոյն պատմաբանները ու այն յիշատակաբանները, որ մինչև օրս հասած են՝ Ըլլայ Պապիրոսի վրայ գրուած և կամ հին աւերակներու, կոթողներու ու դամբարաններու պատերուն վրայ արձանագրուած:

(*) Մանեսոն Բուրմը կ'ապրէր Գ. դարու մէջ Ն. Ք., Հերոդոտ՝ Ե. դարու մէջ, իսկ Ստրաբոն եւ Դեոդորոս Սիկիլիացին՝ Ա. դարու մէջ:

Ստրաբոն ծնած է Ամասիա եւ ժամանակակից է Յիսուսի: Ան թէ աշխարհագիր էր եւ թէ պատմաբան: Բանասէրներէն ոմանք կը կարծեն, որ ան ծագումով Հայ էր:

Ըստ Մանեստոն քուրմի,
ՀԻՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹԻՒՆ աստուածներէն ետքը, Ե-
 գիպտոսի մէջ իշխած են

26 Փարաոնեան հարստութիւն, որ ինչպէս ըսուեցաւ,
 կը բաժնուին երեք կայսրութեանց, Իրականութեան
 մէջ այդ հարստութեանց թիւը աւելի է:

Հին կայսրութեան մէջ կը մանեն տասը հարստու-
 թիւն: Առաջին կայսրութեան հիմնադիրը կը հա-
 մարուի Մեհես, որ ըստ ոմանց կ'ապրէր 4000 տարի
 առաջ Ն. Ք. և թերեւս ալ աւելի: Ան նախապէս Վե-
 րին Եգիպտոսի փարաոնն էր, բայց ետքը գրաւեր և
 իր իշխանութեան ենթարկեր է նաև Ստորին Եգիպ-
 տոսը: Անոր իշխանութիւնը կը տարածուէր Սիէնի
 Սահանքէն մինչև Միջերկրական ծովը: Ան կարգ ու
 կանոն հաստատեր է երկրին մէջ և Դելթայէն քիչ մը
 հարաւ, Նեղոսի ձախ ափին, շիներ է նոր մայրաքա-
 ղաք մը Մեմփիս անունով, ուր և հաստատեր է իր
 աթոռը: Մեմփիս(*) կը նշանակէ «բարիներու դուռ»:
 Իր նորակերտ քաղաքին մէջ Մենէսը շինած է նաև
 շքեղ պալատ մը իրեն համար և հոյակապ տաճար մը՝
 նուիրուած Փրան աստուծոյ: Մենէսէն կը սկսի քար-
 եայ շինութեանց շրջանը Եգիպտոսի մէջ. անկէ առաջ
 շինութիւնները կ'ըլլային աղիւսէ: Ստորին Եգիպտո-
 սին ալ տէր դառնալէն ետքը՝ ան սկսեր է իր գլխուն
 վրայ կրել երկու թագ՝ կարմիր և ճերմակ, որ կը
 նշանակէ տէր Վերին և Ստորին Եգիպտոսներու: Ան
 հաւանաբար թագաւորած է երկար տարիներ և մե-
 ռած է գետածիէ մը, որոնցմով ատենօք լեցուն էր
 Նեղոսը:

Երկար ասէն պատմաբանները Մեհեսը կը հաւնա-
 րեին առասպելական անձնաւորութիւն մը: 1879 ին

(*) Դէոդորոս Սիկիլիացին կը պատկ, որ իր Եգիպտոս այցե-
 լած ասէն Մեմփիսը տակաւին մեծ ու փառքամ բաղաւ մըն էր եւ
 ունէր 24 քմ. շրջապատ: Ներկայիս ան աննշան գիւղ մըն է:

հնագիտ Մորկան երեսան հսկեց անոր գերեզմանը
Նիգասաի մէջ, որով անոր պատմական անձնաւորու-
թիւն ըլլալը վերջնականապէս հաստատուեցաւ:

Շատ հաւանական է, որ Մենեսին առաջ ալ եղած
էն փարաւոններ, թայց անոնց մասին տախտիկն դրա-
կան տեղեկութիւններ չկան: Շատ քիչ տեղեկութիւններ
կան նաեւ Մենեսի անմիջական յաջորդներու մասին
մինչեւ Դ. հարստութիւնը:

Ժողեր, Գ. հարստութեան երկրորդ փարաւոնն
էր: Ան քաջալերեց ճարտարապետութիւնը. շինած է
Սաքարայի աստիճանաւոր բուրգը և կարգ մը յաղ-
թանակներով ապահոված է Եգիպտոսի արեւելեան և
արեւմտեան սահմանները: Ան մշակած է գրութեան
ձեւը և սկսած շահագործել Սինայի Սուտակ քարի
հանքը:

Քեոփս, Քեփրեն և Միկերին Չորրորդ հարստու-
թիւնէն: Ասոնք նշանաւոր եղած են իրենց շինած
բուրգերով, որ կը գտնուին Կիդէի մէջ, ոչ շատ հե-
ռու Գահիրէէն: Քեոփսի բուրգը Եգիպտոսի և Նու-
բիոյ մէջ եղած բուրգերէն ամէնէն մեծն է, երկրորդը

Քեոփս և Քեփրեն փարաւոններու բուրգերը

ասկէ քիչ մը պղտիկ է, իսկ երրորդը հաւասար երկ-
րորդի կէսին: Քեոփա և Քեփրէն եղած են բռնակալ
և ատուած ժողովուրդէն, իսկ Միկերին, ընդհակառա-
կը, սիրուած էր իր հեզութեան և բարեպաշտութեան
համար: Մահէն ետքը՝ ան պաշտուեցաւ իւր աստուած:
Ան թաղուած է իր շինած բուրգին մէջ:

Մեծ բուրգը հասարուած է աշխարհի եօթը
հրաշալիքներէն(*) մեկը: Ան շինուած է մեծկակ
փարեհ, որոնք մեծ աշխատանքով քերուած են Վե-
րին Եգիպտոսէն: Ան փարեայ առեկամեծ զանգուածն
է աշխարհի մեջ: Անոր քարձրութիւնն է ներկայիս
147 մ., իսկ նախապէս եղած է 153: Ան փառակոշի
է, ինչպէս նաեւ մնացած բոլոր բուրգերը. իւրաքան-
չիւր կողմի ներկայութիւնը 227 մետր է, իսկ խա-
րիսիւր՝ 51529 ֆուտ: Ան շինուած է 30 տարուայ
ընթացքին. 100,000 զործաւորներ, որոնք երեք ամի-
սը անգամ մը կը փոխուէին, շարունակ աշխատած
են անոր շինութեան վրայ: Ան նախապէս ծած-
կուած է եղեր զոյնզոյն դրուագով մը, որ անոր
միակնոյն զանգուածի մը նմանութիւնը կոչուած:

Իւրաքանչիւր բուրգ իրեն կից կ'ունենար տա-
նար մը, ուր պաշտամունք կը կատարուէր այդ բուր-
գը շինող փարաւոնի հոգւոյն հանգստեան համար,
իսկ ներհանարկութիւնը կ'ունենար ֆանի մը նկուղներ եւ
գեղարարական սրահ մը, որ կը կոչուէր արքայական
սրահ: Բուրգեր շինած են Գ., Դ., Ե. եւ Զ. հարը-
տութեանց փարաւոնները: Անոնք կը ծառայէին, իբր
դաստարան, զայն շինող փարաւոնին համար, ա-
կայն Քեոփա եւ Քեփրէն քաղուած չեն իրենց բուր-

(*) Հին աշխարհի միւս վեց հրաշալիքներն էին՝ Բաբելոնի
առկախեայ պարսէպները, Եփեսոսի տաճարը, որ համակ մարմա-
րէ էր, Ոլիմպիոս բաղնիքն Զեւսի արձանը, Հալիկարնասի դամ-
բարանը, զոր Արքեմիս քաղուհին շինեց իր ամուսնուն գերեզմա-
նին վրայ, Աղեֆսանդրիոյ փարոսը եւ Հոսդոսի կոթողը:

գերուն մեջ. ժողովուրդը անոնց մարմինը կտր կտր
է լրած եւ ցրուած:

Բուրգերը(*) ընդհանրապէս կ'ունենային իրենց
անունը. մեծ բուրգը կը կոչուէր «Հորիզոն». կար-
ծողներ կան, որ ան եղած է աւելի շուտ աստղադիտա-
րան մը, քան թէ
դամբարան: Անոր
նկուղներուն մէջ
գտնուած է քարայ
սաշ մը եւ քանի
մը աննշան քաներ:

Մեծ բուրգի
սահարին մաս կը
կազմէ նաեւ մեծ
ափիւսքը, որոշ
քարձրութիւնն է
74 ոտնաչափ, իսկ
երկարութիւնը՝ 90
ոտն: Ան առեկա-
շա պահպանուած
ափին քաներէն մէկն
է եւ միայն դիմքը
բիշ մը վնասուած
է: Առջեւի երկու
քարերուն միջեւ
կը գտնուի փոքրիկ արբարան մը, որ շինած է Թուր-
մեւ Գ. փարաւունը: Այդ արբարանը նուիրուած էր
Հարմաֆիս աստուծոյ. ափիւսքը կը համարուէր անոր
պաշկերը:

Մեծ Ափիւսքը

(*) Բուրգիւր կը գտնուին Եգիպտոսի զանազան մասերուն մէջ:
Գահիրէէն դէպի հարաւ մինչեւ Վարդա եւ Ֆէլու կան 62 բուր-
գեր, 13 հաս Սուսան եւ 12 հաս ալ Նուբիա:

ԲԻՊԻ Ա.

Ձ. ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՆԷՆ

Բիպի Բ. թագաւորած է մօտաւորապէս հարիւր տարի։ Ատիկա եղական դէպք մըն է պատմութեան մէջ։

Նեոսկրիս քաղուհին նոյն հարստութիւնէն։ Նշա- նաւոր է եղած իր գեղեցկութեամբ և իմաստութեամբ։ Ատիկա իր ամուսնու վրէժը լուծելու համար, որ դա- ւադրութեամբ բարանուած էր, շինել կուտայ ստոր- երկրեայ սրահ մը և հոն խնջոյքի կը հրաւիրէ բո- լոր դաւադիրները։ Խնջոյքի տանն, բանալ կուտայ խնամքով ծածկուած խողովակ մը և Նեղոսի ջուրը առատութեամբ կը խուժէ դէպի սրահը։ Այսպիսով բոլոր դաւադիրները մէկ անգամէն կը խեղդուին։

Նեոսկրիս աւարտեց Միկերինի բուրգին շինու- թիւնը, որ կիսաւարտ էր մնացեր և ինքն ալ թաղ- ուեցաւ նոյն բուրգին մէջ։

Վեցերորդ հարստութեան փարաւոնները Հելիո- պոլիսոյ քրմական դասէն էին։ Այս հարստութիւնէն ետքը՝ Եգիպտոսը ինկաւ խառնակ դրութեան մէջ։ Աւատական իշխանները գլուխ բարձրացուցին և Եգիպտոսի քաղաքական միութիւնը խղուեցաւ։ Այս դրութիւնը տեւեց մինչև ԺԱ. բորդ հարստութիւնը։

ՄԻՋԻՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ (2200 - 1580)

Միջին կայսրութիւնը կը սկսի ԺԱ. բորդ հա- րստութիւնէն։

Այս հարստութիւնը կրցաւ խողաղեցնել Եգիպ- տոսը և վերականգնել անոր քաղաքական միութիւնը։

Անոր տանն Եգիպտոսի մայրաքաղաքն էր Վերին Եգիպտոսի գլխաւոր քաղաքը՝ Թեբէն, որ չուտով գե- րազանցեց Մեմփիսը իր փարթամութեամբ և իր Գե-

դեցկութեամբ: Ան չինուած էր Նեղոսի երկու ափերուն վրայ՝ աջ ափին վրայ բուն քաղաքն էր, որ ունէր 2 մղոն տարածութիւն, 6 մղոն չրջապատ և հարկւր դուռ. ասոր համար կոչուած է հարիւրդունեայ Թեբէ: Չախ ափին վրայ գերեզմաններն էին կամ մեռելոց քաղաքը:

Եգիպտոս իր ամէնափայլուն և ամէնաբարգաւաճ վիճակը ունեցաւ ԺԲ. դարդ հարստութեան տաճն: Այս չրջանի փարաւոնները, որոնք թուով ութ հատ են և ամէնքն ալ կը կոչուին կամ Ամենահատ և կամ Օսորտարզէն, հաւասարապէս նշանաւոր եղան, թէ իբր քաջ պատերազմիկներ և թէ մանաւանդ իբր շինարարներ: Անոնց տաճն Եգիպտոսի ոսկեղարն էր: Երկիրը ամբողջ ծածկուեցաւ ջրանցքներով, հոյակապ շէնքերով, գրաւուեցաւ Նուբիան, չինուեցան ճամբաներ և վերսկսաւ շահագործուիլ Սինայի փերուզակն ու պղինձը, Նուբիոյ ոսկին, սուտանի մեղեսկը (ազնիւ քար): Երկրագործութիւնը և արհեստները խիստ զարգացան, մանաւանդ ոսկերչութիւնը: Թանկագին մետաղներու վրայ բանուածքները մինչև օրս ալ հիւսցմունք կը պատճառեն դիտողին:

Այս հարստութիւնէն ամէնէն աւելի նշանաւոր եղան Օսորտարզէն Գ. եւ Ամենահատ Գ.: Այս վեջինին կը վերագրեն Մէօրիսեան լիճի և Լաբիրինթոսի շինութիւնը Դէյուսի մէջ: Լիճը ունէր 80 քիլոմետր չրջապատ: Անոր մէջ կ'ամբարէին Նեղոսի ջուրը այն տարիները, երբ ան սովորականէն աւելի յորդէր և ապա երաշտ տարիները անով կը ջրէին ցոնքերը, պարտէզները և այգիները: Լիճը ունէր երկու ջրանցք՝ մէկու միջոցով ջուրը կուգար դէպի լիճը և միւսով դուրս կ'երթար ի պահանջել հարկին: Լիճին մէջ Ամենահատ Գ. զետեղել տուաւ իր և իր կնոջ արձանը:

Լաբիրինթոսը կը դանուէր լիճի ափին. ան բաղկացած էր 3000 սենեակներէ՝ միջանցքներով իրարու

հետ միացած: Ըստ ոմանց անիկա եղած է պալատ մը՝ իսկ ըստ ուրիշներու անիկա շինուած է իբր դամբարան՝ յարակից տաճարով: Ամենահատ Գ.ը և իր կիներ թաղուած են անոր մէջ:

Հերոդոս կը պատկերէ քե անձամբ տեսած և այդ շինը և անոր կից յաթիրիւրոսը, սակայն անոնցմէ հիմա հեշտ մը չե մնացած, որով բանասերները կը կասկածին Հերոդոսի ճշմարտախօսութեան վրայ:

Ժ.Գ.ՐՈՐԴ Հարստութենէն, ըստ Մանեանի՝ թագաւորած են 60 փարաւոններ, որոնք ընդարձակեցին Եգիպտոսի սահմանները հարաւէն մինչև հինգերորդ սահանքը:

Ժ.Գ.ՐՈՐԴ Հարստութեան տակն Եգիպտոսի քաղաքական միութիւնը դարձեալ խզուեցաւ: Կողմուկեցան դարձեալ երկու թագաւորութիւններ և բաղմաթիւ անկախ իշխանութիւններ: Ասկէ օգտուեցան Հիւստոսերը, որ ասիական սովալլուկ ցեղ մըն էին և ներս խուժեցին Ստորին Եգիպտոս իրենց անհամար հօտերու հետ միասին: Անոնք արդէն քանի մը անգամ ետ մղուած էին ասկէ առաջ, բայց այս անգամ մարախի պէս թափուեցան և գրեթէ առանց լուրջ ընդդիմութեան նախ տիրեցին Ստորին և ապա Միջին Եգիպտոսին: Անոնք կոչուեցան Հիւստոս, որ կը նշանակէ խաշնարած. այս բառը յունարէն է. տեղացիները զանոնք կոչեցին Շասու արհամարհական անուանով, որ կը նշանակէ գող, կողոպտիչ:

Հիւստոսները երբ մտան Եգիպտոս՝ բոլորովին բարբարոսներ էին և ինչ որ գտան իրենց ճամբուն վրայ՝ ջարդեցին կործանեցին: Ժամանակի ընթացքին, սակայն, իրենք ալ Եգիպտացիներու ազդեցութեան տակ փոքր ի շատէ քաղաքակրթուեցան, ընդօրինակեցին անոնց բարքերը, սովորութիւնները, լեզուն և նոյնիսկ անոնց կրօնքը մեծ մասամբ:

Եգիպտոս խռովելէն ետքը՝ անոնց առաջին և գլխաւոր դուրծը եղաւ ամրացնել Սուէզի պարանոցին մուտքը և թոյլ չտալ, որ ուրիշ ասիական ցեղեր, հետեւելով իրենց օրինակին, ներս խռովեն: Աւարիս քաղաքին մէջ մշտապէս զօրաւոր բանակ մը կը պահէին:

Երկրին մեծագոյն մասին տէր դառնալէն ետքը՝ անոնք հիմնեցին իրենց Թագաւորութիւնը մայրաքաղաք ունենալով նախ Մեմփիսը և ապա Թանիսը, որ նոյնպէս Դելթայի քաղաքներէն մէկն էր: Հիւքսոս Թագաւորներէն առաջինը եղաւ Սալաւիս, որ իրենց առաջնորդն էր: Սալաւիս կրցաւ խաղաղեցնել իր իշխանութեան տակ գտնուող երկրամասը և զօրաւոր կառավարութիւն մը հաստատել: Իր յաջորդներէն յիշատակութեան արժանի են՝ Ափիպի Բ. և Ասոր տան տեղի ունեցաւ հրեաներու գաղթը Եգիպտոս: Յակոբ Նահապետի տասնեւմէկերորդ որդին Յովսէփ, զոր իր եղբայրները վաճառած էին Իսմայէլացի վաճառականներուն, բախտի բերմամբ բարձր դիրքի էր հասած Եգիպտոսի մէջ և արժանացած Ափիպի Բ.ի սիրոյն: Ասոր խնդրանքին վրայ՝ փարաւոնը անոնց բնակութեան համար տուաւ Գեսեն գաւառը, որ Եգիպտոսի ամէնաարգաւանդ գաւառներէն մէկն էր և կ'իյնար այժմեան Զակաղիկի շրջանը:

Հիւքսոս փարաւոններէն յիշատակութեան արժանի է նաև Ասես, որ կրցաւ վերջնական պարտութեան ենթարկել Վերին Եգիպտոսի իշխանները և երկու Եգիպտոսները միացնել իր մականին տակ: ԺԶ.րորդ հարստութեան փարաւոնները ամբողջովին Հիւքսոսներէն էին: Հիւքսոսներու արքունիքը շատ աւելի փարթամ էր, քան տեղացի փարաւոններունը:

Թէ որքան մնացին Հիւքսոսները Եգիպտոսի մէջ՝ ստուգապէս յայտնի չէ: Մասպերօ կ'ենթադրէ թէ անոնք մնացին աւելի քան 600 տարի, իսկ ուրիշներ՝ 500 տարի և կամ աւելի նուազ: Ամէնահաւանական

ենթադրութիւնն է, որ անոնք մտած են Եգիպտոս 2200 թուին և վտարուած անկէ 1700 ին Ն. Ք.:

ՆՈՐ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՀՄԷՍ Ա.

Թէև Վերին Եգիպտոսի փա-
րաւոնները ստեն մը ընկ-
նուեցան և ինկան Հիւք-
սոսներու իշխանութեան

տակ, բայց այդ տիրապետութիւնը անուանական էր: Անոնք միայն տարեկան որոշ տուրք մը կը վճարէին Հիւքսոս փարաւոններուն: Վերին Եգիպտոսի տկա-
րութեան պատճառը ինք իր մէջ պատակաւ տուած ըլ-
լալն էր: Ահմէս Ա. յաջողեցաւ նախ միացնել բոլոր պատակաւ տուած իշխանները և ապա վտարել Հիւքսոս-
ները Եգիպտոսէն, թէև անոնցմէ մաս մը մնացին Մենգալահ լճին եզերքները: Այս պատճառով ան կոչ-
ուեցաւ Ահմէս-ազաւարար և մահէն ետքը ժողովուրդը զիւրը աստուածացուց:

Եգիպտոսի ազգ. անկախութիւնը և քաղաքական միութիւնը վերականգնելէն ետքը՝ Ահմէս Ա. վերա-
դրուեց նաև Նուբիան և յաղթական արշաւանք մը գործեց դէպի Սուրիա և Պաղեստին: Անոր նպատակն էր բոլորովին ընկճել Ասիացի ցեղերը և այլևս ան-
հնար դարձնել անոնց ներխուժումը Եգիպտոս: Իր տնտեսական յաջորդները հետեւեցան նոյն քաղաքա-
կանութեանը:

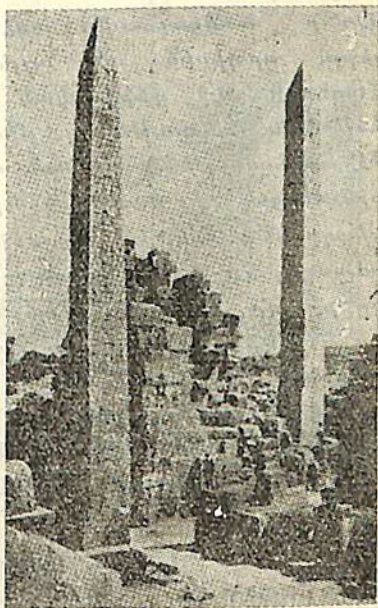
Ահմէս Ա. եղաւ ԺԸ. րորդ հարստութեան հիմնա-
դիրը և Նոր կայսրութեան առաջին փարաւոնը:
ԺԲ. րորդ հարստութիւնէն ետքը՝ Եգիպտոսի ամենափայ-
լուն շրջանը ԺԸ և ԺԹ. հարստութեանց շրջանն է:

Ահմէս Ա. ին հետզհետէ յաջորդեցին Ամենոփիս Ա.,
Թուքմես Ա. և Թուքմես Բ., որոնք նոյնպէս յաղթա-
կան արշաւանքներ գործեցին դէպի Եթովպիա և Սու-
րիա, ուր իրենց յաղթութեան կոթողներ կանգնեցու-
ցին: Թութմէս Բ. էն սկսեալ Եգիպտոսի զահաժառանգ
իշխանը սկսաւ կոչուիլ Քուեանաց (Նբովպիոյ) իշխան:

Թուրքմէս Ա. ի աղջիկն էր և Թուրքմէս
ՀԱՃԵՊՍՈՒՑ Բ. ի կինը: Ան կառավարեց Եգիպտոսը

ԹԱԳՈՒՀԻ 17 տարի շարունակ, իբր խնամակալ
Թուրքմէս Գ. ի, Ան շատ կորովի և
խիղախ կին մըն էր, կը հազուէր յաճախ այր մարդու
պէս և երբեմն ալ կեղծ մօրուք կը գնէր: Ան կազ-
մակերպեց առեւտրական նաւատորմիդ մը հինգ նա-
ւերէ բաղկացեալ, որ
առաջին անգամն ըլ-
լալով՝ կարեց անցաւ
Կարմիր ծովը ամբողջ
երկարութեամբ և
անցնելով Բար-էլ-
Մանգէպ նեղուցէն՝
հասաւ մինչև Սոմալի,
ուրիշ վերադարձաւ
բեռնաւորուած ապ-
րանքներով և մաս-
նաւորապէս տարաշ-
խարհիկ առեւտրով,
ծառերով և խնկեղէ-
նով: Խնկեղէնները
անհրաժեշտ էին Եգիպ-
տացիներուն իրենց
կրօնական պաշտա-
մունքին համար: Վե-
րադարձին նաւատոր-
միդը արժանացաւ
ջերմ ընդունելու
թեան: Այս նշանակալից գէպքը արձանագրուած է
Դեր-էլ-Պահարի տաճարին սրմերուն վրայ:

Այս թագուհու գործն է նոյնպէս Քարնաքի տա-
ճարին կոթողներէն մէկը, իսկ միւսը Թուրքմէս
Ա. ինն է:

Թուրքմէս Ա. ի և
Հանեպսուտ քաղախու
կոթողները

ԹՈՒԹՄԷՍ Գ. ՄԵԾ

Ան թէև հասակով գրեթէ գաճաճ, բայց եղաւ մեծ աշխարհակալ մը և կոչուած է Եգիպտոսի Աղեփաւնդր Մեծը։ Անոր իշխանութիւնը Եգիպտոսէն ետքը՝ կը տարածուէր նաև Եթովպիոյ, Սուտանի, Նուբիոյ, Սուրիոյ, Փիւնիկէի, Պաղեստինի, Միջագետքի և Քիւրտիստանի վրայ։ Անոր թագաւորութեան ատեն Եգիպտոսիան կայսրութիւնը ունեցաւ իր ամէնաընդարձակ սահմանները, որպիսին ան այլեւս երբեք չունեցաւ։ Մագեդոի մէջ վերջնական պարտութեան մատնեց Ասիական պետութեանց միացեալ բանակները։ Ան Ժ.Ը. հարստութեան ամէնանշանաւոր փարաւոնն էր և արժանացաւ իր ժամանակակիցներու կողմէն «Մեծ» տիտղոսին։ Անոր անձին շուրջ կազմուեցան շատ մը առասպելներ և գովարանական երգեր. անոր փառքը քիչ մը նսեմացաւ միայն Ռամսէս Բ. ի փառքին առջև։ Իբր քաջ որսորդ մը՝ ան իր կեանքին մէջ սպաննած էր 120 փիղ։

Թութմէս Գ. եղաւ նաև շինարար թագաւոր մը։ Ան թագաւորած է ըստ ոմանց 55 տարի, իսկ ըստ ուրիշներու 34 տարի (1480-1447)(*)։

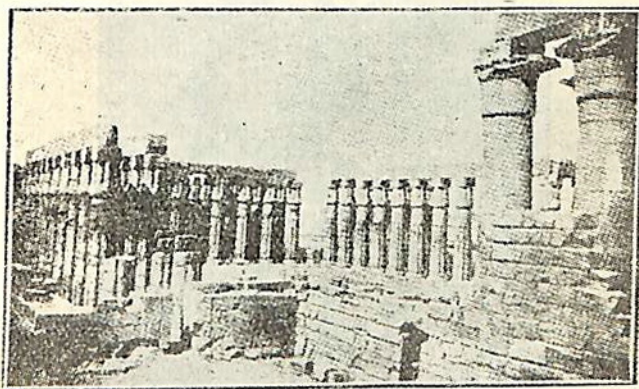
ԱՄԵՆՈՓԻՍ Գ.

Հռչակաւոր եղաւ թէ իբր աշխարհակալ և թէ մանաւանդ իբր շինարար թագաւոր մը։ Թէրէէն մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ, Նեղոսի ափին, շինեց հոյակապ դղեակ մը իրեն համար և հոնկէ կը կառավարէր իր ընդարձակ կայսրութիւնը։ Այդ դղեակին շուրջ շուտով բարձրացան իշխաններու և պալատականներու ապարանքները։ Բազմաթիւ այլ

(*) Եգիպտական բուականները վերապահութեամբ պէժ էրնդունիլ։ Եգիպտացիք իրական ժամանակագրութիւն չեն ունեցած։

հոյակապ շէնքերու հետ՝ անոր կը վերագրեն նաև Լուքսորի տաճարին սիւնազարդ մասը և Թէբէի երգեցիկ արձանը, որ ամէն առաւօտ երգով մը կ'ողջունէր ծագող արեւ-աստուածը(*): Թէ այս արձանը և թէ փարաւոնը յունական տարեգրութեանց մէջ յայտնի են Մեմֆոն անունով:

Ան թագաւորած է 35 տարի (1410-1375): Թութ-մէս Գ. ի նման որսորդութեան սիրահար՝ ան տասը տարուայ մէջ սպաննած էր 112 առիւծ:

Լուքսորի տաճար

**ԱՄԵՆՈՓԻՍ Գ.
ԿԱՄ ԱՆԵՆԱՏՈՆ
(1375-1358)**

Ան եղաւ կրօնական յեղաշրջիչ մը և նկատուեցաւ հակառակորդներու կողմէն իբր հերձուածող մը: Ան յարեցաւ միաստուածեան գաղափարին: Ըստ իր վարդապետութեան գլխաւոր և միակ աստուածը Աքոնն է,

(*) Այս արձանը կերտուած էր միակնուր բարէ: Ան կիսով չափ կործանուած էր 27 բուին Ն. Ք. երկրաշարժէն, բայց ցականից կ'երգէր: Սեպտիմու-Սեվեր կայսր իր եզիպտոս այցելութեան ասեց զայն նորոգած է, բայց այնուհետեւ արձանը այլեւս չէ երգած:

որ կը հսկէ իր բոլոր արարածներուն վրայ, կը մխիթարէ և կ'ուրախացնէ զանոնք: Ան միանգամայն կը մերժէր աստուծոյ պատկերացումը կենդանու և կամ

Ա. խնատոն

(Կրօնական յեղաբոլի)

մարդու կերպարանքով: Իսկական աստուծո՞ւն ոչ թէ արեւն է, այլ այն ոյժը, որ շարժման մէջ կը դնէ զայն. այդ ոյժը ան կը կոչէր Աթոն անունով:

Ջանձրացած Ամոնի քուրմերու անվերջ ոտնձգութիւններէն՝ ան ձգեց Թէբէն և իրեն համար նոր մայրաքաղաք մը շինեց այժմեան Մեղաւի մօտերը, որ ետքը կոչուեցաւ Թեղ-Ամառանա: Նոր մայրաքաղաքին մէջ ան շինեց պալատ մը իրեն համար և հոյսկապ

Նեփերթիի քաղուհի
(Նախահայաստանցի)

տաճար մը՝ նուիրուած Աթոնին՝ անուան: Ի պատիւ Աթոնի յօրինել տուաւ օրհնորդութիւններ:

Իր օրով Հելիոպոլիսի քուրմերու դիրքը աւելի բարձրացաւ:

Անհատապէս ան չափ խոնարհ էր, մտաչելի ժողովուրդի բոլոր խաւերուն և ջանաց երջանիկ դար-

ձնել իր հպատակները: Ան միաժամանակ ընտանիքի պատուական հայր մըն էր. անոր մայրը Գեղուխեպան թագուհին և կինը՝ Նեֆերթիթի թագուհին նախահայաստանցիներ էին: Ան մեռած է 30 տարեկան հասակին մէջ, տասնեօթ տարի թագաւորելէն ետքը:

Թել - Ամոռնայի պեղումները անցեալ դարու վերջերը և ներկայիս, բաւականին լոյս սփռեցին Եգիպտոսի այդ շրջանի և նախահայաստանի փոխ-յարարերութեանց մասին:

Ախնատոն մանչ զաւակ չու-
ԹՈՒԹ - Ա.Ն.Խ - Ա.ՄՈՆ. նենալով՝ անոր յաջորդե-
ցին իր աղջիկներու ամուս-
նիւնները: Թուֆ-Անխ-Ամոնը, որ երկրորդ յաջորդը եղաւ, անոր աղջիկներէն մէկուն ամուսինն էր: Ան կրօնական հերձուածին վերջ տալու մտքով՝ վերադարձաւ Թէբէ և թանկագին ընծաներով սիրաշահեց Ամոնի քուրմերը: Կերտել տուաւ Ամոնի արձանը՝ համակ ոսկի՝ և կոթող մը Լուքսորի տաճարին կից ի յիշատակ իր Թէբէ վերադարձին: Կոթողը կը ներկայացնէր ժողովուրդը, որ իր ուրախութիւնը կը յայտնէր փարաւոնի վերադարձին առթիւ: Ան թագաւորած է հազիւ 5-6 տարի և Թէբէ վերադառնալէն ետքը՝ չառ չանցած՝ մեռած է մօտաւորապէս 20 տարեկան հասակին մէջ(*):

(*) Թուրք-Անխ-Ամոնի դամբարանը բացուեցաւ 1922ին: Անկէ դուրս բերուած առարկաները, քէ արուեստի տեսակետէն եւ քէ իր հնութիւնը, շատ մեծ արժէք կը ներկայացնեն: Գեղակերտ դագաղը միայն, որ կ'ամփոփէ փարաւոնին մոմեան, շատ մեծ արժէք կը ներկայացնէ: Գամբարանէն դուրս են բերուած հաւեւ անկողիներ, քիկնարոտներ, արկղիկներ, անօրներ, գոհարեղէններու հաւաքածոյ մը եւ այլն եւ այլն: Այս բոլորը ներկայիս կը գտնուին պուլաբի քանդաւանին մէջ եւ կը կազմեն այդ քանդաւանին զարդը:

Գամբարանը բացաւ Հարվըրս Գարդըր, Լորդ Գարնաւոնի ծախով:

Վերջին պեղումներին երեւան եկաւ Թուր-Անիս-Ամոնիսի այրիին՝ Թայ քազունու մեկ նամակը՝ ուղղուած ժամանակակից Հիւսիս քազաւորին, որով յայտնելով իր երիտասարդ ամուսնու մահը՝ կը խնդրէ անկէ դրկել իր զաւակներէն մեկը, որ ամուսնանայ իրեն հետ, փոխարէնը խոստանալով քազաւորեցնել զայն Եգիպտոսի վրայ։ Հիւսիս քազաւորը՝ կասկածելով առաջարկին լրջութեան վրայ՝ դեսպանութիւն մը կը դրկէ Եգիպտոս տեղւոյն վրայ՝ ճշտելու առաջարկին ճշտութիւնը. մինջ այդ, սակայն, պաշտասկանները կրցեր էին տարահանել քազունին։

ՀՈՐԵՄ - ՀՅԲ Ասիկա ազդեցիկ իշխաններէն մէկն էր, որ ներքին յեղափոխութեամբ մը տիրացաւ զահին, բայց լաւ կառավարեց երկիրը։ Իր կորովի և խիստ վարչութեամբ ան վերջ տուաւ կրօնական և քաղաքացիական վէճերուն, որ Ախնատունէն սկսեալ՝ կը յուղէր ամբողջ երկիրը։ Ան Ախնատունը կ'որակէր «չարագործ» և «աւաղակ» անուններով։ Հորեմ-Հեբ եղաւ վերջինը ԺԲ. րորդ հարստութեան։

ԺԹ. ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ Այս հարստութիւնը կը սկսի Ռամսէս Ա. ով, որուն կը վերագրեն Քաբնաքի տաճարին շինութեան մէկ կարեւոր մասը։ Ան հաւասարապէս նշանաւոր եղաւ, թէ իբր պատերազմիկ և թէ իբր շինարար։

Այս հարստութիւնէն ամէնէն աւելի նշանաւոր եղան Սեքի Ա. և Ռամսէս Բ.

ՍԵԹԻ Ա. Ռամսէս Ա. ի որդին էր և անոր յաջորդը։ Յունական տարեգրութեանց մէջ յայտնի է Սեթոզիս անունով։ Կրկին հարկատու ըրաւ Եթովպիան, արշաւեց Սուրիա

և Միջագետք, Հիախաներու և կամ՝ Քեթացոց հետ համաձայնութեան գալէն ետքը՝ անձնատուր եղաւ շինարարութեան: Ան ի միջի ալլոց շինած է Քարնաքի տաճարին սիւնադարդ սրահը, Նեղոսը միացուցած է Կարմիր ծովուն հետ ջրանցքով մը, (*) և շինած է Թադաուրաց հովիտի վիմալիւր դամբարանները, որոնց մէջ իր դամբարանը ամէնէն գեղեցիկն է: Նեղոսը Կարմիր ծովուն հետ միացնող ջրանցքը այնքան լայն էր, որ ըստ Հերոտտի, երեք նաւեր քով քովի կրնային անցնիլ:

Ժողովուրդային գրոյցի մը համաձայն՝ Սեբի առաջին իր ապագայ դաւաճանը գեղազարդելու գործը կը յանձնէ Հէյին, որ ժամանակի ամենաերեւելի արուեստագէտն էր: Հէյը կ'աշխատէ երկար տարիներ: Երբ գործը կ'աւարտի՝ փարաւոնը մեծ խնոյց մը կուտայ ի պատիւ Հէյի: Առեկէքը կը հիստան անոր տաղանդին եւ արտայայտ գործին վրայ: Փարաւոնը իր ոսկեայ մանեակը կը կախէ անոր պարանոցէն, ապաւանք մը կը նուիրէ անոր եւ կը խոստանայ իր սոցիկը տալ անոր որդուն կնոքեան: Խնոյցի կեսին, սակայն, փարաւոնը նշան մը կ'ընէ եւ արահի բոլոր յոյսերը կը մարեն: Բիշ ետք, երբ կրկին կը վառեն յոյսերը, ամեկէքը զարմանքով կը տեսնէ, որ Հէյը այլեւս իր պատշոյ տեղը չէր ծաղիկներով շրջապահուած: Անոր գլուխը մեկ կողմ էր ինկած եւ մարմինը միշտ կողմ:

«Ես, կը մտնեցի փարաւոնը, չուզեցի որ Հէյը իմ դաւաճանէն ետքը աւելի գեղեցիկ մը շինէր եւ կամ ծերանալով՝ աւելի նուազ արժեքաւոր գործեր արտադրէր. եւ չուզեցի, որ ան իր արուեստին մեջ անկում ունենար, ուստի ապանեղ տուի զինքն իր փառքի գազաքնակէսին վրայ:

(*) Ոմանք ալ ջրանցքի շինութիւնը կը վերագրեն Հանեպտուս քաղուհուն:

Ռ.Ա.ՄԱԼԻՍ Բ.

1300-1235

Ռոմաէս Բ.ը Սեթի Ա.ի որդին էր և անոր զահակից եղաւ տասը տարի: Յունական տարեգրութեանց մէջ ան յայտնի է Սեղուսիս մեծ անունով: Ան կոչուած է նաեւ Միամուն, որ կը նշանակէ Ամոնի սիրելին:

Երբ Ռոմաէս հինգ տարեկան եղաւ՝ հայրը հաւաքել տուաւ անոր հասակակից մանուկները և բոլորը զոստիտրակել տուաւ Ռոմաէսի հետ միասին: Այդ մանուկները ետքը զարձան Ռոմաէսի ամէնաընտիր զինուորները: Ռոմաէս սկսած է պատերազմիլ տասը տարեկան հասակէն:

Ռոմաէս թագաւորած է մօտաւորապէս 70 տարի: Առաջին 20 տարիները անցան պատերազմներու մէջ: Ան նախ արշաւեց դէպի Նուբիա և ապա Սուրիա, ուր արեւելեան հպատակ և կիսանկախ ազգերը ապստամբեր էին Հիսիսներու(*) գլխաւորութեամբ:

Ռոմաէս Բ.

(*) Հիսիսները եւ կամ Հաբերը հնդեւրոպական ժողովուրդ մըն էին, որ երկրորդ հազարամեակէն առաջ Ն.Ք արեւմուտէն գալով՝ մտնւեցին Եգիպտոս եւ նախ հաստատուեցին Սիւտի գետի հովիտները եւ ետեւեմ Վերին հոսանքին վրայ: Ետքը անոնցմէ մէկ մասը

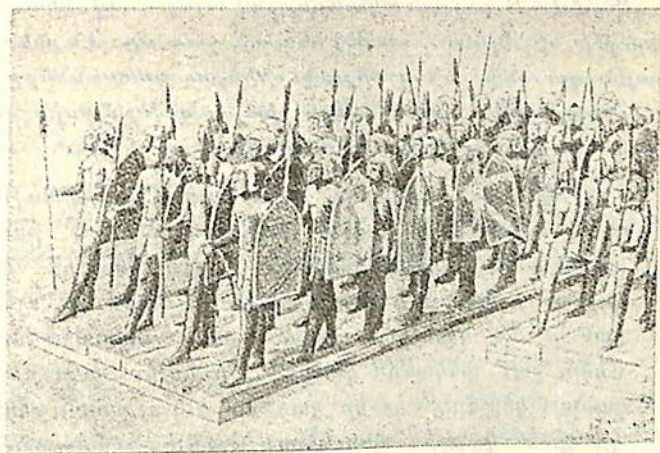
Պատերազմը տեւեց ասանեակ տարիներ փոփոխակի բախտով: Գլխաւոր ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Քաղէշի մօտ, որ սակայն վճռական հետեւանք չունեցաւ և ոչ մէկ կողմին համար: Հոս նոյնիսկ քիչ մնաց, որ Ռամսէսը դերի իյնար թշնամիի ձեռքը: Զանճրանալով պատերազմի անվերջ ձգձգումներէն՝ Ռամսէս ինքը առաջարկեց հաշտութիւն, զոր ընդունուեցաւ հակառակորդին կողմէ և կնքուեցաւ Քաղէշի դաւնագիրը(*): Այդ դաշնագրին զօրութեամբ՝ Ռամսէս Հիաթաներու թագաւոր Խասուսիլին կը ձգէր հիւսիսային Սուրիան, իրեն վերապահելով Փիւնիկէն, Պաղեստինը և Միջագետքը: Խասուսիլ իր աղջիկը կնութեան տուաւ Ռամսէսի:

Յոյն տարեգիրները խիստ չափազանցուցած են Ռամսէսի զինուորական շխտքը: Ըստ անոնց՝ Ռամսէս սիրելով Կարսի ծովու եզերքներուն՝ արեւելքի մէջ յառաջացաւ մինչեւ Ինդոս, իսկ արեւմուտքի մէջ մինչեւ Թրաքիա և վերադարձաւ իր երկիրը անբաւ հաւսնոքեալ և բազմաթիւ զերիներով: Սակայն իրականութիւնն այն է, որ Ռամսէս ոչ միայն չիրացաւ ընդարձակել իր պետքեան սահմանները, այլ և հիւսիսային Սուրիան սխալուեցաւ զիջել Հիսթիսներուն:

անցնելով եփրոս գետը՝ գացեր եւ հասասուեր են մեր բնաւստհին մէջ, իսկ միւս մասը չուէր է դէպի հիւսիսային Սուրիա եւ հասասուեր Որոնդէս գետի հովիտ մէջ:

Հիսթիսներ հիմնեցին զօրաւոր կայսրութիւն մը, որ նախ եղիպացիներու եւ ապա Ասորիացիներու անդոմ մրցակիցը եղաւ: Անոնց առաջին մայրաքաղաքն էր Խաթուսա եւ հիմա կը կոչուի Պոպպ քաղաք, իսկ երկրորդը՝ Պարկիմիս եփրոսի վրայ: այժմ կը կոչուի Զարապոս: Հիսթիսներ Ս. գրքի մէջ կոչուած են Հեթէէն:

(*) կը համարուի աւխարհի ամենահին դաւնագիրը՝ որ հասած է մինչեւ օրս:

Ռամսես Բ.ի զինուորներէն տաղանցք մը

Ռամսես Բ.ը, սովայն, ունէի նշանուոր եղաւ շինարարութեամբ և իրաւամբ արժանացեր է «որմնադիր թագաւոր» տիտղոսին: Հիտիտներու հետ հաշտութիւն կնքելէ և իր պետութեան սահմանները ազատելէ ետքը՝ ան անձնատուր եղաւ շինարարութեան: Ամէն քաղաքի մէջ՝ ան շինեց տաճար մը նուիրուած տեղւոյն աստուծոյ: Շինած է Իպսամբուլի վիմափոր տաճարը, Լուքսորի տաճարին նախադուռը և երկու կոթողները, որոնցմէ մէկը հիմա կը գտնուի Փարիզի մէջ(*): Նորոգած է Թանիսը, Սուեզի պարանոցին ամբողջիւնները, հիմնած է նոր քաղաքներ, շինած է ճամբայ մը դէպի Նուբիոյ ոսկւոյ հանքերը, զոր շահագործել կուտար, շինած է բողոքական ջրանցքներ, պալատներ և այլն:

(*) Այդ կորուրը, որ հիմա կը գտնուի Փարիզի **Գոնգորա** հրապարակը, Մէհմէտ Ալիի նուիրած է ժաւնայի **Լուի Ֆիլիպ** քաղաւորին, ի նշան շնորհակալութեան եւ երախտագիտութեան: Լուի Ֆիլիպ, իր դեսպանին միջոցով, Լոնսոնի վեհաժողովին մէջ (1841) պաշտպանած էր եգիպտոսի եւ Մէհմէտ Ալիի շահերը:

Ռումսէս Բ.ը չբաւականանալով այսքանով՝ փառա-
սիրութիւնէ մղուած՝ աւելի տուաւ շատ մը չէնքներու
վրայէն զարօնք չինող փարաւոններու սնունդները և
իր անունը դնել տուաւ: Այս փարաւոնի մասին ալ
ժողովուրդային զրոյցը կը պատմէ հետեւեալը:

Ռաւնէս, չափազանց նպաստած իր փառքով՝
շինել տուաւ իրեն հաւար ոսկեայ կառք մը, ընդե-
լուզուած քանկագին փառքով և այդ կառքին շնոր-
հուսար քաղաքուրի քաղաւորներ: Անգամ մը, տու-
կան օր մը, կառքին շնորհած գերի քաղաւորներէն
մէկը, շատ անկանոն կերպով կը փաշէր կառքը և
յաճախ կենալով՝ ետ կը դառնար և ուշադրութեամբ
կը դիտէր կառքին անիւները: Ռաւնէս ջղագրգռուած
կը հարցնէ սեպ սեպ կենալուն պատճառը: «Տե-
րափայ, կը պատասխանէ քաղաքուրի դժբախտ քաղա-
ւորը, կը դիտեմ քե ինչպէս կառքին անիւներու զա-
նազան մասերը մեր կը բարձրանան և մեր կ'իջնան»:
Մրակիս Ռաւնէսը կը հասկնայ անիւքայիս անոր
միտքը, փակել կուտայ շնորհած քաղաւորները և ալեւ
երբեք մանկիկ շնորհած չէր տար իր կառքին:

ՄԵՆԵՖՏԱՆ

Ռումսէս ունէր 30 որդի, որոնցմէ
վերջինը Մենեֆտան յաջորդեց իրեն: Ասիկա բնաւ օրութեամբ չէր նմա-
ներ իր հօրը՝ խաղաղասէր էր և թոյլ: Ան թաղաւո-
րեց հողիւ տասը տարի: Օգտուելով Մենեֆտանի
թուլութիւնէն՝ Լիրիացիք ասիական քանի մը ցե-
ղերու հետ արշաւեցին Եգիպտոս և այնքան յառաջա-
ցան, որ գացին պաշարեցին Մեմփիսը: Բարեբախտա-
բար տակաւին ողջ էին Ռումսէս Բ.ի արժէքաւոր զօ-
րավարներէն մէկ քանին: Հապճեպով հաւաքուած բա-
նակի մը զլուծը անցած՝ Մենեֆտան, այդ զօրավար-
ներու օգնութեամբ, ստակալի ջարդ մը տուաւ արշա-
ւողներուն և արտաքսեց երկրէն:

Հիւքսոսներու վտարումէն ետքը՝ Հրեաները, որոնք տարածուած էին Դելթայի զանազան մասերուն մէջ, նկատուեցան իբր գերիներ և միւս պատերազմական գերիներու հետ համահաւասար ենթարկուեցան տաժանակիր ոչխատանքի։ Ասոր չկարենալով տոկալ՝ վերջապէս անոնք ձգեցին Եգիպտոսը Մովսէսի առաջնորդութեամբ և ուղղուեցան դարձեալ դէպի Քանաանացոց երկիրը։ Այդ արտագաղթը հաւանաբար տեղի է ունեցեր այս փարաւոնին ատեն(*) :

Ասիկա Ի. բորդ հարստութեան ամէնանշանաւոր փարաւոնն է։ Երկու անգամ զսպեց Լիբիացոց և արեւելեան ցեղերու արշաւանքները։

Իր կարգին ինքն ալ արշաւեց Սուրիա և վերադարձաւ անբաւ հարստութեամբ։ Ի միջի այլ չէնքերու շինած է նաև Քարնաքի փոքր տաճարը և Հաքուին նուիրուած մանրանկար սրբարանը, որ ներկայիս կը գտնուի Պուլաքի թանգարանին մէջ։ Այդ սրբարանին նկարները այնքան անեղծ մնացած են, որ կարծես նոր դուրս եկած ըլլան նկարչին վրձինին տակէն։

Ռամսէս Գ. ըլլալով զեղի՝ տաւի եղաւ ժողովուրդին և պատճառ դարձաւ թագաւորական հեղինակութեան անկման։

Ահ. Լ. Ս. Ա. Ն. ՇԲՋԱՆ
(1050 - 525 Ն. Պ.)

Ռամսէս Բ. ի մահէն գրեթէ անմիջապէս ետքը արդէն ըսկած էր Եգիպտոսի անկման շրջանը, բայց այդ անկումը աւելի շեշտուեցաւ Ռամսէս Գ. ի մահէն վերջ։ Ներքին խռովութիւնները, ըմբոստութիւնները և քաղաքա-

(*) Ոմանք կ'ենթադրեն, որ այդ արագաղթը տեղի է ունեցեր նոյնիման Ռամսէս Բ. ի ատեն եւ կամ Թուրմէս Գ. ի ժամանակ։

ցիական կռիւները անպակաս եղան: Այս շրջանին
Եգիպտոս ոչ միայն այլեւս աշխարհակալ չէր, այլ
ինքը յաճախ ենթակայ կ'ըլլար այս կամ այն ժողովուրդի յարձակմանը: Ներքին այս խառնակ վիճակին
մէջ հետզհետէ զօրացաւ Ամոնի քուրմերուն հեղինակութիւնը և մեծ քրմայետը Հերի-հոր ինքզինքը Եգիպտոսի փարաւոնն հռչակեց:

Սակայն սատրին և միջին Եգիպտոսի իշխանները
չճանչցան զինքը և նոր հարստութիւն մըն ալ հիմ-
նուեցաւ Դելթայի մէջ՝ մայրաքաղաք ունենալով Թա-
նիսը, որ Հիւքսոսներու վտարումէն ետքը՝ բոլորովին
անշրջացեր էր և դարձեր էր երկրորդական քաղաք
մը: Այսպիսով Եգիպտոսի քաղաքական միութիւնը
դարձեալ խզուեցաւ և կաղմուեցան երկու թագաւո-
րութիւններ՝ բաղմամբիւ մանր իշխանութիւններով:
Դելթայի փարաւոններէն նշանաւոր եղան:

ՇԵՍՈՆԷ

(950 - 780)

Ն. Բ.

Ան իԲ. Բորդ հարստութիւնէն էր:

Յաջողեցաւ կարճ ժամանակի մը հա-
մար վերականգնել Եգիպտոսի քաղա-
քական միութիւնը իր մականին տակ:
Զգալով ինքզինքը բաւականին զօրա-

ւոր՝ ան արշաւեց Պաղեստինի վրայ, պաշարմամբ ա-
ռաւ Երուսաղէմը, կողոպտեց Սողոմոնի տաճարը և ար-
քունիքը ու վերադարձաւ իր երկիրը: Կողոպտուած
գանձերուն մէջ կը գտնուէին Սողոմոնի ոսկեայ վա-
հանները: Ան կը նստէր Բիւպաւս, որ մեծ ուխտատե-
ղի մըն էր բոլոր Եգիպտացիներու համար. հոն կար
չտա հին տաճար մը: Շեսոնկ Ս. գրքի մէջ յայտնի է
Սիսակ անունով:

**ԵԹՈՎՊԱՆԱՆ
ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ
(Ը-Է Պատու Ն. Բ.)**

ԻԳ. և ԻԴ. բորգ՝ հարստութեանց ատեն եգիպտոս քանի մը անգամ ենթարկուեցաւ Եթովպական արչաւանքներուն: Եթովպիոյ Բիւնիսի թագաւորը՝ նոյնիսկ եգիպտացի քանի մը իշխաններու գորդմամբ՝ արչաւեց եգիպտոս, յաղթեց Սայիսի Տաֆնիս փարաւոնին և յաղթական չրջան մը ընելով եգիպտոսի մէջ՝ հարուստ աւարով վերագործաւ իր երկիրը: Ան վերահաստատեց Սաորին եգիպտոսի իշխանները իրենց գիրքին մէջ. թագաւոր մըն ալ գրաւ իր ցեղէն Թէբէի մէջ, սրայմանաւ որ ասոնք տուրք վճարեն իրեն:

Եթովպական առաջին արչաւանքէն ետք՝ Բիւնիսի երկրորդ յաջորդ Սաբակոն զարծեալ արչաւեց եգիպտոս և շատ անգթութիւններ բրաւ: Սայիսի մէջ ողջ ողջ այրեց Բոֆիսարիս փարաւոնը, որ ԻԴ. բորգ հարստութիւնէն էր: Բայց իր կարգին՝ պարտուելով Ասորեստանի Սարգոն Բ. թագաւորէն՝ վերագործաւ իր երկիրը: Անոր տարած կողոպուտին մէջ կը գտնուէին աւ Սողոմոնի ոսկեայ վահանները և գանձերը: Եթովպական տիրապետութիւնը հաղիւ տեւեց 50 տարի: ԻԵ. բորգ (715-665) հարստութեան փարաւոնները Եթովպական ցեղէն էին:

**ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՅՈՑ
ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ**

Եթովպական արչաւանքներուն հետեւեցան Ասորեստանցոց արչաւանքները Է. գորու մէջ: Առաջին արչաւորը եղաւ Սարգոն Բ. թագաւորը, որ յաղթեց Սարակոնին և վտարեց եգիպտոսէն: Ան նախ գրաւեց Մեմփիսը և ապա Թէբէն, զոր կործանեց: Սարգոնի օրինակին հետեւելով՝ իրարու ետեւէ արչաւեցին եգիպտոս նաև Էսար-Հադոն և ապա Ասուրբանիպալ թագաւորները:

որ մեծ անգթութիւններ գործեցին: Էսար - Հադսն
երկիրը բաժնեց քսան իշխանութեանց, որոնց վրայ
փոխարքայ դրաւ Սայիսի իշխան Նեքաւովը:

ՎԵՐՋԻՆ ՓԱՐԱՒՈՆՆԵՐԸ

(650 - 525)

ՓԱՍՄԵՆԻՏԻՆՈՍ Ա.

Ներաւովի որդին էր և
եղաւ Իջ.որդ հարստու
թեան հիմնադիրը:

Վարձկան յոյն զին-
ւորներու օգնութեամբ

գահընկնց ըրաւ Սաորին Եգիպտոսի իր մրցակից 11
թագաւորները, վտարեց Ասորեստանցիները Սաորին
Եգիպտոսէն և Եթովպացիները Վերին Եգիպտոսէն և
վերականգնեց Եգիպտոսի անկախութիւնը ու քաղա-
քական միութիւնը իր մօականին տակ: Երկրագործու-
թիւնը, արհեստները և վաճառականութիւնը ծաղկե-
ցան իր օրով: Ան լայն բացաւ Եգիպտոսի դուռները
օտարներու առջև և մանաւանդ Յոյներու առջև, ու
բժնեք իրաւունք ստացան ագաթօրէն պաշտել իրենց
աստուածները և ունենալ իրենց յատուկ քաղաքները
ազգային վարչութեամբ: Անոր օտարաւիրութիւնը,
սակայն, սաստիկ դժգոհութիւն առաջ բերաւ տեղա-
ցիներու մէջ և մանաւանդ զինուորական դասին մէջ,
որոնցմէ շատերը լքելով իրենց շարքերը՝ գաղթեցին
Եթովպիա: Սաստիկ յարած իրենց կրօնքին և հպարտ
իրենց քաղաքակրթութեամբ՝ Եգիպտոսցիք օտարները
կը նկատէին որպէս անմաքուրներ և բարբարոսներ:

Իր մրցակից 11 քաղաւորները տապալելու հա-
մար՝ Փսաւեկիսիկոս պահաւ հարցուց: Պահա-
ւախօսը ըսաւ. «Պիտի յաղթես ծովիկն երս՝ արոյրի
մարդոց միոյնով»: Փսաւեկիսիկոս զարմացաւ պահ-
աւախօսին պահախաւսին վրայ եւ մեհաւի մէջ եր:

Շատ չանցած Յոյն հաւաքեկեայներ ցտնսփ եղան

անբողջովին գրահաւորուած եւ արոյրե սաղաւս-
ներով:

Եզիպսացի մը, որ երբեք չեւած չէր սպիտակ
մարդիկ՝ շտապեց եղերութիւնը հաղորդել Փաստենիսի-
կոսին ըսելով. «Ծովէն արոյրե մարդիկ դուրս եկան,
որ կը կողոպտեն եւ կ'աւերեն շրջակայքը»:

Փաստենիսիկոս իսկոյն յիշեց սրտգաւթը: Անեկ-
ջապէս յարաբերութեան մեջ մտաւ անոնց հետ եւ զս-
նագան խոստումներով իր կողմը շահեցաւ զանոնք.
սպա անոնց միջոցաւ յաղթեց իր բշխակներուն:

Այդ նաւաբեկեալները Յոյն ծովահեններ էին:

ՆԻՔԱՆՈՎ, Բ.

(610-594)

Ասոր յանձնարարութեամբ եւ
ծախքով Փիւնիկեցի նաւորդնե-
րը ըրին Ափրիկէի շրջանը, որ
տեւեց երեք տարի: Անոնք ան-

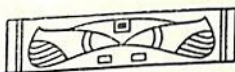
ցան Բարեւոլասոյ հրուանդանէն եւ հասան մինչեւ Հե-
րակլեան կոթողները (Ջիրբալդար): Չեւնարկեց վե-
րստին բանալ Նեղոսը կարմիր ծովուն միացնող
Ջրանցքը, որ անխնամ մնալով՝ աւաղով լեցուած էր:
Ձգալով ինքզինքը բաւականին զօրաւոր՝ մէծ բանա-
կով մը արշաւեց դէպի Սուրիա՝ նպատակ ունենալով
օգնութեան հասնիլ Նինուէի, որ պաշարուած էր Մա-
րական եւ Բարեւոլեան բանակներէն: Մագեւոսի մէջ
պարտութեան մտանց Սուրիական-հրէական միացեալ
բանակները: Լսելով որ Նինուէն արդէն ինկած է՝
վերադարձաւ իր երկիրը: Երեք տարի ետքը՝ կրկին
արշաւեց Սուրիա եւ յառաջացաւ մինչեւ Եփրատ: Հոն
ան Գարգեմիշի մօտ պարտուեցաւ Բարեւոլեոց Նա-
բոզոդոնոսոր թաղաւորէն եւ կորանցուց այն ամէնը,
ինչ որ մինչ այդ չափած էր:

Ա. Բ. Ա. Ս. Ի. Ս.

(562-524)

Վերջին նշանաւոր փարաւոնն էր, որ աիւրացաւ զահին ներքին յեղափոխութեամբ: Ան խոնարհ ծագում ունէր: Փսամենեաիկոս Ա.ի նման՝ ան նոյնպէս օտարասէր էր և մեծ գիւրութիւններ առաւ օտարներուն: Յոյներուն նուիրեց Նոկրասիս քաղաքը Դելթայի մէջ և լաւ յարաբերութիւն կը մշակէր Մարաց, Լիւգիացոց և Բաբելոնացոց թագաւորներուն հետ: Անոր խմաստուն և կորովի վարչութեան տակ՝ Եգիպտոսը շատ բարգաւաճ վիճակ մը ունեցաւ: Հնութեան շատ մը յիշատակարաններ նորոգուեցան և նորերն ալ շինուեցան:

Ամասիսին յաջորդեց իր որդին Փսամենիսիկոս Գ., որ հազիւ քանի մը ամիս կրցաւ զահին վրայ մնալ: Եգիպտոսը շուտով կորսնցաւ իր անկախութիւնը և զարծաւ Պարսկական կայսրութեան մէկ նահանգը: Այս մասին պիտի խօսինք առանձին գլուխի մէջ:

Ե Գ Ի Պ Տ Ա Կ Ա Ն

Հ Ի Ն Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ր Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Եգիպտոս նշանաւոր եղաւ իր վաղնջական քաղաքակրթութեամբ: Անոր քաղաքակրթութիւնը ինքնատիպ էր և ինքնաստեղծ, անկախ միւս ազգերու քաղաքակրթութիւնէն: Յունական քաղաքակրթութիւնը, թէև գլխից և անցաւ մինչ այն տառն գոյութիւն ունեցող քաղաքակրթութիւնները, բայց իր սկզբնական շրջանին մէջ չատ բան պարտ էր Ասիական և մանաւանդ Եգիպտական քաղաքակրթութեան:

Քաղաքակրթութեան բառին տակ ընդհանրապէս կը հասկցուի այն ամէնը, ինչ որ ժողովուրդ մը հնարած է և կամ ստեղծագործած իր հոգեկան և ֆիզիքական պահանջներուն գոհացում տալու համար: Այս մտքով կրօնք, արուեստ, ճարտարարուեստ, գիր, գրականութիւն, բարքեր ու սովորութիւններ՝ այս բոլորը կը կազմեն ժողովուրդի մը քաղաքակրթութիւնը: Նախընթաց դիւլիսներու մէջ արդէն խօսեցանք Եգիպտացիներուն կրօնքի, բարքերու և սովորութիւններուն վրայ: Մեզի կը մնայ հիմա խօսիլ այս գլխին մէջ արուեստի, ճարտարարուեստի, գիտութեանց և գրականութեան մասին:

Ե Գ Ի Պ Տ Ա Կ Ա Ն

Ա Ր Ո Ի Ե Ս Տ Ը

Այս անուան տակ պէտք է հասկնալ ճարտարապետութիւնը, նկարչութիւնը և արձանագործութիւնը քանդակագործութեան հետ միասին: Կարելի է ըսել, թէ արեւելեան և ոչ մէկ ազգի մէջ արուեստի այս երեք ճիւղերը միաժամա-

նակ այնքան զարգացան և կատարելութեան հասան, որքան Եգիպտոսի մէջ: Եգիպտական արուեստը ամէնէն առաջ կրօնական էր և զամբարանական: Ան իր ներշնչումը կ'առնէր կրօնքէն և կրօնական ըմբռնումներէն: Արուեստագէտի երեւակայութիւնը երկրորդական տեղ կը բռնէր և չունէր այն թռիչքը, ինչ որ ետքը պիտի տեսնենք Յունական արուեստի մէջ: Եգիպտացի արուեստագէտը կը ջանար և կամ հարկադրուած էր նախ և առաջ բաւարարութիւն տալ կրօնքի պահանջներուն: Ասոնց տաճարները, աստուածներու և փարաւոններու արձանները, միակտուր կոթողները, բուրգերը և վիմափոր զամբարանները աչքի կ'իյնային ոչ այնքան իրենց նրբութեամբ, որքան իրենց վիթխարիութեամբ, վեհութեամբ և տոկունութեամբ, որովհետեւ կը շինուէին յաւիտեական կեանքի համար: Վիթխարիութիւն, վեհութիւն և տոկունութիւն էական յատկանիշերն են Եգիպտական արուեստին: Եգիպտական նկարչութիւնն ալ աչքի կ'իյնար ոչ այնքան զիմագծերու և կամ տեսարաններու նրբութեամբ, որքան զոյներու պայծառութեամբ և համադրութեամբ:

Եգիպտական արուեստին մնացորդներ են՝ բուրգերը, կոթողները, տաճարները, արձանները, վիմափոր զամբարանները, իրենց ներքին պատերու նկարներով և հարթաքանդակներով, ավինքաները և այլն: Ասոնց բոլորի մասին արդէն խօսած ենք: Ոչ մէկ երկիր ունի այնքան պատմական յիշատակարաններ և կամ անոնց մնացորդները, որքան Եգիպտոսը: Աշխարհի բոլոր նշանաւոր թանգարանները հարուստ են Եգիպտական հնութիւններով, մանաւանդ Փարիզի Լուվր թանգարանը, որ Գահիրէի թանգարանէն ետքը, ամէնաճոխ հաւաքածոն ունի Եգիպտական հնութեանց:

Բազմաթիւ հոյակապ պալատներէն և ապարանքներէն զժբախտութեամբ հետք անգամ չէ մնացած: Ասոնք

ըլլալով նուազ տոկոսն, քան տաճարները, կոթողները և այլն, չգիմացան ժամանակի տաքումներուն և անհետ եղան: Գրեթէ չէ եղած փարուսն մը, որ իրմէ ետքը հոյակապ պալատ մը, կամ շէնք մը ձգած չըլլայ:

Եգիպտական տաճարներու տանիքը կ'ըլլար տափարակ և յեցած բաղձաթիւ սիւներու վրայ: Եգիպտացի ճարտարապետները զազափար ունէին գմբէթաձև տանիքներու մօտին, բայց կը նախընտրէին տափարակը, որովհետև տափկա իրենց կը թուէր աւելի հաստատուն և աւելի տեւական:

Այս անուան տակ պէտք է
ԱՅԻՏԱՐԱՐՈՒԵԱՅԸ հասկնալ մեքենականութիւնը
 և զանազան արհեստները: Աւանց մեքենականութեան արդէն փարուսները երբեք չպիտի կորնային կառուցանել այն հսկայական շէնքերը:

Արհեստներէն ամէնէն աւելի զարգացաւ երկրագործութիւնը, որ ժողովուրդի գլխաւոր զբաղմունքն էր: Շատ հին տառններէ սկսեալ մինչև օրս ալ Եգիպտոսը եղած է և է գերազանցապէս երկրագործական երկիր մը: Ասոր պատճառը, ինչպէս նախապէս ըսած ենք, նեղոսն է իր պարբերական յորդումներով, որ չափ արգասանդ է գործուցեր Եգիպտական հողը: Երկար գորեր Եգիպտոսը համարուած է հացահատիկի և բոլոր շտամարանը. հին Հռոմը սնուցանողը գլխաւորապէս Եգիպտոսն էր:

Միւս արհեստներէն չափ զարգացան մանաւանդ որմնադրութիւնը, կաւադործութիւնը, ոստայնանկութիւնը, սակաւներ և փսիաթներ գործելը, ոսկերչութիւնը, կահադործութիւնը և այլն: Անոնք գիտէին ապակի և յախճապակի շինել, նուրբ կտաւներ գործել, ոսկեհում քանուածքներ ընել, թանկագին քարեր յղկել

և վարագրել: Յաճախ մատանիները զարգարող ազնիւ քարերու վրայ քանդակուած կ'ըլլար բզէզ, որ նուիրական միջատ մըն էր և կը համարուէր բախտ բերող: Եգիպտացիք օտարներէ կը խորշէին և տոտր համար կը ջանային իրենց պէտք եղած իրերը իրենք պատրաստել:

Երկրագործութեան և արհեստներու զարգացումը իր բարերար ազդեցութիւնը ունեցաւ նաեւ տաւառութի զարգացման վրայ: Եգիպտացիք առեւտրական յարաբերութիւններ ունէին Եթովպիոյ, Նուբիոյ, Արաբիոյ, Փիւնիկիէի և Փոքր Ասիոյ զանազան ազգերու հետ: Փիւնիկիցիք իրենց յատուկ առեւտրական կայանները ունէին Մեմփիսի և ծովափնեայ վայրերու մէջ: Դուրսէն Եգիպտացիք կը ներմուծէին գլխաւորապէս փայտ, մետաղներ, կուպր, խոլենկ, անուշահոտ համեմունք և այլն, իսկ կ'արտածէին գլխաւորապէս հացահատիկներ: Կուպրը և անուշահոտ համեմունքը, ինչպէս օրինակ դարիկը, անհրաժեշտ էին մեռելները զմոտելու համար:

Գիտութեանց մէջ ալ Եգիպտոսը զգալի յառաջդիմութիւն ւրում: Ամէնէն՝ տեղի զարգացան աստղագիտութիւնը, բժշկութիւնը, անդաշտօրէնութիւնը և թուաբանութիւնը:

Գիտելով արեւը, լուսինը և աստղալից երկինքը՝ Եգիպտացիք քուրմները(*) ձեռք բերած էին աստղագիտական բաւականին ընդարձակ տեղեկութիւններ:

(*) Եգիպտացի քուրմերը ունէին իրենց աստղադիտարանները Գեեդիէ, Թէբէ, Մեմփիս եւ Հելիօպոլիս:

Անոնք նկատած էին, որ աստղերէն ոմանք, արեւի նման, ծագում ունին և մօր կը մտնեն: Նկատած էին, որ աստղերէն ոմանց լոյսը միտպաղաղ էր, մինչ-գեւ միւսներունը կը փոփոխուէր: Նկատած էին Հրատի կարմրութիւնը: Եգիպտացի քուրմերը գողտփոր ունէին երկու արեւադարձեւ, երկու գիշերահաւասարներու և արեւի ու լուսնի խաւարման մասին: Հաւանական կը համարուէր, որ Յոյն նշանաւոր չափագէտ և աստղագէտ Պիւթագորասը(*) Եգիպտացի քուրմերէն սորվեցաւ, թէ երկիրը կլոր է և թէ ան տիեզերքի կեդրոնը չէ, այլ արեւը, որու շուրջը կը դառնայ մեր երկիրը:

Եգիպտական դիցաբանութիւնը կ'ըսէ, որ երկինքը երկաթեայ գմբէք մըն է և կամ կանար մը, որու վրայ հաստատուած են աստղերը: Այդ աստղերը գիշերները աստուածային զօրութեամբ կը վառուին, իբր յայտերներ, շուշաւորեղու հաւար երկիրը:

Շու աստուածը քարձրացուց այդ գմբէքը, որու սակեւ անմիջապէս սկսաւ հոսիլ Նեղոսը:

Ըստ այս դիցաբանութեան ուրեմն, Նեղոսի ծագումը, երկնային է:

Ամէնէն հանրածանօթ և ամէնէն կարեւոր աստղն

(*) Պիւթագորաս կ'ապրէր Չ. դարու մէջ Ն. Ք. Ան չափագիտութիւն եւ աստղագիտութիւն սորվեցաւ Գալի Եգիպտոսի մէջ, բայց ետք ինքն շատ առաջ տարաւ այդ գիտութիւնները, մանաւանդ չափագիտութիւնը: Անոր կը վերագրեն երկրաչափական բանի մը տեսութիւններ եւ բազմապատկան աղիւսեակը:

Ճամբորդութենէ վերադարձին՝ ան իր դպրոցը հիմնեց հաւաքային Եսալիոյ Գրասն քաղաքին մէջ: Անոր դպրոցը կը յաճախէին նաեւ կիներ: **Վիլագոճ:** բառը, որ կը նշանակէ **իմաստաւէր**, անոր հեղինակութիւնն է. «Մարդիկ չեն կրնար ըլլալ իմաստուն, կ'ըսէր ան, այլ իմաստաւէր. իմաստունը միայն Աստուած է»:

Ան մեռաւ խորին ծերութեան մէջ:

էր Սիրիւսը(*), որ կը ներկայացնէր նոյնինքն Իսիս մայր զիցուհին: Եգիպտական ժամանակագրութիւնը հիմնուած է անոր վրայ: Անոր ծագումը կը զուգադիպէր Նեղոսի յորման սկզբնաւորութեանը, ուստի և համարուեցաւ նոր տարուայ սկիզբը:

Մէկ արեւածագէն մինչև միւս արեւածագը, համարուեցաւ մէկ օր, որ ժամանակի տալլին միութիւնն է, իսկ մէկ արեւագարծէն մինչև միւս նոյն արեւագարծը և կամ Սիրիւսի չրջանը՝ համարուեցաւ մէկ տարի 365 $\frac{1}{4}$ օր տեւողութեամբ: Եւքը Եգիպտոսի քուրմերը նկատեցին, որ տարուայ մը մէջ լուսինը կ'ընէ 12 շրջան, ուստի տարին բաժնեցին 12 ամսուայ, իսկ ամիսն ալ 4 շաբթուայ՝ հիմունք ունենալով լուսնի չորս քառորդները: Այսպիսով օրը և տարին հիմնուեցան արեգակնային դրութեան վրայ, իսկ ամիսը և շաբթը լուսնային դրութեան վրայ:

Եգիպտական ամիսը կը բաղկանար հաւասարապէս 30 օրէ, որով տարին պիտի ըլլար 360 օր, բայց որպէսզի հաշիւը ճիշդ ըլլար, անոնք այդ 360 օրուայ վրայ աւելցուցին նաև անկախաբար 5 ամսական օրեր: Եգիպտական տարին բաժնուած էր երեք եղանակի՝ յորդումի եղանակ, ցանքի եղանակ և բերքաւաքի եղանակ: Իւրաքանչիւր եղանակ կը տեւէր չորս ամիս: Օրն ալ իր կարգին բաժնուեցաւ 24 ժամուայ, իւրաքանչիւր ժամը 60 վայրկեան տեւողութեամբ(**):

(*) Սիրիւսը (սնիկ) առաջին կարգի ասդ մըն է, որ անհամեմատ աւելի հեռու է մեր երկրէն, քան քէ արեւը: Անոր լոյսը մեզի կը հասնի տար 8 րոպէ: Աինչդեռ արեւունը՝ 8 վայրկեան 18 երկվայկեանի մէջ:

Ասդերը իրենց մեծութեան եւ փայլունքեան ճեպկէտով կը բաժնուին 15 կարգի:

(**) Եգիպտական ժամանակացոյցը եւ կամ տուարը կարգ մը փոփոխութիւններով որդեգրած էին նաեւ Հռոմայեցիները: Յուլիոս

ԲԺՇԱՌԻԹԻՒՆԸ

Եգիպտական կրօնքը կը պարտադրէր մեռեալներու զմաստմը: Այս պարագան պատճառ դարձաւ, որ անոնք ծանօթանան մարդկային մարմնուներքին գործարաններուն հետ, իսկ ատոր հետեւանքը եղաւ բժշկութեան զարգացումը: Օտարները չաա անգամ կը գիմէին Եգիպտացի բժիշկներուն դարմանուելու համար, այնքան անոնք հռչակուած էին: Իւրաքանչիւր բժիշկ ունէր իր մասնագիտութիւնը և արտօնուած էր այդ կարգի հիւանդները խնամել: Եգիպ-

կեաւի ասէն սմարին եւ արեգակնային դուրեան մէջ առաջ էր եկած 90 օրուայ սխալ, որովհետեւ, ինչպէս տեսնուի, մէկ քառորդ օրերը հաշուի առնուած չէին: Յուլիոս Կեսարը Աղեքսանդրիացի աստղագէտ Մոսիլլինէի օգնութեամբ՝ 46 թուին Ն. Ք. շկեց այդ սխալը՝ երեք ամիս շարունակ պահելով միեւնոյն ամսաթիւը: Ուրազի ապագային այլեւս սխալ առաջ չի գայ՝ ան կարգադրեց, որ յետ այնու, լուեկեալ քառորդ օրերէն կազմել օր մը եւ իւրաքանչիւր չորս տարին անգամ աւելցնել չորրորդ տարուայ վրայ, որով այդ տարին պիտի բաղկանար 366 օրէ: Ի պատիւ իրեն՝ տարուայ եօթերորդ ամիսը կոչուեցաւ **Քուլիս**, իսկ տմարը **Յուլիան տմար**: Այդ տմարը Օգոստոս կայսեր հրամանով պարտադիր եղաւ կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ: Ի պատիւ իրեն ուրբերորդ ամիսը կոչուեցաւ **Օգոստոս**:

Տմարին կարելու փոփոխութիւն մըն ալ տեղի ունեցաւ ժ.Ձ. դարու մէջ: Յուլիոս Կեսարի աստեղն սկսեալ մինչեւ այդ դարը, տմարի եւ արեգակնային դուրեան մէջ առաջ էր եկած 11 օրուայ սխալ, որովհետեւ արեգակնային տարին 365 ու $\frac{1}{4}$ օրէն 11 երկվայրկեան պակաս է: **Քրիստ Ժ.Պ.Պապը**՝ Եւրոպայի վեհապետներուն համաձայնութիւնը առնելէն ետքը՝ 1582 թուի Հոկտեմբերի 4ը նոյն ամսուայ 15ը հռչակեց եւ որպէսզի այլեւս սխալ առաջ չի գայ՝ կարգադրեց որ յետ այնու, իւրաքանչիւր 400 տարին անգամ, դարապոյս նահանջ տարին հասարակ համարուի: Նոր տմարը իր անունով կոչուեցաւ **Քրիստեան տմար**:

Մեր եկեղեցին, մինչեւ վերջին համաշխարհային մեծ պատերազմը, կը գործածէր Յուլեան տմարը: 1916 էն սկսեալ երջանկայեալակ Գէորգ Ե. վեսալի կ'սրբոյնդնին հրամանով որդեգրեց Գրիգորեան տմարը:

տացիները, Յոյներու նման, ունէին բժշկութիւնը հովանաւորող յատուկ աստուած մը, որ կը կոչուէր Իմնոպիեպ: Եգիպտացիք ընդհանրապէս չառ խնամք կը ատենէին իրենց առողջութեան վրայ:

Բժշկութեան հետ զուգընթացաբար զարգացաւ նաև դեղագործութիւնը: Յիսուսնէ աւելի բոյսերէ և կենդանական նիւթերէ անոնք կը պատրաստէին զոնազան դեղեր, սպեղանիներ և օծանելիքներ:

ԱՆԿԱԶԱՓՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԻ

ԹՈՒԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նեղոսի տարեկան յորդումները յաճախ կ'աւրէին արտերու և այգիներու սահմանները, կը քշէին, կը տանէին ընտկութիւնները:

Հարկ էր վերստին որոշել սահմանները և իւրաքանչիւրին տալ իր սեփականութիւնը: Գետին տերութիւններուն առջեւը տանելու համար՝ հարկ էր նաև հողաթումբեր շինել, ջրանցքներ բանալ, ջրամբարներ կառուցանել: Ահա ասոնք եղան պառճառ, որ Եգիպտոսի մէջ զարգանայ չափազիտութիւնը և մանաւանդ անդաշտութիւնը: Առանց երկրաշտփական տարրական գիտելիքներու, անկարելի պիտի ըլլար կառուցանել այնպիսի հսկայական գործեր, ինչպէս են օրինակ՝ բուրգերը, մեծամեծ տաճարներ և այլն:

Թուարանութիւնը, որ անբաժանելի մասը կը կազմէ չափազիտութեան, նոյնպէս բաւականին զարգացաւ Եգիպտոսի մէջ: Եգիպտացիք լաւ թուարանաբաններ էին, բայց անոնց հաշուելու եղանակը բարդ էր և դժուար: Անոնք ունէին միայն երկու թուանշան 1 և 0 ու անոնցմով կը կազմէին ցանկացած թիւերը. օրինակ՝ 25 գրելու համար անոնք կը գրէին 2 տասը և հինգ միաւոր ($10+10+1+1+1+1+1=25$):

Եգիպտացիք այն հին ազգերէն մէկն են,
որ շատ հին ատենէն սկսեալ, հնարեցին
գիրը և սկսան գրել: Փիւնիկեցիք ասոնց-
մէ առնելով՝ ետքը կազմեցին հնչական կամ ձայնա-
կան այբուբենը, որ հիմքը դարձաւ ապագային Յու-
նական և լատին եւրոպական ազգերու այբուբենին:

Եգիպտական գիրը երեք տեսակ էր՝ պատկերագիր,
բումական գիր և ռամկական գիր: Պատկերագիրերը
թուով 800 - 900 հատ էին, քրմական գիրը ասոնց
համառօտութիւնն էր, իսկ ռամկականը աւելի պարզ
էր: Օրինակ՝ Թուշունի դադափարը տալու համար՝ նա-
խապէս կը նկարէին ամբողջ Թուշուն մշ, իսկ ետքը
սկսան բաւականա՛նալ նկարելով կտուց մը և կամ
թաթ մը: Պատկերագրերու և կամ մենհնադրոջմներու
մէջ բոլորակ մը կը նշանակէր արեւ, կիսաբոլորակ մը՝
լուսին, մարդ մը սրտկած և աչքերը դոց՝ կը նշանա-
կէր մահ, կերակուր և բերան՝ կը նշանակէր ուտել,
ջուր և բերան՝ կը նշանակէր խմել և այլն:

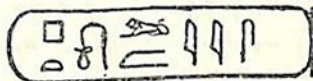
Եգիպտական պատկերագիրերը երբեմն կը յայտ-
նէին հնչիւն մը, երբեմն վանկ մը և երբեմն ալ ամ-
բողջ բառ մը և ատոր համար շատ զգուար էր անոնց
ընթերցումը: Եգիպտական գիրերու բանալին առաջին
անգամ գտաւ ֆրանսացի Շամպոլիոն գիտնականը
1822 ին(*) : Ներկայիս կարգացուած և թարգմանուած
են զանազան լեզուներով մինչև մեր օրերը հասած
Եգիպտական գրեթէ բոլոր արձանագրութիւնները և
գրական մնացորդները:

Եգիպտացիք, ինչպէս և բոլոր հին ազգերը, նա-

(*) Ռոգէսայի մէջ (Գելլայի մէկ հիւղը) գտնուեցաւ քար մը
երեք արձանագրութեամբ (մենեն. ռամկ. եւ Յունարէն) Յունա-
րէնի միջոցաւ կարդացուեցան միւսները եւ անա այս եղաւ
նախադուռը Եգիպտագիտութեան եւ կամ բանալին Եգիպտական
լեզուին: Եւրոպացի արեւելագէտ գիտնականներու մէջ պատկառելի
թիւ մը կը կազմեն Եգիպտագէտները:

խապէս կը գրէին քարերու և կամ աղիւսէ պնակիտներու վրայ, ապա սկսան գրել արժանեւոր տերեւներու և ծառերու կեղեւին վրայ, իսկ հուսկ ուրեմն պապիրոսի վրայ: Պապիրոսը բոյս մըն է, որ առեւնօք առատութեամբ կը բուսնէր Դելթայի ճահճահովտներուն մէջ: Եգիպտոսցիք կ'ուտէին այդ բոյսը, իսկ անբը կեղեւին վրայ կը գրէին: Կեղեւը շատ բարակ ըլլալուն համար՝ քանի մը շերտեր կը փակցնէին իրարու վրայ, մինչև որ ստանային մօտաւորապէս ներկայ թուղթին թանձրութիւնը:

Պապիրոսի վրայ գրութիւնը շատ ընդհանրացանակ Հոմերի և Յուլիանոսի մէջ, այնպէս որ պապիր-

Նմուշ մը եգիպտական գրութեան

րոսի արտադրութիւնը դարձաւ հարստութեան աղբիւր մը Եգիպտոսի համար: Ներկայիս ան առատութեամբ կը բուսնի միայն Նուբիայ մէջ: Նախ մագաղթի(*) և ապա թուղթի(**) գիւտը խաղաղ վանեցին զայն: հրապարակէն:

(*) Մագաղաթը հնարուեցաւ Բ. դարու վերջերը Ն. Ք. փոքր Ասիոյ Պերգամ քաղաքին մէջ, որ Միսիայի մայրաքաղաքն էր: Չայն կը պատրաստէին գառնուկի եւ ուլի մորթու ներքին քաղանքէն: Առաջ ըլլալուն համար՝ շատ չընդհանրացաւ: Պերգամ բառէն առաջ է եկած parchemin բառը, որ կը նշանակէ մագաղաթ:

Պերգամը նշանաւոր էր իր հարուստ գրադարանով:

(**) Թուղթը հնարեցին Արաբները Ժ. դարու մէջ Յ. Ք.: Նախապէս կը պատրաստէին բամպակէ եւ փոքրէն, իսկ հիմա կը պատրաստուի նաեւ կարգ մը ծառերու քեփէն: Մեկանը չձծելու համար խեծով կը զոցեն ծակիկներ:

Եգիպտացիներու կարծիքով իրենց նախահայրե-
րուն գիր սորվեցնողը եղած է Թոա(*) աստուածը:

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆՑԻԹԻՒՆԸ

Եգիպտական գրականութիւ-
նէն չափ քիչ բան հասած է
մինչև մեր օրերը: Ասոնք են՝
Մեռելոց գիրքը, որ բարոյա-

կան ըմբռնումներու հաւաքածոյ մըն է, քանի մը
պատմուածքներ, բժշկական հատուածներ և իմաստա-
սիրական գրուածք մը Լ. րորդ դարէն, որ կը հա-
մարուի աշխարհի ամէնահին գիրքը: Ան կը գտնուի
ներկայիս Պերլինի թանգարանին մէջ: Հոն կը գտնուի
նաև ի միջի այլոց Նեֆերթիթի թագուհու կիսանդրին:

Սակայն Եգիպտացիք ունէին բաւականին ճոխ
գրականութիւն մը: Ըստ Կղէմէս Աղեքսանդրիացու
վկայութեան՝ Եգիպտական գրականութիւնը ամփոփուած
էր 42 հատորներու մէջ: Ամէն մէկ նշանաւոր տաճար
ունէր իր գրատունը, նոյնպէս և արքունիքը և ասոր
համար կար սուանձին պաշտօնիայ մը արքունիքի մէջ:

Թուրքի եւ անոր հետեւող սպագրութեան գիւտը շատ նպաս-
տեցին գրականութեան զարգացման եւ ծաւալման: Գիրքը, որ հա-
խապէս միայն իւխաններու եւ հարուստներու մեծաւորին էր, մու-
շէլի դարձաւ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն: Եւրոպական papier
բառը առաջ է եկած Պապիրոս բառէն:

(*) Թոսին կը համապատասխանեն Յունական Հերմէսը եւ
Հայկական Տիր աստուածը, որ կը համարուէր հայր Արամազդի
հաւսուցարը, նւարսութեան դպիրը եւ հաւսասանութեան հովա-
նաւորողը:

Երբեքեանց ծիածանը կը համարուէր անոր գօտին:

ԵԳԻՊՏՈՍԸ ՕՏԱՐ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ՏԱԿ

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Պարսկական առաջին կայսրութեան հիմնադիր Քյւրոսը, Լիւգիոն և Բարեկապատներ նուաճելէ ետքը, ծրագրած էր նաև արշաւանք մը դէպի Եգիպտոս, բայց վաղահաս մահը արգելք եղաւ ատոր: Այդ ծրագիրը իրագործեց անոր որդին Կամբիզ, որ ահագին բանակի մը գլուխ տնցած՝ 525 թուին Ն. Ք. արշաւեց Եգիպտոս: Օրուան փարսեանն էր Փսամենիսիկոս Վ.ը, որ քաջաբար ելաւ պաշտպանելու իր դահլ: Իր նախորդը մերժած էր իր ազնիւը կնոսթեան տալ Կամբիզին և այս պարագան մասնաւորապէս զայրացուցած էր Կամբիզը:

Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Պելիւզի մէջ: Պարսիկները դիմած էին խորամանկութեան: Անոնք իրենց առաջին շարքի զինուորներէն շտաբուէն գիրկը տուած էին մէկ մէկ կատու: Արդէն սորվեցանք, որ կատուն սրբազան կենդանի մը կը նկատուէր Եգիպտոսի մէջ և հեռեւորոր զայն սպաննելը մեծ մեղք մըն էր: Եգիպտացի զինուորներէն մօտ մը հրաժաւ բեցոսն կռուելէ. քաջաբար կռուեցան միայն վարձկան զինուորները, որոնք մեծ մասամբ Յոյներ և Լիւրիացիներ էին:

Փսամենիտիկոսը պարտուեցաւ և իր բանակին մնացորդովը քաշուեցաւ ու ամրացաւ իր մայրաքաղաքին մէջ: Կամբիզ նախ պատուիրակներ ղրկեց Փսամենիտիկոսի մօտ և առաջարկեց անոր անձնաւորութիւնը ըլլալ: Փսամենիտիկոսը, ոչ միայն անձնատուր

չեղաւ, այլ և սպաննել տուաւ Կամբիլի պատուիրակները: Զայրացաւ Կամբիլը այդ արարքին վրայ, յարձակմամբ առաւ քաղաքը և փարուռնն ալ գերի բռնեց:

Դժբախտ Փասաննէսիկոսը իր աչներով տեսաւ, թէ ինչպէս իր աղջիկը ստրկուհու զգեսներ հագած՝ ջուր կը կրէր Պարսիկ զինուորներու համար: Տեսաւ իր որդին, որ 200 ազնուական երիտասարդներու հետ կապկապուած՝ կը ճանկին զխասերու: Տեսաւ նաեւ, թէ ինչպէս իր բարեկամներէն մեկը, անէն ինչ կորսընցուցած, ցնցոտիներու մեջ, ողորմութիւն կը խընդրէր Պարսիկներէն: Այս վերջին տեսարանին վրայ ան սխաւ դառնապէս լալ:

— Ի՞նչ չլացիր աղջկանդ և որդունդ դժբախտութեան վրայ, զարմացնաւք ըսաւ Կամբիլ, ի՞նչպէս կուշաւ բարեկամի մը թշուառութեան վրայ:

— Բարեկամի մը վրայ տակաւին կրնամ լալ, պատասխանեց դժբախտ քաղաւորը, բայց ի՞նչ անմահական վիշտը այնքան մեծ է, որ արցունքները անբաւական են զայն արտայայտելու:

Այս պատասխանին վրայ, խստախիտ Կամբիլը անգամ գրաշարժուեցաւ և հրաման ըրաւ, որ չգրոյն խասէն փարաւունի որդին, բայց արդէն ուշ էր, զըխանասունը արդէն սխաւ էր և ստաջին անգամ զըխանասունը էր անոր որդին: Այս միջոցապէս ետք՝ Կամբիլը ասէն մը պատուով պանեղ Փասաննէսիկոսը իր մօտ և յօգնականներէն մեկներէն ստաջ՝ զայն ալ սպաննել տուաւ:

Եգիպտոսէն Կամբիլը կազմակերպեց երեք արշաւանքներ, որոնք մօէնքն ալ մէկ մէկ ձախողութիւններ եղան: Ան նախ գումարտակ մը զարք զրկեց գէպի Լիբիական անապատը՝ կողոպտելու համար Ամանի տաճարին հարուստ գանձերը, բայց գումարտակէն ոչ ոք

վերադարձաւ. զինուորները մնացեր էին աւազակոյտի տակ և չնչանեղձ եղեր:

Ետքը ան ծրագրեց արշաւանք մը գէղի Կարբա-
գեւն, որ Փիւնիկեան հարուստ վաճառաշահ քաղաք
մըն էր Միջերկրականի օփին, հիւսիսային Ափրիկէի
մէջ: Աս ալ չյաջողեցաւ, որովհետեւ Փիւնիկեան նա-
ւերը, որ իր բանակին պաշարը կը կրէին, բացար-
ձակապէս հրաժարեցան Կարթագենի գէժ երթալ, իսկ
իր սեփական նաւերը չտփաղանց անբաւական էին
այգրպիսի ձեռնարկի մը համար:

Հուսկ ուրեմն ան կողմակերպեց արշաւանք մը
գէղի Եթովպիա, բայց աս ալ եղաւ կատարեալ ձա-
խողութիւն մը. զինուորները անապատի մէջ մոլոր-
ուեցան և զիրար կերան:

Կաւրիդի վերադարձը Եթովպական անյաջող ար-
շաւանքէն զոգտիպեցաւ Ապիսի տօնին հետ: Աւերոյց
Եգիպտոսը ուրախութեան և գեծութեան մեք էր այդ
տօնին առիթ: Այս պարագան կարծես աւելի ջլա-
գրեցեց զայն: Եգիպտական աստուածներու անբա-
րեւանքականութեանը վերագրելով իր ձախողութիւն-
ները՝ ան շատ մը անգրութիւններ ըրաւ և ասեկ
սեռակ անդութիւններ տուաւ Եգիպտացիներուն: Իր
ճասկընդ վրայ հանդիպած յուշարձանները և կոռնքերը
կործանեց, քանդակները կողոպտեց և մեծատեճ վնաս-
ներ հասցուց երկրին:

Նախքան Պարսկաստան մեկնելը՝ ան Նեղոսի ձախ
օփին, այն տեղը, որ ներկայիս կը կոչուի Քասր-էլ-
Շամա, շինեց բերդ մը՝ յարակից ամբողջ իւրեաներով
երկրապահ Պարսիկ զինուորներու համար: Ան հոն
բնակեցուց նաեւ Բաբելոնէն բերած գերիները և ահա
այդ պատճառով ան կոչուեցաւ Նոր Բաբելոն: Անկէ
հիմա մնացած է միայն մէկ աշտարակը:

Պարսկական տիրապետութիւնը ընդմիջուածով

միասին տեւեց մօտաւորապէս 200 տարի: Եգիպտացիք, Յոյներու զրդմամբ, քանի մը անգամ ապստամբեցան և անգամ մը նոյնիսկ յաջողեցան վտարել զանոնք իրենց երկրէն և վերականգնել իրենց ալգային անկախութիւնը, բայց ստիկտ երկար չտեւեց, հազիւ վաթսուս տարի:

Արսաֆուս Գ. Պարսից թագաւորը, վերստին իր գերիշխանութեան ենթարկեց Եգիպտոսը: Եգիպտացիք զինքը նախատելու համար, անուանած էին «էչ»: Փոխադարձ հեղնանքի համար, Արտաքսէս էչ մը դնել տուաւ Ասլիսի տաճարը և ինքը անձամբ աստուածային մեծարանքներ մատոյց այդ իշուն, իսկ Ապիսը մօրթել տալով՝ կերակուրներ պատրաստել տուաւ իր խնջոյքին համար:

Պարսկական այս երկրորդ տիրապետութիւնն ալ իր կարգին կարճատեւ եղաւ: Պարսիկները վերագրաւեցին զայն՝ կտրծես Մակեդոնացիներուն յանձնելու համար:

ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ(*)

**ՊՏՂՈՄԵԱՆ
ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ
(323-30 Ն. Ք.)**

Ուսած ըլլալով դէպի
Լորեցին Մակեդո-
նացիները և մեծ
քրմապետը Մակե-
դոնացի աշխարհա-
կալը «Զասի ուր-
դի» և «Նգիպտոսի
փրկիչը» հռչակեց:

Աղեքսանդրը(**)
չառ մեղմ վարուե-
ցաւ Նգիպտացիներ
ու հետ և ամէնե-
ւին չվիրաւորեց ա-
նոնց կրօնական և
ազգային զգացում-
ները, ինչպէս ըրած
էին Պարսիկները:
Ան յարգանքով վե-
րաբերուեցաւ Ն-
գիպտական կրօն-
քին հանդէպ և
նոյնիսկ ուխտի
գնաց Ամանի տա-

Պարսիկներէն ետքը 331 թուին
Ն. Ք. Նգիպտոս մուտք գործե-
ցին Մակեդոնացիները Աղեք-
սանդը Մեծի գլխաւորութեամբ:
Նգիպտացիք տակու թեամբ լեց-
Պարսիկները՝ ցնծութեամբ դիմա-

**Աղեքսանդր Մեծ
(333-323 Ն. Ք.)**

(*) Մակեդոնեան կ'իյնայ Պալքանեան քեակղզու մէջ եւ կը
ստրածուէր Սարիմոն գետէն մինչեւ Թլիբիոն (Սլաւոնիա): Երկիրը

ճարը: Միջերկրականի ամփն և Մարեօթէս լիճին կող-
քին, շինեց նոր քաղաք մը, որ իր անունով կոչուե-
ցաւ Աղեֆանդրիա: Այս քաղաքը, շնորհիւ իր աշ-
խարհագրական սքանչելի դիրքին, շատ շուտով մեծ-
ցաւ, ճոխացաւ և դարձաւ համաշխարհային վաճառա-
կանութեան երկրորդ կեդրոնը, առաջինը ըլլալով
Հոմը: Աղեքսանդրիան այնուհետեւ մօտաւորապէս
առաջ դար եղաւ Եգիպտոսի մայրաքաղաքը, մինչև
Ռոմքներու գալը: Բնակչութեան մէկ ստուար մասը
կը կազմէին Յոյները և Հրեաները, որոնք ունէին
քնակութեան համար իրենց յատուկ թաղերը:

հարուս էր անտառներով եւ արօտանդաններով: Բնակիչները ազգա-
կից էին Յոյներուն, բայց կոչւէին եւ յեսամնաց:

(*) Աղեֆանդր ֓իլիպպոսի որդին էր եւ զան բարձրա-
ցաւ 20 տարեկան հասակին մէջ: Հայրը անոր դաստիարակութիւնը
վստահած էր Արիստոտէլին, որ հին աշխարհի ամենամեծ իմաս-
տասէրն էր եւ գիտունը:

Ան հին աշխարհի ամենամեծ աշխարհակալն է, որ բանի մը
սարուայ մէջ հիմնեց այնպիսի լայնածաւալ կայսրութիւն մը, որ
կը տարածուէր Պալկաներէն միջեւ Ինդոս եւ Սև ու Կասպից
ծովերէն մինջեւ Պարսից ծոցը՝ մայրաքաղաք ունենալով Բա-
բելոնը:

Ան չէր նմանիր արեւելեան այն աշխարհակալներուն,
որոնք իրենց ետեւէն կը ձգէին միայն աւերակներու ու դիակ-
ներու կոյսեր, ինչպէս օրինակ Ասորեստանի քաղաւորները: Ան
անօգուտ եւ աննպասակ արիւն չբալիեց, վեհանձնօրէն վար-
ուեցաւ պարտեալներուն հետ: Իր գրաւած վայրերուն մէջ շինեց
բազմաթիւ քաղաքներ, համբաներ, ջրանցքներ, գետեր, լիները եւ
ծովերը լեցուց նաւերով: Յունական քաղաքակրթութեան սիրահար՝
ան ցանց այդ քաղաքակրթութիւնը տարածել արեւելի մէջ:

Անձնապէս ան շատ արժանիքներ ունէր, բայց դժբախտաբա-
րակօն էր, անգուսպ եւ քիչ մը աւելի անձնատուր եղած զինար-
բուի: Անոր համար բռնած է. «Աղեֆանդրը տիրեց հին աշխար-
հին, բայց չկրցաւ տիրել իր անձին»:

Ան մեռաւ Բաբելոնի մէջ ջերմախտէ 33 տարեկան հասակի
մէջ: Անոր հիմնած կայսրութիւնը նոյն արագութեամբ քայքայուե-
ցաւ, ինչ արագութեամբ որ կազմուած էր:

ՊՏԴՆՈՒԷՈՍ Ս.

ՍՈՏԵՐ

Ազեքսանդրը՝ Եղիպատոսէն մեկ-
նելէ առաջ՝ Եղիպատոսի կտա-
վարիչ կարգած էր Պսղոմեոս
Զօրավարը, որ իր մտերիմներէն
մէկն էր: Ասիկա ծաղուժով բուն մակեդոնացի էր և
աղեւուական ընտանիքէ մը: Ազեքսանդրի վազանաս
մահէն ետքը՝ երբ անոր անուանի զօրավարները բա-
կասն իրարու հետ կուտիլ ժառանգութեան համար,
Պաղամէսոս ալ սկսաւ ինքզինքը նկատել ինքնիշ-
խան և Եղիպատոսին իսկական աւերը: Այս հանգաման-
քով ան գրաւեց Պաղեստինը և միացուց իր պետու-
թեանը: Պելլուզի մէջ յազթեց Պեթղիկասին, որ Ազեք-
սանդրի ժառանգներուն և պետութեան խնամակալն
էր և այդ հանգամանքով կ'ուզէր իր իշխանութեան
հնթարկել միւս բաժնեկից զօրավարները:

Ադեֆաստըրը՝ իր մահէն առաջ՝ ցանկութիւն
շայսնած էր քաղուիչ Եգիպտոսի մէջ: Պերդիկաս իր
հետ քերած էր նաեւ անոր մարմինը հոն քաղելու
նպատակով: Պարսուքենէն ետքը՝ Ադեֆաստըրի մար-
մինն ալ ինկաւ յաղքական Պսղոմեոսի ձեռքը, որը
շայսնի չէ, քե ուր քաղած է զայն: Մինչեւ օրս եղած
պեղումները սպարդիւն անցան:

Ուսնի կ'ենքադրեն, որ ան քաղուած պիտի ը-
լոյ Սիւլա անասպաժի Ամոնի սաճարին ներհասան
մէջ, իսկ ուրիշները կ'ենքադրեն, որ ան քաղուած է
Ադեֆաստըրիոյ այն մասին մէջ, ուր հիմա Աքքարի-
նի մզկիթն է: Այդ մզկիթը նախասկս եղած է Եգիպ-
տական սաճար մը և. ապա եկեղեցի: Հոն քաղուած
է նաեւ Ադեֆաստըրիոյ պատրիարք Ս. Անաստասը:

Ադեֆաստըրի դաւբարանը վերջին անգամ այցե-
րած է Սեպսիմոս Աելիւր կայսրը և դաւբարանին
մուտքն ալ խնամքով ծելած, որպէսզի ոչ ոք այլեւս
երթայ և խանգարէ մեռեալին հանգիստը:

Ինչպէս նախապէս ըսած ենք՝ Աղեֆասեղոր մեռաւ Բաքերունի մէջ: Բաքերունի իր դաւաճանքը, որ գեղանկար գործ մըն է, ներկայիս կը գտնուի Կ. Պոլսոյ քանդաւանդանի մէջ եւ խնամփով կը պահուի ապակեայ փեղկերու տակ:

Պերդերիկասին յաղթելէ ետքը՝ Պաղոմէոսը թագկապեց իր գլխին եւ ինքզինքը «թագաւոր եգիպտոսի» հռչակեց, ըսոյց անոր դահը հաստատուէն եղաւ միայն Իսլոսոսի(*) ճակատամարտէն ետքը (301 Ն. Ք.), ուր վերջնականապէս որոշուեցաւ Աղեքսանդրի կայսրութեան բախտը: Ան բաժնուեցաւ երեք որոշ պետութեանց՝ Մակեդոնիա Յունաստանի հետ միասին, եգիպտոս Պաղեստինի հետ միասին եւ Սելեւկիա: Ասոր մէջ կը մտնէին Ասորիքը, Միջագետքը, Փոքր Ասիան, Հայաստանը եւ այլն: Եգիպտական դահուն վրայ՝ ան եւ իր անմիջական յաջորդները՝ ջանացին եգիպտականաւ եւ տեղացիներուն այն գաղափարը ներշնչել, թէ ոչինչ փոխուած է եգիպտոսի մէջ փարաւոնեան շրջանէն, ըսոյց եթէ միայն արքայական հարստութիւնը: Անոնք ընդհանրապէս չատ մեղմ՝ վարուեցան եգիպտացիներու հետ: Իրենց ազգային կրօնքին մէջ մնալով հանդերձ՝ անոնք յարգանքով վերաբերուեցան եգիպտական կրօնքին հանդէպ:

Պաղոմէոս Ա. եղաւ նաեւ շինարար թագաւոր մը: Վերին եգիպտոսի մէջ շինեց իրեն համար երկրորդ մայրաքաղաք մը, որ իր անունով կոչուեցաւ Պսղոմալիս: Այս քաղաքը, ըստ Ստրաբոնի, այնքան գեղեցիկ էր եւ փարթամ, որ կրնար մրցիլ Թէբէի հետ եւ նոյն իսկ գերազանցել: Նորոգել տուաւ Մեմփիսի Սերապիով տաճարը, եւ նոր մըն ալ շինեց Աղեքսանդրիոյ մէջ, առաջինէն չատ աւելի գեղեցիկ եւ շքեղ:

(*) Իսլոսոս Փոլսիական Բաղաթ մըն էր:

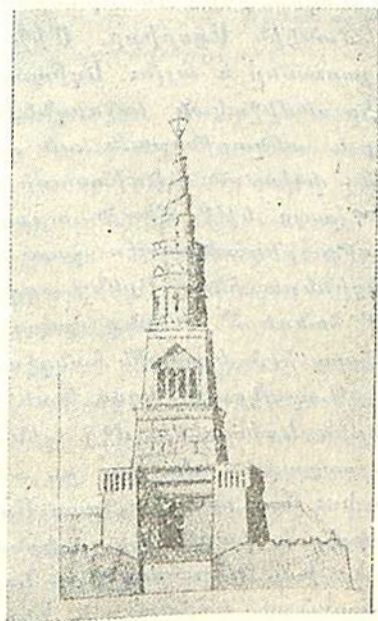
Մահէն երկու տարի առաջ՝ ան հրաժարեցաւ գահէն և իր տեղը թագաւոր պսակել տուաւ իր երկրորդ որդին, որ պատմութեան մէջ յայտնի է Պսղոմեոս Բ. եղբայրասէր անունով: Այս հարստութեան բոլոր թագաւորներն ալ կոչուած են Պտղոմէոս, իսկ թագուհիները՝ Բերենիս, Արսինոէ և Կլեոպատրա:

**ՊՏՂՈՍԷՈՍ Բ.
ԵՂԲԱՅՐԱՍԷՐ
(285-247 Ն. Ք.)**

Ան եղբայրասէր կոչուած է հեզնանքի համար, որովհետեւ սպաննել տուած էր և կամ այլ և այլ պատրուակներով հեռացուցած էր իր եղբայրները ու գահին մերձա-

ւոր ժառանգորդները, որպէսզի գահը չխլին իր ձեռքէն: Չնայելով ասոր՝ ան եղաւ լաւ թագաւոր մը և Եգիպտոսը իր օրով ունեցաւ շատ բարգաւաճ վիճակ մը: Հայրը սըլխաւած չէր իր ընտրութեան մէջ:

Պտղոմէոս Բ.ը աւարտեց Աղեքսանդրիոյ փարոսի շինութիւնը: Այդ փարոսը(*) համարուած է հին աշխարհի եօթը հրաշալիքներէն մէկը: Շինեց բաղձաթիւ ջրանոցներ, ճամբաներ և այլ շինութիւններ,

Աղեքսանդրիոյ փարոսը

(*) Այս փարոս շատ անգամ ցնցուած է երկրաշարժերէ: Վերջնականապէս կործանուած է 1303ին: Փարոսին հարստապետն էր Մուսորէոս:

ինչպէս նաև նոր քաղաք մը, որ իր կնոջ անուանով կոչուեցաւ Արսիօք. հիմա կը կոչուի Սուեկ:

Պաղովէոս Բ.ը քաջալերեց դպրութիւնը: Ինքզինքը կը շրջապատէր դիտուններով և գրադէտներով: Անոր յանձնարարութեամբ Մանեսոն(*) քուրմը գրեց եգիպտոսի ամբողջական պատմութիւնը, մինչեւ իր օրերը:

Պաղովէոս Բ.ը հիմնեց մեծ գրատուն մը և հաւաքեց մօտաւորապէս 700,000 ընտիր գրքեր զանազան լեզուներով: Ան Պաղեստինէն բերել տուաւ եօթանասուն յունագէտ բարձիներ և զանոնք արգելափակելով առանձին առանձին խցիկներու մէջ՝ թարգմանել տուաւ Ս. Գիրքը եբրայեցերէնէն Յունարէնի: Ետքը այս թարգմանութիւնները իրարու հետ համեմատուեցան և ընտրուեցաւ անոնցմէ լաւագոյնը: Ս. Գրքի այս թարգմանութիւնն է ահա, որ կոչուած է Եօթանասնից թարգմանութիւն: Անկէ ետքը թարգմանած են միւս քրիստոնեայ աղգերը:

Ս. Մեսրոպ և Ս. Սահակ, քեւ և Ս. Գիրքի մեկ մասը արդէն քարգնանած էին Ասորեկեան, բայց ետքը զայն արքայրեցիկ Եօթանասնից քարգնանութեան վրայ և մնացեալ մասերն ալ քարգնանեցին իրենց աւագ աշակերտներու օգնութեամբ: Հայկական քարգնանութիւնը այնքան զեղեցիկ է և հաւատարիմ Եօթանասնից քարգնանութեանը, որ օտարներէն իսկ կոչուած է «քարգնակի քարգնանութեան»:

ՊՏԳՆՈՄԷՈՍ Գ.

ԷԿԵՐԺԷՏ

(247-222 Ն. Բ.)

Զայն կը համեմատեն Ռամսես Բ.ի հետ, սակայն ասոր զինուորական փառքն ալ չափազանցուած է, ինչպէս էր Ռամսէսինը: Ան իր հօրմէն ժառանգեց

(*) Մանեսոնի աշխատութիւնը դժբախտաբար կորուած է եւ անկէ միայն բանի մը հատումներ հասած են, այն ալ ուրիշ հեղինակներու միջոցաւ:

պահեստի մեծ գումար մը, զօրաւոր բանակ մը և նաւատորմի մը: Անցած իր բանակին գլուխը՝ ան նախարձակեցաւ Ասորիքի Սելեւկոս Բ. թագաւորին վրայ, որ իր Բերեցիս քոջ ամուսինն էր և դաւադրութեամբ սպաննած էր զայն: Յաղթեց անոր, խեղ անկէ քանի մը կարեւոր վայրեր և ապա անցաւ տիրելու Եգէականի կղզիներուն, բայց հոս իր նաւատորմի իւր երկու անգամ պարտութեան մատնուեցաւ Յունական նաւատորմիչէն Հռոդոս և Անդրոս կղզիներու առջև և ինքը ձեռնուհան լերադարձաւ Եգիպտոս:

Այս անյաջողութենէն ետքը՝ ան մէկ երկու անգամ դարձեալ արշաւեց Ասորիք, կրկին յաղթեց Սելեւկոսին, անցաւ Եփրատը, յառաջացաւ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ և վերադարձաւ Եգիպտոս անբաւ հարստութեամբ: Վերջին արշաւանքէն վերադարձին՝ ան բերաւ իր հետ նաեւ այն սրբազան անօթները և դրօշները, զոր կամբիւ կողոպտած էր Եգիպտական տաճարներէն: Ժողովուրդը ցնծութեամբ գլխաւորեց զինքը և երախտագիտաբար անոր տուաւ «Էվերփէս» տիտղոսը, որ կը նշանակէ բարեգործ: Սելեւկոս Բ. ի հետ կնքած հաշտութեան համաձայն՝ իրեն մնացին Փիւնիկէն, Պաղեստինը, Կիլիկիոյ մէկ մասը և հիւսիսային Սուրիան: Լեբեդոս քաղաքը, Միջերկրականի ափին, իր անունով կոչուեցաւ Պսղումայիս(*):

ՊՏԳՈՍԻՈՍ Ե.

ԵՊԻՓԱՆ

սովորական դառնալ արքունիքի մէջ: Պաղումէոս Ե.ը

Էվերփէտէն ետքը՝ Պաղումեան հարստութիւնը սկսաւ հետզհետէ տկարանալ և ինչպէ՛ս Ամէնանողկալի ոճիրները այլեւս սկսան

(*) Այդ Բաղաբ հիմա կը կոչուի նաեւ Ա.Կր կամ Ա.Քիւս: Նշանաւոր է իր ամրութիւններով: Հոն հաստատուած էին Ս. Յովհաննու հիւրընկալ ասպետները եւ անա այդ պահապանով կը կոչուի նաեւ Ս. Ճան տ'Ա.Կր:

անչափահաս էր, երբ իր հայրը մեռաւ: Ան ունէր հինգ խնամակալ, որոնցմէ արժանաւորը միայն Արիստոփանէն էր և որուն, սակայն, մոլեխինդ տուաւ ու մեռցուց:

Պաղոմէոս Ե.ը առաջինը եղաւ Պաղոմեան արքաներէն, որ հանդիսաւոր կերպով թագադրուեցաւ Մեմփիս, Փթանի տաճարին մէջ և թոյլ տուաւ, որ զինքը մեծարեն, իբր աստուածային մը, ինչպէս կ'ընէին հին փարաւոններուն: Այնուհետև իր յաջորդները հետեւեցան իր օրինակին և գահակալութիւնէն ետքը՝ հանդիսաւոր կերպով կը թագադրուէին Մեմփիսի մէջ: Թագադրութեան ատեն անոնք հազուած կ'ըլլային հին փարաւոններուն պէս:

Մեռցնել տուաւ իր մայրը, որ
ՊՏՂՈՄԷՈՍ Թ. գահակից էր իրեն: Ընչաքաղ-
 ցութիւնէ մղուած՝ ան կողոպտեց
 Աղեքսանդր Մեծի դիակը՝ հանելով զայն ոսկէ դագա-
 ղէն և դնելով ապակեայ դագաղի մը մէջ:

Կործանեց Թէբէն, որ ապստամ-
ՊՏՂՈՄԷՈՍ Ժ. բած էր և ժողովուրդն ալ ցրուեց:
ԼԱԹԻՐ Ասկէ մտաւորապէս կէս դար
 ետքը՝ սոսկալի երկրաշարժ մը
 աւերակներու կոյտի վերածեց վաղնջական Եգիպտոսի
 փառապանծ մայրաքաղաքը:

Յուլիոս Կեսարին հաճելի ըլլա-
ՊՏՂՈՄԷՈՍ ԺԲ. լու համար՝ ստորնաբար սպան-
 նել տուաւ Պոմպեոս Ջորալարը,
 երբ այս վերջինը, հետապնդուելով Կեսարէն, մօտեցաւ
 Աղեքսանդրիոյ ծովափին և արտօնութիւն խնդրեց

ցամաք ելլալու: Պոմպէոսը եղած էր իր բարերարը և զինքը դահ բարձրացնողը(*):

Պաղոմեան հարստութեան վեր-
ԿԼԷՈՊԱՏՐԱ Պ. ջինը եղաւ Կլեոպատրա Պ. Թա-
 փուհին, որ թէև խելացի, գեղե-
 ցիկ, կնոջական արտակարգ հրապոյրներով օժտուած,
 բայց խորամանկ էր. նենգամիտ, անգութ և միջոցնե-
 րու մէջ խտրութիւն չդնող: Ան Պաղոմէոս ժ.Բ.ի
 քոյրն էր, գահակիցն էր և ամուսնացած էր անոր

(*) Կեսարը սակաւին Եգիպտոս չհասած՝ լսեց Պոմպէոսի մահը սատոյիկ թիւեցաւ ու լացաւ: Շատ ճեղ յուղարկաւորութիւն քաշ իր հակառակորդի դիակին, իսկ այդ ստոյին սպանութեան հեղինակ՝ Պտղոմէոս ժ.Բ.որդն ալ հալածեց զանէն, որ իր փախուսի համբուն վրայ, ջրահեղձ եղաւ:

Եգիպտոսէն Կեսարը անցաւ Փոքր Ասիա, ուր Զելայի մէջ յաղթեց **Փառնակէտին**, որ նորէն սկսեւ էր գլուխ բարձրացնել եւ ձերակոյսին գրեց հետեւեալ նշանաւոր խօսքերը. «Եկի, տեսի եւ յաղթեցի»:

Փառնակէտին յաղթելէն ետք՝ ան Ափրիկէի եւ Սպանիոյ մէջ յաղթեց նաեւ Պոմպէոսի կուսակիցներուն եւ յաղթական վերադարձաւ Հռոմ: Ծերակոյսը զինքը բնօրէն նախ տար տարուայ համար եւ ապա ցկեանս իշխանապետ՝ անոր անձին վրայ կեդրոնացնելով հանրապետութեան բոլոր բարձրագոյն պատշոյնները եւ նոյնիսկ բռնապետութենէն: Ան իրաւունք ստացաւ կրելու ծիրանի եւ իրականութեան մէջ եղաւ քաղաւոր մը առանց քաղի:

Կեսարը նկարագրով չափազանց վնասական էր, հաստատական, արդարակորով եւ վեհանձն. ունէր չափազանց խորաբախանց միտք մը: Շատ վեհանձնօրէն վարուեցաւ իր հակառակորդներուն հետ:

Անոր վարչութիւնը կրնար շատ օգտակար ըլլալ պետութեան ու ժողովուրդին համար, բայց դժբախտաբար երկար չտևեց եւ ինչպէս նոյնիսկ ձերակոյսին մէջ՝ դաւադիրներու հարուածներուն տակ:

Դաւադիրներու մէջ կը գտնուէր նաեւ իր հոգեզաւակ Բրուտոսը: Կեսարը նաեւ զինքը. «Եւ դու, որդեակ իմ Բրուտոս», ըսաւ եւ ծածկելով երեսը իր ծիրանիի բղանցովը, արիւնքաբախ եւ քաւազլոր ինչպէս Պոմպէոսի կիսանդրիին պատուանդանին առջեւ

հետ: Սակայն հալածուած էր գահէն և թաքստոցէ թաքստոց կը տեղափոխուէր շարունակ ձեռք չխնայու համար: Երբ Յուլիոս Կեսարը՝ հետապնդելով Պոմպէոսը՝ Եգիպտոս մտաւ, լուր զրկեց Կլէոպատրային, որպէսզի իրեն ներկայանայ:

Կլեոպատրան Բիկնորսի մը նաւակով եւ մուք գիշերով մօտեցաւ պաշտօնին: Իր սպասաւորը՝ զինեֆը կապերսի մը մէջ փաքրքրուած՝ բարձրացուց մինչեւ պաշտօնի պատնեակը, ուրկէ մէկ ուսիւնով ան ցաւկեց ներս: Հագիւ ինքզինքը գտնելով Կեսարի ներկայութեանը՝ ան մէկոյի ձգեց կապերսը եւ սկսաւ երգել ու պարել: Կեսարը այդ ատեն 54 տարեկան էր եւ ճաշաս, իսկ Կլեոպատրան 21 տարեկան: Չնայելով իր բաւականին յառաջացեալ տարիքին՝ ան առաջին իսկ փայրկեանէն հրապուռնուեցաւ անկէ: Մինչ այդ՝ բոլոր ճակատներու վրայ անպարտելի այդ զօրավարը՝ պարտուեցաւ կնոջմէ մը եւ դարձաւ անոր գերին: Կլեոպատրան հաւնօղեց Կեսարը, որ ինքը Վենիւսի սերունդէն է: Կեսարը զինքը վերահաստատեց զանին վրայ, զահալից տալով անոր իր պզտիկ եղբայրը՝ Պտղոմէոս Ժ.Պ., որ տակաւին դեռ տաք պատմի մըն էր: Շատ յանգստ, սակայն, Կլեոպատրան բռնաւորեց իր սպաննեց զայն, որպէսզի աւելի ազատ ըլլայ:

Կեսարի զօրախառ մահէն ետքը՝ Կլէոպատրան ջանաց և յաջողեցաւ հրապուռել նաեւ Ալեքսանդրոս Զօրավարը, որ Կեսարի մահէն ետքը, ամէնաազդեցիկ մարդն էր Հռոմի մէջ և նոր կազմուած Բ. Եռապետութեան մէկ անդամն էր:

Ալեքսանդրը թիւրս զինուոր մըն էր եւ բոլորովին զուրկ այն արժանիքներէն, որոնցով օժտուած էր Կեսարը: Ան չարագանց զեղիս կեանք կ'անցնէր եւ պարտէրու մէջ խեղդուած էր: Օր մը՝ իր տնուր եղած մէկ պահուն՝ ընկերակիցները անոր ըսին.

«Եզդիպոսնսն հարուստ երկիր է, երբանք կտրենք Կրեոպոստայի գոլիսը և խրախմանքներ ընենք»:

Անտոնիոսը հառանկատ և շուր որկեց Կրեոպոստային, որ իրեն ներկայանայ Տարսուսի մեջ, բացասողքին սաղո հաւար իր ընթացքին մասին:

Կրեոպոստան ուրիշ բան չէր կրնար ընել, բայց երբեք երբայ: Ան գնաց չափազանց շփեղ հաւով մը, որոն ցոռկը և քիսկները ոսկեգոծ էին: Ինքը չափազանց շփեղ հագուած՝ ոսկեքեղ անպիտանիսի մը տակ և ընկողմանած քաւիշեայ բարձերու վրայ՝ աւելի կը նմանէր դիցունու մը, քան սովորական քաղաքունու մը: Չորս պննուած մանկաւիկներ անընդհատ կը հոլաւարէին գինիք: Խոռակի և զանազան անուշահոտութեանց բոռումները հեռուէն կը գգուէր մարդոց հոտոտէիք:

Այս տեսարանին առջեւ՝ Անտոնիոսը, աւելի քան Կեսարը, հրապուրուեցաւ անկէ, մոռցաւ իր դասաւորի հանգանակը և դարձաւ անբաստանեային գերին:

Անտոնիոսը այնուհետեւ այլեւս չգտնուեցաւ Կրեոպոստային և Եզդիպոսնսն ըրաւ իր մշտական բնակավայրը և պաշտօնատեղին(*):

Եզդիպոսնսն ան արշաւանք մը կազմակերպեց Գէպլի Պարթեւառան, ցանկանալով ձեռք բերել զինուորական փառք մը և յղփանալ այնտեղի հարուստ գանձերով: Բայց այս արշաւանքը եղաւ կատարեալ ձախողութիւն մը և ան կորսաւ իր վերադարձաւ Եզդիպոս: Ան իր անյաջողութեան գլխաւոր պատճառը կը համարէր Հայոց Արտաւազդ Բ. Թագաւորը, որ Տիգրան Մեծի որդին էր: Արտաւազդը յօժարակամութիւն էր յայտնած օգնելու իրեն, իբր Հռոմի դաշնա-

(*) Հռոմի արեւելեան մահապաշտները եմքակայ էին իրեն, իսկ արեւմտեանը՝ Ոկտաւիանոսին:

կիցը, եթէ ան հետեւէր իր խորհուրդին: Սակայն Անտոնիոսը անգոտնած էր Արտաւազդի խորհուրդը և Արտաւազդն ալ չէր օգնած անոր:

Քանի մը տարի ետքը՝ ան մասնաւորապէս նոր արշաւանք մը կազմակերպեց դէպի Հայաստան՝ նպատակ ունենալով վրէժխնդիր ըլլալ Արտաւազդէն: Զանազան կեղծ ու պատիր խոստումներով և բարեկամական դիմակի տակ՝ ան վերջապէս յաջողեցաւ համոզել Արտաւազդը, որ իրեն երթայ, իբր թէ դէպի Պարթեւառտան նոր արշաւանքի մը ծրագիրը մշակելու համար: Հակառակ մարդկային ամենայն օրինաց, ան, շղթայեց զինքը ոսկէ շղթաներով և անոր ընտանիքին հետ միասին գերի տարաւ Եգիպտոս և ընծայեց Կլէոպատրային: Իր հռոմէական ընչաքաղցու թեամբ՝ ան չմոռցաւ, ի հարկէ, լաւ մը կողոպտել Հայաստանը: Ի միջի այլոց՝ ան տարաւ նաև Երիզայի հռչակաւոր մեհեանի Անահիտ գիցուհու արձանը, որ համակ ոսկի էր:

Իր այս անխառնակ յաղթութեան իբր յիշատակ՝ Անտոնիոսը ոսկի և արծաթի դրամներ(*) կոխել տուաւ, որու մէկ կողմը կը ներկայացներ իր գլուխը և առջևը Հայոց արքայական քաղը այսպիսի արձանագրութեամբ. «Անտոնիոս Հայաստան պարտաւ», իսկ միւս կողմը Կլեոպատրային պատկերն էր. «քաղաւորներու քաղաւի Կլեոպատրային» մակագրութեամբ:

Կլեոպատրային ունեցած իր զաւակներէն մեկը՝ ան հայաստանի քաղաւոր անուանեց և զայն կը

(*) Պնդոմեան ոսկի եւ արծաթ դրամներու հիմը կը կազմէր փիւնիկեան դրամը, որ այդ ասեցները eus տարածուած էր Միջերկրականի աւազանին մէջ: Դրամին մէկ կողմը նախապէս կ'ըլլար Ադեֆուանդ Մեծի պատկերը, ապա Պնդոմէոս Սոսերիներ եւ ապա օրուան քաղաւորինը: Դրամին միւս կողմին վրայ՝ սովորաբար կը ներկայացնէր երկու խուրձ ցորեն:

հագոռեցներ հայկական արքայազուների մը տարագով:

Մեր դժբախտ գրագիտ քաղաւորը, քանի մը տարի գերի մնալէն ետքը, գլխասուեցաւ: Ուրիշ վարկածի մը համաձայն՝ ան խեղդուած է եւ գիշեր ասեւ ծովը նետուած Ոկտաւիանոսի յաղթական մուսֆէն քանի մը օր առաջ:

Անտոնիոսի չափազանց դայթակղալի կեանքը Կլէոպատրայի հետ, սաստիկ դժգոհութիւն առաջ բերած էր իր դէմ Հռոմի մէջ, որմէ ճարպիկօրէն օգտուեցաւ Ոկտաւիանոսը: Այդ դժգոհութիւնը ալ աւելի սաստկացաւ, երբ Անտոնիոսը, հակառակ միջադպարին օրինաց, նենգաբար գերեց Արատաաղդը, որ Հռոմի դաշնակիցն էր և Հռոմի արեւելեան քանի մը նահանգները հանդիսաւոր կերպով և ինքնիշխանաբար նուիրեց Կլէոպատրային: Երբակոյտը զինքը «հայրենիքի թշնամի» հռչակեց և պատերազմ հրատարակեց անոր ու Կլէոպատրայի դէմ: Ոկտաւիանոսը հրաման ստացաւ քալելու անոնց դէմ:

Երկու թշնամի բանակներու հանդիպումը տեղի ունեցաւ Ակաիոնի ծովախորշին մէջ: Բայց, ծովամարտի նախընթաց օրը, նենգամիտ Կլէոպատրան յոնկարծ պարզել տուաւ իր նաւուն առագաստները և բռնեց Եգիպտոսի ճամբան: Անոր հետեւեցաւ ետքը և Անտոնիոսը, որով բանակը անդլուխ մնալով՝ առանց կռուի անձնատուր եղաւ Ոկտաւիանոսին: Ոկտաւիանոսը հետապնդեց փախստականները:

Եգիպտոսի մէջ Անտոնիոսը յուսահատութիւնէն անձնատուր եղաւ: Կլէոպատրան ալ, նախ փորձեց հրապուրել նաև Ոկտաւիանոսը, բայց տեսնելով որ ամէն ինչ անօգուտ է, ինքն ալ անձնատուր եղաւ, որպէսզի չլթալիսալ գերի չերթայ Հռոմ, ենթակայ ամբօթին ծաղր ու ծանակին: Զինքը մեռած դտան

իր ասկեայ անկողնու մէջ՝ խայթուած օձէ մը: Ան
այդ ատեն հագիւ 39 տարեկան էր:

Կլէոպատրայի և Անտոնիոսի շուրջը կազմուեր
էին շատ մը զրոյցներ և պատմուածքներ, որոնցմէ
մէկ երկուքը աւելորդ չենք համարեր մէջ բերել այն-
քան բնաւորուիչ են անոնք:

Ընթերցում Ա.

Որքան որ Անտոնիոսը գերիւն էր դարձած Կլեո-
պատրային, բայց վստահութիւն չունէր անոր վրայ եւ
երբեք կերակուր մը չէր ճաշակեր, մինչեւ որ նախա-
պէս Կլեոպատրան չճաշակեր անկէ: Կլեոպատրան
խորհեցաւ խաղ մը խաղալ անոր գլխին:

Ժամանակի սովորութեան համաձայն՝ Կլեոպատ-
րան եւ Անտոնիոսը ճաշի կը նստին ծաղիկաց պա-
կը գոռխին: Ծաշի տակ, Կլեոպատրան սխաւ իր
պսակին ծաղիկները փշրել գինու գաւարին մէջ եւ
հրաւիրեց Անտոնիոսը նոյնը ընել: Անտոնիոսը՝ բանէ
մը չկասկածելով, ըրաւ նոյնը, բայց հագիւ քէ գաւա-
րը բարձրացուց, որ տակի դիպի իր շրթունքները՝
Կլեոպատրան զայն կեցուց եւ կանչել տալով ստուկ
մը, անոր տուաւ գաւարը խնկելու: Ծաղիկները քու-
նաւորուած էին եւ սարսափս ստուկը, սոսկալի
տակըսկներու մէջ շուտով մեռաւ:

— Կը տեսնես, ըսաւ այն տակ Կլեոպատրան, քէ
որքան միջոցներ ունիմ քեզ մեռցնելու, երբ կա-
մենամ:

Ընթերցում Բ.

Կլեոպատրան եւ Անտոնիոսը կը սիրէին յաճախ
երթալ ձկնորսութեան: Անտոնիոսը անձաւակ էր եւ
հագիւ քէ կը յաջողէր որսալ մանր ձուկեր եւ այն
այ հազուադէպօրէն: Կլեոպատրան շարունակ կը ծաղ-
րէր զինքն իր անձաւակութեան համար:

Անճոնիոսը ուզեց վրեժխնդիր ըլլալ Կիկոպաս-
րային իր հեղձութեանց համար: Ան յաջողակ սուգա-
կի մը յանձնեց քանի մը ընկիր ձուլիւր եւ հրամա-
յեց որ ծովու սակեմ գաղտագողի մօտենայ եւ մի առ
մի անցնէ իր կարքին:

Խորանանկ Կիկոպասրան հասկցաւ խաղը եւ
ինքն ալ գտաւ ուրիշ սուգակ մը, որ յաջորդ ձկնոր-
սութեանը ծովու սակեմ Անճոնիոսի կարքին անցուց
սապկած ձուկ մը: Որքան մեծ եղաւ Անճոնիոսի
աւօրը եւ ներկաներու քրքիչը, երբ Անճոնիոսը քա-
շելով իր կարքը, երեսն եկաւ սապկած ձուկը:

Խաբողը կը խաբուի:

ՀՌՈՄ-ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ

ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Ոկտաւիանոսը, որ ետքը դարձաւ Հռոմի առաջին կայսրը Օգոստսսս անուան տակ՝ տիրելով Եգիպտոսին՝ զայն դարձուց Հռոմէական կայսրութեան մէկ նահանգը 30 թուին Ն. Ք.: Եգիպտոսը այնուհետեւ կառավարուեցաւ Հռոմէն ղրկուած կուսակալներով, որ կը նստէին Աղեքսանդրիա և ուղղակի կախում ունէին կայսրէն և ոչ թէ ծերակոյտէն: Այս դրութիւնը շարունակուեցաւ մինչև 395 թուականը, երբ Հռոմէական կայսրութիւնը քամուեցաւ երկուսի՝ արեւելեան և արեւմտեան մասերու: Եգիպտոսը մաս կազմեց արեւելեան կայսրութեան, որու մայրաքաղաքն էր Բիւզանդիոն կամ Կ. Պոլիս, ուստի այս պատճառով ալ արեւելեան կայսրութիւնը կոչուեցաւ նաև Բիւզանդական կամ Յունական կայսրութիւն: Յունական կոչուեցաւ, որովհետեւ տիրող տարրը Յոյնն էր:

Ինչպէս Պաղոմեան շրջանին՝ նոյնպէս և Հռոմ-Բիւզանդական տիրապետութեան շրջանին Եգիպտոսը ունեցաւ ընդհանրապէս բարդաւած վիճակ մը: Երկրագործութիւնը և ճարտարարուեստը զարգացան: Աղեքսանդրիան դարձաւ աշխարհի առաջին վաճառաշահ քաղաքը և հացահատիկներու ու զանազան ապրանքներու շտեմարանը: Հնդկաստանի, Արաբիոյ և Մայրագոյն Արեւելքի ապրանքները նախապէս կուգային Եգիպտոս Կարմիր ծովու վրայով և ապա անկէ կը տարածուէին Ասիոյ և Եւրոպիոյ զանազան մասերը և գլխաւորապէս Յունաստան ու Իտալիա: Կարմիր ծովու ծովափնեայ քաղաքներէն Բերենիս և

Բոսէիւր դարձան բանուկ նաւահանգիստներ: Ապրանքներու փոխադրութիւնը Կարմիր ծովէն դէպի Միջերկրականը զիւրացնելու համար՝ Տրայանոս կայսրը վերանորոգեց Նեղոսը Կարմիր ծովուն միացնող ջրանցքը, որ անխնամ մնալով՝ աւազով լեցուած էր: Ինչպէս նախապէս ըսած ենք, այդ գործը նախ ձեռնարկեց ընել Նեքաւով Բ. փարաւոնը, բայց կիսաւարտ մնաց շատ մը գործաւորներու մահուան պատճառով:

Աղեփասնորեան դարձաւ նաեւ շուսաւորութեան կեդրոն մը: Պտղոմեան հսկայական գրադարան-բանդարանին հետ միասին կային նաեւ բազմաթիւ դպրոցներ եւ բասրոններ: Հոն էր, որ ծնունդ առաւ եւ զարգացաւ Նեո-Պլատոնեան իմաստասիրական դպրոցը, որուն կարկառուն ներկայացուցիչներ էին՝ Պլոտան, Փիլոն, Պորֆիր, Պրոկլիս եւ ուրիշները: Աղեփասնորիոյ դպրոցը իր փայլով աւելն մը ևոյնիակ նշանացուց Արեւելի դպրոցը: Հոն նշանաւոր եղան նաեւ Եւրիպիտես, իբր ջախագէտ, Սրատոսէն, իբր աշխարհագրագէտ, Գիլիստիոս, իբր պատմաբան եւ հռետոր, Հիպարկոս, իբր աստղագէտ, Թեոկրիտ եւ Կալիմաք, իբր բանաստեղծներ: Աղեփասնորիոյ դպրոցին կը պատկանէր նաեւ Արիստէս, որ հին աշխարհի առեւտրական մեքենագէտն էր, բնագիտ եւ ջախագէտը: Ան կ'ապրէր Սիրակուսայի (Սիկիլիա) մէջ:

Աղեփասնորիոյ դպրոցը Հռոմ-Բիզանդական ժողովրդագրութեան շրջանին դէպի իրեն կը փաշէր բազմաթիւ ուսումնասէնչ պատանիներ եւ երիտաւորներ աշխարհի զանազան ծայրերէն, որոնք հոն կուգային յազնեցեղաւ համար իրենց ուսման ծառաւ: Հոն ուսած են նաեւ աւելն մը մեր պատմահայր Մովսէս Խորենացին եւ կրտսեր քարզմանիչներէն ոմանք:

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ**ՄՈՒՏՔԸ ԵՎ ԴՊՏՈՍ**

Եզիպտոսի մէջ Քրիստոնէ-
ութիւնն քարոզած է առա-
ջին անգամ, ըստ աւան-
դութեան, Մարկոս Աւեսա-

րանիչը(*) 60 տկան թուականներուն: Սկզբնական չոր-
ջանին, երբ տակաւին գոյութիւնն չունէր կաղմակեր-
պուած պետական հալածանք, այդ նոր վարդապետու-
թիւնը մեծ թափով ծաւալեցաւ Աղեքսանդրիոյ և առ-
հասարակ Դելթայի մէջ: Հեթանոսական խմտատասի-
րական դպրոցի կողքին՝ չուտով բարձրացաւ քրիս-
տոնէական խմտատասիրական դպրոցը, որուն կարկա-
ռուն ներկայացուցիչները եղան Պանսէն, Կլեմէս Աղեք-
սանդրիացի, Ս. Անաստաս, Օրիժէն, Դիոնիսիոս և այլն:

Պանտէնը ետքը գնաց քարոզելու Հնդկաստան,
Կլեմէս Աղեքսանդրիացին ապոստոսեցաւ Կապադով-
կիա և անոր փոխարինից դպրոցին մէջ Օրիժէն, որ
տակաւին 18 ամեայ պատանի մըն էր, բայց արտա-
կարգ ընդունակութիւններով օժտուած: Անոր դասա-

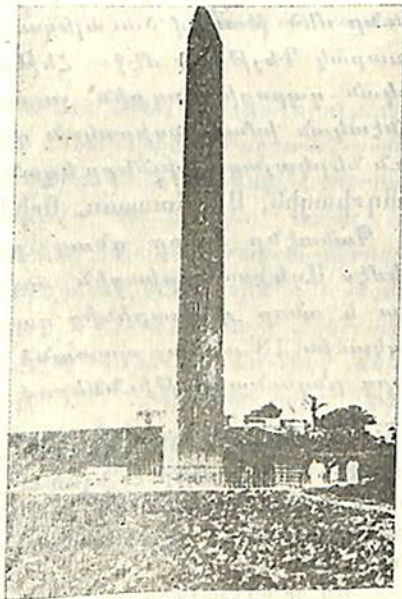
(*) Ս. Մարկոս Աւետարանիչը Պեսոս առաքելին առա-
կեսն էր: Ան ի ծնէ կոյր էր եղած եւ բժշկուած Յիսուսէն պատանի
սարիքի մէջ: Վերնասունը՝ ուր տեղի ունեցաւ «Խորհրդաւոր բնորի-
ք», Հոգեգալուստը եւ ուր հաստատուեցաւ առաջին եկեղեցին, անոր
ծնողներունն էր:

Ան իր աւետարանը գրած է Յունարէն 60-70 բուականին:
Կր սկսի մկրտութիւնէն մինչեւ դասարկ գերեզմանը: Վերջին գլխի վե-
ցերորդ համարէն սկսեալ ոճը կը փոխուի, որուն համար բանասեր-
ներ կ'ենթադրեն, թէ այդ մասը յետամուտ է: Ս. գրէն վկայութիւն-
ներ գրեթէ բերած չէ եւ հրաւիրու վրայէն ալ անցողակի անցած է:
Անոր աւետարանը կը համարուի բոլոր աւետարաններէն ամենէն
հինը: Ս. մարկոս քաղուած է. բոս աւանդութեան, Աղեքսանդրիոյ
մէջ, հոն, ուր հիմա կը բարձրանայ Աղեքսանդրիոյ Ղայսիական
Մայր եկեղեցին: Անոր մասունքը կը գտնուի մաւր Վենետիկ, ուր
անոր անուան նուիրուած կայ հոյակապ եկեղեցի մը, որ հարս-
տապետական գլուխ գործոց մըն է. ամարը ունի 500 մարմարէ
սիւներ, խոյակներ եւ ամբիք ոսկեղրուագած:

Ս. Մարկոս կը համարուի Վենետիկի պաշտպան սուրբը:

խօսուած իւննները միշտ կը գրուէին ուսանողներու մեծ բաղմօւթեան մը:

Քրիստոնէութեան մուսֆէն աւելի քան կես դար առաջ՝ Եղիսյոսի մէջ ապաստան գտաւ Ս. Բնիսանիքը՝ փախուստ տալով Պաղեսթինէն: Մինչեւ օրս, Մարաիայի մէջ, կը յուշենք հրաշքով քղիսած այն աղբիւրը եւ պատմական ծառը, որոն հովանիին տակ ան բնակեցաւ ասէն մը: Ս. յղ փայրը հեռու չէր Հեղիսոյսոյ հոգալիւսնոր տանէն, որմէ հիմա միայն մնացած է կորոյ մը, որ սխալմամբ կը կոչեն «Կիւտայստայի տետը»(*):

Մարաիայի կարողը

Ուրիշ առանձնութեան մը համաձայն՝ Ս. Բնիսանիքը բնակած է այն տեղը, ուր հերկայիս կը գտնուի Դայսիական Արու Սըրէր (Ս. Սարգիս) եկեղեցին: (Կատար-էլ-Շամս):

Քրիստոնէական նախնական դարերէն սխալ աղբիւրին եւ պատմական ծառին մերձ շինուեցան եկեղեցիներ: Հիմա կայ միայն Լասին եկեղեցի մը:

(*) «Կիւտայստայի տետը» կոչուած կորոյը Ամերիկայի Միացեալ նահանգները գնած են 1880-ին եւ փոխադրած Նիւ-Եօրք:

Փրկչական 80 թուին Աղեքսանդրիոյ մէջ հաս-
տատուեցաւ Պատրիարքութիւն մը, որ սկիզբները
աւելի հեղինակութիւն կը վայելէր, քան միւս Պատ-
րիարքութիւնները(*): Ան բաժնուած էր 7 մետրոպո-
լիտութեանց և 80 եպիսկոպոսութեան: Աղեքսանդրիոյ
պատրիարքութեան ենթակայ էին նաև Կարբագենի,
Սիրենայիի, Լիբիոյ, Նուբիոյ և Եթովպիոյ եկեղե-
ցիները: Աղեքսանդրիոյ պատրիարքը կը համարուի
Ս. Մարկոս Աւետարանիչի յաջորդը:

Վ.Ա.ՆՔԵՐԸ Վանական կեանքն ալ առաջին ան-
գամ ծնունդ առաւ և ծաւալեցաւ Ե-
գիպտոսի մէջ և անկէ ալ անցաւ Ասո-
րիք, Հայաստան և ուրիշ երկիրներ: Վանական կեան-
քին հաստատողները եղան Ս. Անսոն Դելթայի մէջ և Ս.
Պակոմ Վերին Եգիպտոսի մէջ: Շուտով իրարու ետեւէ
հաստատուեցան բազմաթիւ վանքեր Եգիպտոսի այս
կամ այն մասին մէջ և մանաւանդ Սինա թերակղզու
վրայ: Բոլոր անոնք, որ կ'ուզէին հեռու մնալ քաղա-
քական և կրօնական վէճերէ, կը քաշուէին գէպի ա-
նապատ և կը դառնային կամ վանական և կամ կը
ձգնէին քարայրներու մէջ: Եղաւ ատեն մը, որ քա-
ղաքները դրեթէ դատարկուեցան իրենց բնակիչնե-
րէն՝ այնքան մեծ էր հոսանքը գէպի վանական և ճըդ-
նաւորական կեանքը: Երբեմն գէպի վանք և կամ
ձգնարան կը քաշուէին պարզապէս քաւելու համար
իրենց մեղքերը, ինչպէս օրինակ Խալիօիկ Մովսէսը,
որ նախապէս եղած էր աւաղակ մը:

Վանականները և ձգնաւորները իրարու մօտ կու-
գային միայն սրաշտամունքի ատեն: Անոնք ընդհան-
րապէս կ'ապրէին իրենց ձեռքին աշխատանքով, կը

(*) Քրիստոնէական նախնական դարերուն գոյութիւն ունէին
նիւգ պատրիարքութիւններ՝ Երուսաղէմ, Անտիոք, Աղեքսան-
դրիա, և. պոլիս և. Հռոմ:

չիւսէին փախաթներ, սակառներ, պարաններ և այլն:

Բաղմաթիւ վանքերէն ամէնէն նշանաւորներն էին Ս. Կասարիցի(*) վանքը Սինայի մէջ և ձերմակ ու Կարմիր վանքերը Վերին Եգիպտոսի մէջ: Երուսաղէմ ուխտի դացողները՝ վերադարձին անհրաժեշտաբար կ'այցելէին նաև Ս. Կասարիցի վանքը, որ չինուած էր Սինա լեռան բարձունքին վրայ, այն տեղը, ուր, ըստ աւանդութեան, Մովսէս Եհովայէն ստացաւ «Ճասնաբանեայ պատուիրանները»:

ՀԱՆՍԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՊԵՐՍՏՈՒԹԵԱՆ

Դ Է Մ

Մինչև Կոստանդին Մեծը (306 - 337) բուռն հալածանքներ եղան Քրիստոնէութեան դէմ, թէ Եգիպտոսի մէջ և թէ ամէնու-

տեկ, ուր մուտք գործեց այդ վարդապետութիւնը: Ամէնասոսկալի հալածանքներ Եգիպտոսի մէջ եղան մասնաւորապէս Սեպսիմոս, Սելեւ, Դեոկղեսիանոս և Մաքսիմ Դայեա կայսրերու տան: Ոչ մէկ երկիր թեւեւ այնքան մարտիրոսներ տուած ըլլայ, որքան Եգիպտոսը: Նոր վարդապետութեան յարողները ենթակայ էին անլուր տանջանքներու, ամենազուհիկ ծաղրանքի և անոնց առջև գոց էին բոլոր հասա-

(*) Ս. Կասարիցի կոյս աղջիկ մըն էր Գորոքէ անուով, որ նախքան չարչարալից մահը, քան հրաժարիլ քրիստոնէութիւնէ, չնայելով որ ասոր համար իրեն շատ փայլուն խոստումներ եղան: Ան նահապետեցաւ Մաքսիմ Դայայի հրամանով: Մահէն ետք կոչուեցաւ Կասարիցի, որ կը նշանակէ ջինջ, եւ դասուեցաւ սուրբերու կարգը:

Անոր տօնը մասնաւոր հանդիսաւորութեամբ կը տօնուի Ֆրանսայի մէջ: Այդ օրը, կոյս աղջիկները, Ս. Կասարիցի սարգով հագնուած եւ արտաոց զլխանցներով՝ քափորով կ'երթան քաղաքապետարան, ուր իրենց հիւրասիրութիւն կ'ըլլայ:

բակական և պետական պաշտօնները: Ղաթիները(*) իրենց թուականը կը հաշուեն Դէոկլետիանոսի (284) գահակալութիւնէն և այդ դարը կը կոչեն «Ս. Մարտի-րոսաց դար»:

Կառավարութեան և կռակաշար
ՀԵՐՁՈՒՍԱԾՆԵՐԸ ժողովուրդին յարուցած հալածանքներուն վրայ շուտով եկան աւելնալու նաև ներքին բաժանումները և հերձուածները քրիստոնեաներու մէջ, որոնք նուազ աղետաբեր չեղան, քան հալածանքները:

Առաջին հերձուած առաջ բերողը եղաւ Աղեքսանդրիացի Յոյն քահանայ Արիոսը, որ կը մերժէր Քրիստոսի աստուածութիւնը: Ան ունեցաւ իր հետեւողները և ընդդիմադիրները: Քրիստոնեաները բաժնուեցան երկուքի և սկսան բզկտել զիրար: Արիոսականները այնքան հեռու գացին, որ նոյնիսկ միացան

(*) Ղաթիները (Copte) հին եգիպտացիներու մնացորդներն են եւ կամ անոնց մերձաւոր շառաւիղները: Ղաթի բառը առաջ կուգայ եգիպտական «Կիպտ» կամ «Կիֆտ» բառէն: Այսպէս կը կոչէին իրենց զիրենց հին եգիպտացիները, իսկ երկիրն ալ՝ «Իկիպտ», որուն քերեւ ազաւադումն է, անկասկած. Եգիպտոս բառը: Ի՞նչ առանձին կը նշանակէ երկիր, ուրեմն Իկիպտ կը նշանակէ Կիպտերու երկիր: Անոնք իրենց երկիրը կը կոչէին նաեւ Գէմի, որ կը նշանակէ սեւ հող:

Աղեքսանդրիոյ պատրիարքութիւնը Վաղեղոսի ժողովէն ետք բաժնուեցաւ երկուսի՝ Յունական եւ Ղաթական: Յունաց պատրիարքը ցարդ կը նստի Աղեքսանդրիա, կոչ Ղաթիներունը Գահիրէ:

Ղաթիները միաբնակներ են եւ կը կոչուին նաեւ **Նակուպիա** (Յակոբեան) **Յակոբ Քարաղէի** անունէն (Անտիոքի եպիսկոպոս 2. դար):

Ղաթիներու քիւր ներկայիս մօտաւորապէս մէկ միլիոն է: Անոնք ունին քրիստոնեայէն բարձրագոյն վիճակ մը, մօտաւորապէս 200 եկեղեցի, երկնքնաւ եւ ալ աւելի դպրոցներ, 7 վանք, 3 նորաւորոգ, մեծ հիւանդանոց մը մայրաքաղաքի մէջ եւ բարեգործական այլ հաստատութիւններ:

կռապաշտներուն՝ իրենց հակառակորդները ճգմելու համար: Կայսրերը ընդհանրապէս կը բռնէին Արիոսականներուն կողմը և ատոր համար անոնք աւելի բուռն էին և համարձակ: Վալենտինոս կայսրը ջերմ Արիոսական մըն էր:

Արիոսականներուն գլխաւոր հակառակորդն էր օրուան պատրիարքը Ս. Ամասսաս, որ թէև իր աթոռէն հալածուած ու փախստական, բայց չէր դադրած ղեկավարելէ պայքարը և իր հրահանգները ղրկելէ իր հետեւորդներուն:

Արիոսական և հակարիոսական պայքարը տակաւին կը շարունակուէր, երբ իրարու հասէ հետզհետէ երեւան եկան Մակեդոնի, Նեստորի և Նեսիկեսի աղանդները, որոնք նուազ չյուզեցին միաքերը և կիրքերը ու նորանոր չարիքներու պատճառ դարձան, մանաւանդ Նատիկէսի աղանդը:

Ընդհանրական եկեղեցւոյ միասնականութիւնը պահպանելու և նորանոր աղանդներու դէմ պայքարելու համար Դ. և Ե. դարերու մէջ գումարուեցան քանի մը հայրապետական ժողովներ, որոնք պատմութեան մէջ յայտնի են «Եկեղեցական Տիեզերական ժողովներ» անուան տակ: Այդ ժողովներէն մասնաւորապէս Հայերս կը հետաքրքրեն առաջին չորս ժողովները, որոնց մասին աւելորդ չենք համարեր հակիրճ տեղեկութիւն տալ հոս:

Նիկիոյ ժողովը 325 թուին 300 հայրապետներով, որ նշուեց Արիոսը և խնդրեց «Հաւատոյ հանգանակը»: Այդ ժողովին Հայոց կողմէն ներկայ էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կրօնէրորդին Արիստակես հայրապետը, որ իր հետ բերաւ Հայաստան «Հաւատոյ հանգանակը»: Լուսաւորիչը անոր վրայ աւելցուց «Իսկ մեք փառաւորեցուք . . .»-ը, որ Հայաստանէսց եկեղեցւոյ դաւանանքին հակիրճ անվան է:

Կ. Պոլսոյ ժողովը 381 քուին 150 հայրապետներով Մայեղոնի դեմ, որ կը մերժէր Ա. Հոգիի երկրպագանելի ըլլալը:

Եփեսոսի ժողովը 431 ին 200 հայրապետներով Նեստոր պատրիարքին դեմ, որ կը ժխտէր Քրիստոսի աստուածային բնութիւնը, բայց իր շնորհներուն համար արժանի կը համարէր «Աստուծոյ Որդի» կոչուելու:

Քաղֆեդոնի ժողովը 451 ին 600 հայրապետներով Եւսիլէսի դեմ, որ Քրիստոսի մարմնոյն երկնային ծագումն կուտար եւ կ'ուրանար անոր մեջ մարդկային բնութիւնը:

Այս ժողովը եղաւ շատ աղմկալի: Թեւեւ ճայնէրու մեծամասնութեանք ընդունուեցաւ Լեւոն Ա. պապին տուար անունով քուղորդ, բայց ընդհանրական եկեղեցոյ պատմաբանը այդեւս կասարուած իրողութիւն մըն էր: Ժողովը բաժնուեցաւ որոշապէս երկու բանակներու՝ միաբնակներ եւ երկաբնակներ՝ այսինքն Քրիստոսի մեջ մեկ բնութիւն դաւանողներ եւ երկու բնութիւն դաւանողներ: Քաղֆեդոնի ժողովին ստապ եկաւ եկեղեցոյ երկու գլխաւոր հաստատումները՝ Օրթոսոսն եւ Կաթոլիկ:

Միաբնակներու եւ երկաբնակներու պայքարը եղաւ շատ յախուռն եւ դարեւ տեւեց: Այդ պայքարին հետեւանալով Լոյնիսի արիւն բախուեցաւ Քրիստոսի գերեզմանին վրայ:

Քաղֆեդոնի ժողովին մեջ, ստապին անգամ ըլլալով՝ երեւան եկաւ Կ. Պոլսոյ եւ Հռոմի Աթոռներուն տիրակալական ձգտումները: Ժողովը գերազայութիւն տուաւ Կ. Պոլսոյ Աթոռին, բայց Լեւոն Ա. պապը բողոքեց ասոր դեմ:

Հայերս փառաբանական պատճառներով չկրցինք մասնակցիլ վերջին երեք ժողովներուն: Կ. Պոլսոյ եւ Եփեսոսի ժողովներուն որոշումները ընդունեցինք,

իսկ Քաղեղոնիներ^(*) բացարձակապես մերժեցինք
Վրաց եւ Աղուանից հետ միասին: Այդ ասեմն Վրաց
եւ Աղուանից եկեղեցիները ենթակայ էին Հայ եկե-
ղեցւոյ իրաւասութեանը:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԻՆ ԿՐՕՆՔԻՆ
ԴԷՄ**

Թագոթորոս Մեծի գահակալու-
թիւնը եղաւ Քրիստոնէութեան
վերջնական յաղթանակը կռա-
պաշտութեան վրայ: 386 ի հրո-
վարտակով ան հրամայեց դոցել
բոլոր կռապաշտական տաճարները, իսկ 392 ի հրո-
վարտակով բոլորովին արգիլեց կռապաշտական պաշ-
տամունքը: Հին կրօնքին հետեւողները ապաստանեցան
Ֆիլա, ուր ատեն մը դարձեալ շարունակեցին իրենց
պաշտամունքը, մինչեւ Արաբներուն գալը:

Թագոթորոս Մեծի յարուցած այս հալածանքը հին
կրօնքին դէմ, ունեցաւ նաեւ իր վնասակար կողմը:
Այդ հալածանքին հետեւանքով արուեստի շատ գեղե-
ցիկ ձեւակերտներ, յուշարձաններ եւ թանկարժէք
գրքեր փճացան, որոնք եթէ մինչեւ մեր օրերը մնա-
ցած ըլլային՝ կրնային մեծ լոյս սփռել այդ հետաւոր
գարերուն պատմութեան եւ արուեստին վրայ:

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԸՄԲՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Հռոմ-Բիւզանդական տի-
րապետութիւնը եգիպտո-
սի վրայ տեւեց մօտառո-
րապէս եօթը դար: Նեղ-

ուելով Յոյներու կրօնական հալածանքներէն եւ ան-

(*) Քաղեղոնի ժողովին մերժումը հայերուս կողմէն տեղի
ունեցաւ 506 թուին Դուիւնի ժողովով Բաբկէն Ա. (491-516) կա-
թողիկոսի նախագահութեան տակ: Այս ժողովը նշանակեց Շառիկէսը,
մերձեց Լեւոնի տմարը եւ հաստատեց Զենոնի Հեղեթիկոնը
(դաւանաբանական բողոքը):

գութ ու ընչաւոր կուսակալներու կեղեքումներէն՝
Նդիպտացիք քանի մը անգամ ապստամբեցան, բայց
ամէն անգամին ալ այդ ապստամբութիւնները խեղ-
դուեցան արեւան մէջ:

Այդ ապստամբութիւններէն իր տարողութեամբ
և իր ծանր հետեւանքներով այն է, որ տեղի ունե-
ցաւ Դէսիղետիանոս կայսեր ատեն: Դէսիղետիանոսը՝
ահագին բանակի մը գլուխը անցած՝ անձամբ եկաւ
պատժելու համար ապստամբները: Ան պաշարեց Աղեք-
սանդրիան, թէ ծովէն և թէ ցամաքէն ութ ամիս չա-
րունակ: Վերջապէս քաղաքը գրաւուեցաւ և ապրս-
տամբները չարաչար կերպով պատժուեցան:

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Արաբները(*) առաջին անգամ մուտք գործեցին Եգիպտոս 640 թվին Ամրու Զօրավարին առաջնորդութեամբ, որուն գործակիցն էր Հայադգի Վարդան, որ երկար տարիներ ծառայած ըլլալով Բիւզանդական բանակին մէջ, կը կոչուէր Վարդան-էլ-Հոռոմ:

Եգիպտացիները տակնուրէկ լեցուած ըլլալով դէպի Բիւզանդացիները, ամէն տեսակ աջակցութիւն ընձեռեցին արշաւողներուն: Ամրուն փոքրիկ դժուարութեան հանդիպեցաւ նախ Պելիւզի, ապա Մենդալա լիճին մօտերը և ետքը՝ Հելիոպոլսոյ առջև յաղթելով Բիւզանդական բանակին, որուն կը հրամայէր Հայադգի Մանուէլ Զօրավարը, գնաց ու պաշարեց Նոր-Բա-

(*) Արաբներ կը պատկանէին ներմակ ցեղի սեմական ճիւղին: Անոնց նախնայրը, ըստ աւանդութեան, կը համարուի Իսմայիլ, որ Աբրահամ Նահապետին երկրորդ որդին էր՝ ծնած Հագարէն:

Անոնց նախնական բնակավայրն էր Ասիոյ այն մեծ քերակոյն, որ իրենց անունով կը կոչուէր Արաբիա: Այդ քերակոյնն եւրոպան, Ասիան եւ Ափրիկէն միացնող նամբաներու օղակն է: Անոր մեծագոյն մասը անապատ է, քանի մը ուղիներով. բնակելի են միայն արեւմտեան ու հարաւային մասը՝ բաժնուած անապատէն բարձր լեռներով: Արաբիոյ այս մասը ջրաբի է, հարուստ բուսականութեամբ եւ կը կոչուի «Երջանիկ Արաբիա»:

Մինչեւ եօթերորդ դարը Արաբները ոչինչով նշանուոր չեղան: Եօթերորդ դարու սկիզբները անոնց մէջ յայտնուեցաւ հանճարեղ մարդ մը՝ Մուհամէտ, որ եղաւ ճիմնադիրը ոչ միայն Իսլամ կրօնին, այլ եւ Արաբական կայսրութեան, որ Աղեմասնդի կայսրութիւնէն ետքը, ամէնէն մեծն էր եւ գոյութիւն ունեցաւ 7-8 դար՝ բաժնուած երեք խալիֆայութեանց՝ Պաղատի, Գամիլիէ եւ Գորդովայի:

Ամբողջ միջին դարու ընթացքին Արաբները աշխարհի ամենաազաւակիրք ժողովուրդն էին, Բիւզանդացիներէն ետքը:

բելոնը, ուր ամրացեր էր Մանուէլ պարտութիւնէն ետքը իր բանակին մնացորդով:

Պաշարումը տեւեց երեք ամիս և քաղաքը վերջապէս առնուեցաւ իր ամրութիւններով միասին Ղպտիներու և Հրեաներու ձեռնտուութեամբ: Նոր Բաբելոնի գրաւումէն ետք՝ Ամրուն գրաւեց նաև Մեմփիսը և Աղեփսանդիան:

Աղեփսանդրիոյ գրաւումը, սակայն, այնքան ալ զիւրին չեղաւ և Ամրուն ստոյգ մահէ ազատուեցաւ միայն Վարդանի ճարպիկ հնարամտութեամբ: Գրաւելէն ետքը՝ Ամրուն չմնաց այդ քաղաքին մէջ, որ Աղեփսանդր Մեծէն սկսեալ եգիպտոսի մայրաքաղաքն էր, այլ վերադարձաւ Նոր Բաբելոն և հոն, ուր հաստատուած էին նախապէս իր բանակին վրանները, շինեց նոր քաղաք մը, որ կոչուեցաւ Յոսա, որ կը նշանակէ բանակաւորի կամ վրան:

Այս տիրապետութեամբ եգիպտոսը դարձաւ Արարտիան կայսրութեան մէկ նահանգը և մօտաւորապէս 300 տարի կառավարուեցաւ կուսակալներով, որոնք նախապէս կը զրկուէին Դամասկոսէն և ապա Պաղսասէն:

Եգիպտոսի առաջին Արարտ կուսակալը եղաւ նոյնինքն Ամրու Զօրավարը, որ որքան որ հմուտ զօրավար մըն էր, նոյնքան ալ եղաւ լաւ կառավարիչ մը: Ան վարեց այդ պաշտօնը ընդմիջումով մը մօտաւորապէս 20 տարի: Իր գործակից Վարդան-էլ-Հոռոմն ալ Խալիֆայի կողմէն անուանուեցաւ եգիպտոսի հարկապետ: Ասիկա Յոստայի մէջ չի նեց շուկայ մը, որ իր անունով կոչուեցաւ «Սուք-էլ-Վարդան»:

ԸՆԹԵՐՅՈՒՄ

Անգամ մը Ամրուն և Վարդանը միասին կը գտնուէին Դամասկոսի մէջ, որ այն ատեն Արաքսկան կայսրութեան մայրաքաղաքն էր: Մուսկիէ Խալի-

Ֆան(*) *or* մը կը հարցնէ Ամրունին. «Ինչ կը պակսի
 քեզ՝ առէ՛ ի երջանիկ ըլլալու համար»: — Ոչ ինչ, կը
 պատասխանէ Ամրունին, քանի որ ունիմ Վարդանի
 նման անձնուէր գործակից մը եւ բարեկամ մը:
 «Իսկ քեզ ի՞նչ կը պակսի, կը հարցնէ Խաչիփան,
 դառնալով դէպի Վարդանը: — Պիտի փախափէի, Խա-
 չիփա, ի վիճակի ըլլալ վերադարձնելու երջանկու-
 քիւնը մարդու մը, որ զայն կորսնցուցած է—, կը պա-
 տասխանէ Վարդան: — Այոքան իշխանութիւն ինձի
 կը պակսանի՝ հաւասարեալներու պէտէս, կ'ըսէ Խա-
 չիփան: — Իրաւ է, Խաչիփա, կը պատասխանէ Վար-
 դան, բայց դու պարտիս իրաւունքի գիշիլ անոր, որ
 առաջին անգամ խորհած է զայն:

Ֆուտատայի հիմնարկութիւնէն ետքը՝ Ամրունի
 գլխաւոր հոգեւրէն մէկը եղաւ շինել նաեւ մզկիթ մը:
 Ահա թէ ինչ կը պատմէ աւանդութիւնը այդ մզկիթի
 շինութեան մասին.

Իբր յարմարագոյն վայր մզկիթի շինութեան
 համար՝ Ամրունը գտաւ արժ մը, որ կը պակսանէր

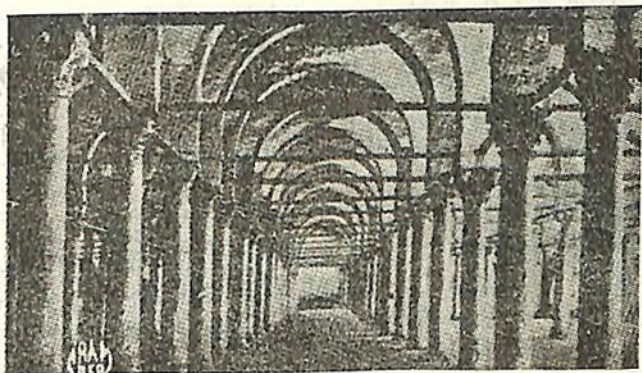
(*) Մուհամմէսի յաջորդները կոչուեցան խալիֆա, որ կը նշա-
 նակէ մարգարէի տեղակալ: Առաջին չորս խալիֆաները (Ապուլպէֆիր-
 Էօմէր, Օման եւ Ալի), որոնք մարգարէի անմիջական տերունդէն
 էին, նստան **Մէքքէ**, բայց երբ իշխանութիւնը անցաւ **Մուաւիէ-
 ին**, այնուհետեւ **Դամասկոս** դարձաւ խալիֆայութեան մայրա-
 քաղաքը: Մուաւիէն եղաւ **Օմայիդ** հարստութեան հիմնադիրը:
 Եգիպտոսը նախապէս ենթակայ էր Դամասկոսի Օմայիդ հարստու-
 քեան եւ ապա Պաղատի Արքայեան խալիֆայութեան, մինչեւ որ
 ունեցաւ խալիֆայական իր տէրական ճիւղը՝ յանձին Ֆարսիւնե-
 ներուն:

Օմայիդ հարստութիւնէն Մուաւիէ խալիֆայէն ետքը նշանա-
 լոր եղան՝ **Ալայիդ Բ.** որու ասեմ Սրաքները տիրեցին հիւսիսային
 Ափրիկէին եւ հարաւային Սպանիոյ, եւ **Հիւամ**, որ եղաւ շինա-
 քար եւ դպրեցաւ հալածանքի Բիստոնեաներու դէմ: Այդ հարս-
 տութեան վերջինը եղաւ **Մոււան Բ.**, որ սպաննուեցաւ վեց տարի
 իշխելէն ետքը:

Հրեայ այրի կնոջ մը: Ա. յիկն չցանկացաւ ծախել իր արօքը: Ամրունն սպառնաց զայն բռնագրաւել, բայց նախ քան այդ միջոցին դիմելը՝ խորհեցաւ այդ մասին նախասրբաւ հարցնել Խաչիփային կամօքը:

Ա. յն ասեկնուան Խաչիփան Էօնէրն եր, որ յայտնի եր իր պարզ, արդարասեւ եւ խոստանքեր նկարագրով: Ան քարտէսէն դուրս, աղքատացի մօտերը կը շրջագայէր, երբ իրեն ներկայացաւ Ամրունի պատշաճութիւնը եւ յայտնեց իր գաղտնական պատճառը:

Խաչիփան զայն ուշադրութեամբ շնչէն ետքը՝ սրան մը խորհեցաւ եւ հայելով զեկնիկն՝ տեսաւ ոչ-

Ամրունի մզկիթը

խորի գանկ մը: Առաւ զայն եւ անոր վրայ քաշելով ուղիղ եւ ծուռ զիծ մը իր գօտիէն կախուած կաղամարէն՝ ըսաւ պատշաճութիւն. «Տար ասիկա Աստուծոյ ծառայ Ամրունին»:

Երբ Ամրունն տեսաւ ոչխարի գանկը՝ սկիզբը չհասկցաւ, քե ի՞նչ ըսել կ'ուզէ ասով Խաչիփան, բայց քիչ ետքը զիսի իշխարով՝ բացականցեց. «Իրաւունք ունի Խաչիփան, դեպի Աստուած երթալու շիտակ ճանքան ուղիղ զիծն ե» եւ հրաժարեցաւ բռնագրաւելի արօքը,

բայց այս անգամ դիմեց խորամանկութեան: Կանչեց այրի կիներ եւ շատ. «Աստուծոյ համէյի չպիտի ըշար, որ եւ բռնագրաւէի արտդ, բայց կը խնդրեմ, որ ինծի տաւ այդ արտէն լնոր մորթուած եզան մը կաշիին չափ տեղ»:

Այրիս համաձայնեցաւ. քեւ հասկցաւ Ամրունի խորամանկութիւնը: Ամրուն Դիսոնի(*) լնման, այդ կաշին վերածեց շատ քարակ քելերու եւ անոնցմով շրջապատեց այնքան տարածութիւն, որ իրեն պէտք էր մղկիթիին(**) շիւնութեան համար:

Արարական տիրապետութեան արաջին շրջանին, մինչեւ Ֆարիսեան հարստութիւնը, եգիպտոսը ընդհանրապէս ունեցաւ անկեալ վիճակ մը, մանաւանդ Աղեփանդրիան, որ Պաղովման հարստութեան վառապանծ մայրաքաղաքն էր: Եգիպտոսի վերգարթնումը կը սկսի Ֆարիսեան հարստութիւնէն եւ տնտեսաւ

(*) Դիսոն փլնիկէի Պիզմալիոն քաղաւորին բոյրն էր, որ ձանձրացած իր հայրենիքի ներքին խռովութիւններէն, խումբ մը հարաւս վանառականներու հետ, Թ. դարու ոկիզները Ն.Ք. զաղքեց անկէ եւ եկաւ հաստատեցաւ հիւրիսային Ալիքիկէի այն մասին մէջ, ուր հիմա Թունիզն է: Աւանդութիւնը կ'ըսէ, որ Տեղացիներու մերժումին վրայ, Դիսոնը դիմեց խորամանկութեան եւ անոնցմէ խնդրեց միայն մէկ եզան մորթիի չափ տեղ: Տեղացիներ խաբուեցան եւ տուին: Այն ատեն Դիսոն եզան մորթին վերածեց շատ քարակ քելերու եւ անոնցմով շրջապատեց բաւականին ընդարձակ տարածութիւն մը եւ անոր վրայ հիմնեց իր քաղաքը, որ կոչուեցաւ Կարթագեն:

Այդ քաղաքը, շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքին, շատ շուտով մեծցաւ, զօրացաւ եւ դարձաւ հին աշխարհի ամենամեծ ծովային պետութիւնը եւ Հռոմայեցիներուն մրցակիցը ու յետեւի բռնամիտ դարեր շարունակ:

(**) Այդ մկիթը մինչեւ օրս կայ եւ կը կոչուի իր հիմնադրին անունով: Ան եգիպտոսի ամենահին մկիթն է եւ շինուած է Մեհֆէի մկիթին ոմով: Ամենայն տարի, Ռամասանի վերջրներ ուրբաքօր, քաղաւոր իր կենդանաւ աղօթքը կ'ընէ այդ մկիթին մէջ: Այդ առիթ մկիթը կը դրօշազարդուի:

ժամանակ առ ժամանակ ան ունեցաւ իր փայլուն և ծաղկեալ շրջանները:

Արարներուն հարկադրանքին տակ՝ Եգիպտացիները ստիպուեցան լքել իրենց հին կրօնքը, սովորութիւնները, բարքերը և լեզուն ու խառնուեցան եկեղեցիներուն հետ: Հին Եգիպտական աղգը չքացաւ և անոր տեղը առաջ եկաւ ժողովուրդ մը, որ այսօր գերազանցապէս Արաբ է: Իսլամութիւն ընդունեցին Եգիպտացիներէն նաև անոնք, որ հարկադրաբար էին ընդուներ Քրիստոնէութիւնը Թէոփորոս Մեծի հալածանքներուն ատեն և կամ ձանձրացած էին կրօնական վէճերէ:

Ամբուին կը վերադրեն Պտղոմեան հռչակաւոր դրաօտան(*) վերջնական փչացումը: Ահա թէ ինչ կը կը պատմէ այդ մասին աւանդութիւնը.

Երբ Ամրուն տիրացաւ Աղեփսանդրիոյ՝ պատշաճի մը միջոցաւ յայտնեց Էօներ Խալիփային, թէ հոս կան շատ մը գրքեր և խնդրեց անոր հրահանգը այդ գրքերու մասին: Խալիփան ալ, իբր թէ, պատասխանած ըլլայ. «Եթէ այդ գրքերու պարունակութիւնը համապատասխան է Ղուրանին պարունակութեանը, ապա ուրեմն աւելորդ են, իսկ եթէ ոչ, ուրեմն վնասկար են և հետեւաբար ոչնչացուցե՛ք զանոնք»:

Խալիփային այս պատասխանին վրայ՝ Աղեփսանդրիոյ բաղնիքները վեց ամիս շարունակ տաքացուցան այդ գրքերով:

Ղպտիները մեծապէս նպաստած էին Ամբուի յաղթանակին: Իբր փոխարինութիւն այդ ծառայութեանց,

(*) Այդ գրասան մէկ մասը արդէն այրուած էր Յուլիոս Կեսարի արեւաւմտեան աստիճան, բայց այդ կորուստը մասամբ դարմանած էր Անտոնիոսը նուիրելով 200.000 գիրք, որ ինքը կողոպտած էր Պերկամէն: Երկրորդ անգամ ան փչացաւ Թէոփորոս Մեծի հալածանքին ատեն Թէօփիլոս Եպիսկոպոսին ձեռքով:

Ամբու՛ն ճանչցաւ Ղալախներու պատրիարքութիւնը ա-
նոր իրաւասութեան ենթարկելով բոլոր եկեղեցիներ-
ընդ և անոնց հասոյթները: Ասկէ դժգոհ մնալով Մել-
փիղները(*) ձգեցին Եգիպտոսը և հեռացան:

Ամբու՛ն նորոգեց Նեղոսը կարմիր ծովուն հետ
միացնող ջրանցքը և այնուհետեւ Եգիպտոսի բերքե-
րը, փոխանակ Հոոմ և Բիւզանդիոն երթալու, բռնե-
ցին Մէքքէի ճամբան:

Ամբուէն ետքը՝ նշանաւոր կառավարիչներ եղան
Աբդ-էլ-Ազիզ և մանաւանդ Ահմէս-էլ-Տուլուն:

Աբդ-էլ-Ազիզը Եգիպտոսին կառավարիչ եղաւ
քսան տարի շարունակ: Ան Աբդ-էլ-Մալիք խալիֆա-
յին եղբայրն էր և յայտնի էր իր արդարասիրու-
թեամբ: Ան եղաւ շինարար կառավարիչ մը և մեծ հո-
գացողութիւն ունեցաւ մանաւանդ ջրանցքներու
բարուօք սլահայանման համար:

Ահմէս-էլ-Տուլուն յայտնի էր միաժամանակ, թէ
իբր հմուտ զօրավար մը և թէ մանաւանդ նուրը գի-
ւանագէտ մը և լուր կառավարիչ մը: Այդ ատեն ար-
դէն վերջ էր գտած Օմայիդ հարստութիւնը և Եգիպ-
տոսը ենթակայ էր Պաղտատի Աբբասեան(**) խալիֆա-

(*) Միաբնակներու եւ երկաբնակներու պայքարին ասեմ՝
կայսեր կուսակիցներ կոչուեցան Մելփիդ, որ կը նշանակէ աւ-
բայեկամ: Ասոնք հիմնեցին իրենց յասուկ պատրիարքութիւնը Ադեֆ-
սանդիոյ մէջ, որ ինչպէս տեսնմք, երկարատեւ չեղաւ: Հիմա մաս
մը Մելփիդներ կը գտնուին Սուրիոյ մէջ:

(**) Աբբասեան հարստութեան հիմնադիրը եղաւ Աբուլ Աբ-
բաս, որ խնջոյքի մը մէջ դաւադրութեամբ սպաննել տուաւ Օմայիդ
տոհմի բոլոր անդամները եւ յափճակեց գահը: Այդ սպանդէն
հրաժեշտ ազատուեցաւ միայն Աբուուսուբեան, որ ետք եղաւ հիմ-
նադիր Գորդովայի (Սպանիոյ) խալիֆայութեան:

Աբբասեան հարստութեան շրջանը Արաբական կայսրութեան
ոսկեդարն է: Գիտութիւնները, հարստարուեստը, երկրագործութիւնը
եւ վաճառականութիւնը խիստ զարգացան:

Արաբները այլեւս դադարեցան աշխարհակալութիւնէ եւ նուի-
րուեցան խաղաղ աշխատանքի: Ամէնէն նշանաւոր խալիֆաները

յուլթեան: Ահմէտ-էլ-Տուլոնը և իր սերունդը իշխեցին Եգիպտոսի մէջ 35 տարի: Անոնք, թէ անուանապէս կուսակալ, բայց իրականութեան մէջ կիսանկախ թագաւորներ էին:

Յոսատայի և Մոկատամի միջև եղած տարածութեան վրայ՝ ան շինեց նոր քաղաք մը, որ շուտով գերազանցեց Յոստան: Նշանաւոր էր մանաւանդ այդ նոր քաղաքին մէջ մեծ մզկիթը, սարսաղապատ, որ մինչև օրս ալ գոյութիւն ունի և իր անունով կը կոչուի: Այդ մըզկիթը Գահիրէի ամէնանշահաւոր հնութիւններէն մէկն է, թէ իր ճարտարապետական կառուցութեամբով և թէ իր վիթխարիութեամբ: Մզկիթի կողքին ան շինեց նաև իրեն համար փառահեղ պալատ մը, որուն պարտէզը կը տարածուէր մինչև այժմեան Ռումէլի (միջնաբերդի) հրա-

Ձեմէտ իբն Տուլան մզկիթը

եղան Էլ Մանսուր, որ շինեց Պաղատար, Հարուն-Ալ-Ռաշիդ և իր որդին Էլ Մեմուն, որոնք չափազանց ուսումնասէր էին և կը քջապասէին ինքզինքնին գրագէտներով և գիտնականով: Առասուրբամբ կը վարձատրէին բանաստեղծները և երգիչները՝ զանոնք

պարակը: Տուլոն ի միջի այլ շէնքերու, նորոգեց նաև Ազեքսանդրիոյ փարոսը, ստորերկրեայ ջրանցքով մը ջուր հայթայթեց քաղաքին, նորոգեց Պաղմայիսի (Աքքիա) պարիսպները և շինեց բարձր աշտարակը, որու առջև դեգերեցան Երրորդ Խաչակիրները երկու տարի, մինչև որ կրցան տիրանալ քաղաքին:

Նկարագրով Ահմէտ-էլ-Տուլոն շատ արդարասէր էր, բարի, վեհանձն և ներողամիտ: Ան միաժամանակ շատ ուսումնասէր էր. բացաւ բազմաթիւ գալոցներ մղկիթներուն կից և ինքը իր որդիներով յաճախ ներկայ կ'ըլլար նշանուոր դասախօսներու դասերուն:

Արբասեան խալիֆայութիւնը այդ տանիները շատ տկարացած էր և խաղալիք դարձած թուրք զինուորականներուն ձեռքը: Տուլոնը թէև կրնար ինքզինքը բոլորովին անկախ հռչակել, բայց հաւատարիմ ֆեսց Խալիֆային և ամէնայն տարի հաւատարմութեամբ Եգիպտոսի տուրքերը կը ղրկէր Պաղատա նոյնիսկ յաւելումով:

ՖԱԹԻՄԵԱՆ

ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Տասներորդ դարու երկրորդ կէսին Եգիպտոսի մէջ հաստատուեցաւ Արաբական խալիֆայութեան երրորդ ճիւղը, որ կը

կոչուէր Ֆաթիմեան(*):

Ֆաթիմեանները կը պատկանէին Շիա դաւանանքին: Անոնք նախապէս հաստատուած էին Թունիզ: Այդ հարստութեան խալիֆաներէն մէկն էր Մօիզ-էս-

ֆաջալերելու համար: Հարուն-Ալ-Ռաշիտ չափազանց կրօնասէր էր եւ եօրր անգամ ուխտի էր գացած Մէքէ: Չնայելով ասոր՝ ան չհալածեց Քրիստոնեաները եւ Կարլոս Մեծին դիկեց Երուսաղէմի բանալիները, որով զինքն ճանչցաւ պաշտպանը Արեւելեան Քրիստոնեաներուն:

(*) Ֆաթիմեանները ինքզինքնին ունեւոր կը համարէին մարգարիէն Ֆաթիմա աղջիկէն եւ ասոր համար ալ կը կոչուէին Ֆաթիմեան:

Դիմ, որուն մեծ վեզիր էլ Կոհար(*) զօրավարը 958 թուին գրաւեց Եգիպտոսը և իր վեհապետը հանդիսաւոր կերպով առաջնորդեց հոն:

Նախ քան Խալիֆային հանդիսաւոր մուտքը, ան շինեց անոր համար նոր մայրաքաղաք մը և չքեղ պալատ մը: Քաղաքը կոչուեցաւ Գահիրէ, որ կը նշանակէ յաղթութեան քաղաք: Այդ քաղաքի շինութեան մասին աւանդութիւնը կը պատմէ հետեւեալը.

Շինուածանիւքերը ամբարեկեւ ետք, էլ Կոհար պարսններով շրջապատեց տուաւ այն տեղը, ուր պիտի շինէր փառքը և հրամայեց աստղաբաշխներուն, որ ուշի ուշով զննեն երկինքը և երբ նկատեն քարի աստղի մը երեւումը, նշան տան, որպէսզի վարպետները և գործաւորները անմիջապէս գործի սկսին: Նշանի համար պարսններէն կախուած էին զանգակներ:

Մինչ այդ, սակայն, քանի մը մեծ բռնուններ ճախրելով կեցան պարսններուն վրայ. ասիկա պարսնները շարժուեցան և զանգակները սկսան դողալ: Վարպետները և գործաւորները կարծելով՝ թէ քարի աստղին երեւման նշանն էր այդ, անմիջապէս սկսան գործի: Նոր փառքին մէջ էլ Կոհար շինեց նաեւ փառաւոր մզկիթ մը, որ կոչուեցաւ «Էլ Ազհար», որ կը նշանակէ հոյակապ: Ինքը քաղուած է այդ մզկիթին մէջ:

Եգիպտոս փոխադրուելէն ետքը, Մօիշ-էտ-տին Խալիֆան երկար չապրեցաւ և անոր յաջորդեց իր որդին Էլ-Ազիզ:

(*) Էլ Կոհար իսլամացած Յոյն մըն էր եւ թերեւս Հայ մը, որովհետեւ այդ ասեցները Յունական բաժնի հայերը ընդհանրապէս «Էլ Ռումի» անունով կը հանչուէին:

Ա. Ագիար մզկիթը

Է՛՛՛՛ Ա. ՋՐԻՁ
(975-996)

Ֆաթիմեան խալիֆաներէն ամէնէն
նշանաւորն է: Ան քաղցրարարոյ, նե-
րողամիտ և լայնախոհ մէկն էր: Ան
քաջալերեց զպրութիւնը, երկրազոր-
ծութիւնը, արհեստներն ու վաճառականութիւնը և
իր հպատակներուն թիւը կրկնապատկուեցաւ: Է՛՛ Ագ-

հար մզկիթին(*) մէջ ան հաստատեց համալսարան մը, որ շուտով դարձաւ իսլամական աշխարհին լուսաւորութեան կեդրոններէն մէկը: Այդ համալսարանը մինչև օրս ալ գոյութիւն ունի և իր հնադարեան կամարներուն տակ գիտութեան լոյսը և իսլամական կրօնքին սկզբունքներն ու բարոյականը կը ջամբէ հազարաւոր ուսումնաստեանց պատանիներու և երիտասարդներու, որոնք իսլամական աշխարհի զանազան վայրերէն կը գլխեն հոն: Շուտով պիտի լրանայ այդ համալսարանին հազարամեակը:

Էլ Ազիզի մեծ վէճերն ալ էլ Կոնստն Էր, որ որքան հմուտ զօրավար մըն էր, նոյնքան ալ լաւ կառավարիչ մը: Ան վարեց վարչապետութիւնը քսան տարի շարունակ: Եգիպտոսին տիրելէն ետքը՝ ան տիրացաւ նաև Պաղեստինի, հիւսիսային Սուրիոյ՝ Դամասկոս քաղաքով և Միջերկրականի Սարգիսիա, Սիկիլիա և Մալթա կղզիներուն:

Հետեւեալ միջոգէպը շատ գեղեցիկ կերպով կը պատկերացնէ էլ Ազիզի նկարագիրը.

Անգամ մը իր նախարարներէն երկուսը կը գանձէին էլ Ազիզին և արսուրիւն կը խնդրէին բանսարկել Տալ հեղինակ մը, որ երգիծաբանութեան մը

(*) Էլ Ազիզ մզկիթը Արաբական նահապետութեան զուլա գործոցներէն մէկն է: 300 է աւելի պորփիւրէ, մարմարէ եւ կրանիթէ սիւներ, որոնք ձեռք բերուած են Ղաթի եկեղեցիներու քանդումէն, կը զարդարեն ընդարձակ սահմը: Հարիւրաւոր կամարներ ընդարձակ ամպնովանիի մը պատճառով կուտան: Մզկիթը իր ամբողջութեան մէջ կը բռնէ երկու ժեսան տարածութիւն, ունի հինգ գեղանկար միմարէներ: Ուսագրաւ են քանդակները, մանաւանդ զիւսուոր մուսթին, այնքան անոնք նուրբ են եւ համաշափ:

Այս մզկիթը շատ անգամ նորոգութիւններ եւ կամ յաւելումներ կրած է զանազան ուլթաններու կողմէն, մանաւանդ **Բիբասի** եւ **Գայիդ պէյի** կողմէն: Հիմնադրին գերեզմանը, որ ընդհանուր յարգանքի առարկայ է, կը գտնուի սրբավայրին հիւսիսակողմը:

մեջ ծաղրած եր գիրենի: Նախ քան քանսարկութեան հրահան տալը, էլ Ազիզը կը ցանկայ տեսնել զոռ-
թիւնը: Կարդալէն ետքը, տեսնելով որ անոր մեջ
հեղեանք կայ հասցիին, կ'ըսէ. «Ի՞նչ կը
վերաբերի ինձի, ես կը ներեմ անոր, կը փախափիմ
որ դուք ալ ձեր բաժինը ունենաք այդ ներողանու-
թեան մեջ»:

ԷԼ ՀԱՔԻՍ

(996 - 1020)

Իր արտառոցութեանց համար
զինքը կը համեմատեն Հոսիա-
յեցոց Կալիկուլա կայսեր հետ:
Ան զուրկ էր իր հօր՝ Էլ Ազիզի
լայնախոհութիւնէն և սաստիկ հալածեց քրիստոնեա-
ները: Շատ մը եկեղեցիներ հիմէն կործանեց, ուրիշնե-
րը մզկիթի և կամ ախոռներու վերածեց: Հիմէն կոր-
ծանեց նաև երուսաղէմի Ս. Յարութեան Տաճարը(*), որ
շինուած էր Ս. Գերեզմանին վրայ և որը քրիստոնե-
աւանդութեամբ ամենաանուիրական վայրն էր:

Էլ Հաքիմ անհաւատարակ շիւ մէկն էր: Ան կը չա-

(*) Այդ տաճարը ետքը հիմէն կառոյց Բիւզանդիոնի Լուստան-
դին Ժ.րորդ (1042-1054) կայսրը իր ծախքով 1048 ին: Տաճարը
հարստապետական տեսակէտով առանձին կարեւորութիւն մը չու-
նի. միայն մեծ գմբէթն է, որ **Այա Սոֆիայի** գմբէթին նմանու-
թեամբ շինուած է եւ յեցած է ուղղակի որմերուն վրայ, առանց
սիւներու: Այդ գմբէթին տակ կը գտնուի Ս. Փրկչի Գերեզմանը: Ան
գեղանկար գործ մըն է, շինուած ամբողջովին մարմարէ եւ բազ-
կացած իր կու բաժանմունքէ, որոնք իրարու հետ կը հաղորդակցին
փոքրիկ ու ցած դռնակով մը:

Տաճարը բաւականին բնորոշակ է, ունի բազմաթիւ մասու-
ներ եւ խորաններ: Անոր մաս կը կազմէ նաև Գողգոթան:

Տաճարը կը համարուի Լասիւններու, Յոյներու եւ Հայերու
սեփականութիւնը: Անոր մեջ մասնաւորապէս մեզի կը պատկանին
**Նոր Գողգոթան, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին, Յովսէփ Արի-
մարիացու գերեզմանը** եւ բանի մը խորաններ: Ժամանակին մեր
բաժինը տաճարին մէջ շատ անգամ է եղեր բան հիմա, բայց ներգու-
թեամբ եւ բռնութեամբ խլած են մեզմէ:

Վաղանցէր իր անձին կարեւորութիւնը: Օրին մէկն ալ յայտարարեց, որ ինքը աստուածային է և արձանագրութեանց մէջ Աստուծոյ տեղ իր անունը գնել տուաւ: Դրուիները մինչև օրս կը պաշտեն զինքը և զայն կը համարեն աստուածութեան տասերորդ մարմնացումը:

Էլ Հաքիմ օրէնք մը դրաւ, որով կ'արգիլէր կիներուն կօշիկ կրել, որպէսզի անոնք ստիպւեն տունը նստիլ: Ան սովորութիւն ունէր գիշերները բարձրաձայն Մովսսամի վրայ, հսնկէ դիտելու համար աստղալից երկինքը և թափանցելու համար աստուածային գաղտնիքին մէջ: Գիշեր մըն ալ, երբ կը պատրաստուէր Մովսսամ երթալու, զաշոյնահար եղաւ և մեռաւ:

Ղաթխական աւանդութեան մը համաձայն՝ Էլ Հաֆսը իր կեանքին վերջին տարիները ընդգրկեց Բրիստոնէնքիւնը, բայց վախճաւ հրապարակեալ: Թե որքան հիմք ունի այդ աւանդութիւնը, ստուգապէս կարելի չէ բան մը ըսել, բայց այսօր փաստ է, որ իր քաղաքորութեան վերջին հինգ տարիները հաշվառու ֆրիստնեաներու դէմ թշուարով զարեցաւ: Թերեւս իր պատկերները կապ ունէր այդ խնդրին հետ:

Է. ՄՈՍԿՈՎՍԻԻ

(1035 - 1094)

Խալիֆայական գահը բարձրացաւ
Եթէ տարեկան հասակին մէջ:
Պատմեան խալիֆաներու մէջ
ամէնէն երկար թագաւորութիւնը

նը անորն է, սակայն անոր թագաւորութեան մեծագոյն մասը անցաւ գաղափար պարագաներու մէջ: Եւ գիպտոսը իրարու ետեւէ կ'որսնցուց Ալլերեան և Թունիզը, ուր կազմուեցաւ նոր խալիֆայութիւն մը, ապա Միջերկրականի կղզիները, զոր գրաւեցին Եւրոպացիները և ետքը Սուրբան, որ ինկաւ Սելճուկեաններուն ձեռքը:

Ինչպէս Պաղատատի, նոյնպէս ալ Գահիրէի մէջ զինւորական կարեւոր իշխանութիւնը անցեր էր Սելնուկեան քուրճերուն ձեռքը, որոնք ժ.Ա. Բորդ գաւրու սկիզբները զուրա գալով Կեդրոնական Ասիայէն, լայնածաւալ կայսրութիւն մը հիմնած էին Առաջաւոր Ասիայ և մերձաւոր երկիրներուն մէջ։ Անոնցմէ ոմանք կամաւոր զինւորական ծառայութեան մասն էին Պաղատատի և Գահիրէի խալիֆայութեանց մօտ և մեծամեծ զիրքերու հասած։ Խալիֆաները իրականութեան մէջ կորսնցուցած էին ամէն իշխանութիւն և խաղալիկ դարձած ասոնց ձեռքը, ինչպէս էին երբեմն Հռոմի կայսրերը Պրետորեաններուն ձեռքը և կամ Թուրքիոյ Սուլթանները Նեիլերիներուն ձեռքը։

Այս Թուրքերը իրենց ծայրահեղ անգթութեան հետ կը միացնէին նաև անյադ ընչասիրութիւն։ Մայրաքաղաքին և այլ վայրերուն ընտելչութիւնը կողոպտելէն ետքը, անոնք կողոպտեցին նաև արքունիքը(*) և տարին անբաւ հարստութիւն։ Կողոպտուեցաւ և փճացաւ նաև խալիֆաներուն հարուստ գրաստանը, որ կը պարունակէր 120,000 ընտիր ձեռագիրներ մազադատի վրայ գրուած։ Տգէտ և վայրենաբարոյ կողոպտիչները մեծ մասամբ այրեցին և փճացուցին այդ գրքերը անոնց կաշխատատեղերէն իրենց հա-

(*) Ըստ պատմաբան Մակրիզի՝ այդ կողոպտիչները արժուիքէն տարին՝ 18,000 բիւրեղեայ անոթներ, 600 ոսկեայ ծաղկամաններ, 400 ոսկեայ վանդակներ, ոսկեայ ափսաղանքներ, սիրամարգեր եւ վիշքեր բնական մեծութեամբ եւ ընդելուզուած մարգարիտներով ու քանկազին փայտերով. ոսկեհիւս վրան մը արծաթ սիւներով, 2000 ոսկեթել զորքեր, 50,000 օրոգներ, ապառօտ մը զարդարուած մարգարիտներով եւ քանկազին փայտերով ու շատ մը քանկարժէք իրեր։ Ահա քէ ինչպիսի փարթամութեան եւ շուքութեան հասած էր խալիֆաներուն արժուիքը Գահիրէի մէջ, մինչդեռ Մէքէի մէջ հետոյ խալիֆաները՝ կարկուտ զգեսներ կը հագնէին, իրենց տունին շուրջ իրենց կը կրէին սափորներով եւ այծի մորթու վրայ մասած՝ դաշեր կը տնկէին։

մար մոյկեր շինելու համար: Մաս մըն ալ այդ գրքերէն թողուած մնացին աւաղի տակ, Ազեքսանդրիոյ ճամբուն վրայ: Այդ տեղը հիմա կը կոչուի «Թէլ-էլ-Քուքուլ»՝ այսինքն գրքերու բլուր:

Ել Մոսսանսիրը դժբախտութիւն ունեցաւ ակահատես ըլլալու նաեւ սատաիկ սովի մը, որ կը ճարակէր Նեղոսի ափերէն մինչեւ Եփրատ և Ուոնդէս գետերը: Սովին հետեւեցան երկրաշարժ մը և ժանտախտ: Գահիրէի մէջ միայն մեռան աւելի քան 110,000 մարդ: Ամբողջ գիւղեր և քաղաքներ անմարդաբնակ դարձան: Սովը այն սատիճան սատաիկ էր, որ պատահիները և նոյնիսկ մեծ մարդիկ համարձակ չէին կըրնար փողոց ելլել: Սովահարները զանոնք դուռներէն ներս կը քաշէին, կը մորթէին և կ'ուտէին: Եզան մայրեր, որոնք նոյնիսկ կերան իրենց փոքրիկները: Գահիրէի շուկային մէջ յայտնապէս մարդկային միս կը վաճառուէր: Խալիֆային խեղճութիւնը այն սատիճան էր, որ օրական միայն երկու նկանակ կը ստանար, իբր սնունդ, և պառաւ կին մըն ալ, ըստ աւանդութեան, ամէնայն օր պարզ ապուր մը կ'եփէր և կը դնէր առջեւը:

Կացութիւնը բոլորովին փոխուեցաւ, երբ իշխանութեան գլուխ անցաւ խալիֆային ծածուկ հրաւերով Պասր-էլ-Քաւալ, որ իսլամացած հայ մըն էր և այդ ատենը Աքիայի կառավարիչն էր: Իր մասին առանձնապէս պիտի խօսինք գրքիս յաւելումին մէջ:

Ել Մոսսանսիրը որքան որ դժբախտ եղած էր նախորդ թուրք վարչապետներուն շրջանին, նոյնքան ալ բախտաւոր եղաւ Պասր-էլ-Քաւալի վարչապետութեան տակ և խաղաղութեամբ մեռաւ 60 տարի փոփոխակի բախտով թագաւորելէն ետքը:

Յաթիմեան հարստութեան վերջին խալիֆան եղաւ Ել Ասիս, որ թոյլ մէկն էր: Անոր ամէնամեծ

Թշնամին իր մեծ վէզիր Ջաֆարն(*) էր. որուն գէմ պաշտպանուելու համար, էլ Ասիսը խնդրեց Նուրեդդինի օգնութիւնը, որ Սուրիոյ ամէնազօրաւոր Արաբէկնէրէն(**) մէկն էր և կը խորհէր դրաւել նաև Եգիպտոսը ու իր աթոռը հաստատել հոն: Նուրէդդին զրկեց օգնական գունդ մը Սալահէդդինի հրամանատարութեան տակ, որ այն ատեն տակաւին երիտասարդ սպայ մըն էր:

Սալահէդդինը ազգով քիւրա էր, էյուպի որդին, Հայաստանի վաղեմի մայրաքաղաք Դուլինի չըջանալէն: Ան փոքր տարիքէն մեծցած և զստարաբակուած էր Նուրէդդինի պալատին մէջ, հետեւաբար անոր բարերարեալն էր: Սալահէդդինը յազթեց խալիֆայի Թշնամիներուն և մեծ վէզիր Շերֆուկի մահէն ետքը, չնայելով իր երիտասարդ տարիքին, խալիֆայէն անուանուեցաւ «Մեծ վէզիր»:

Էլ Ատիա մեռաւ բռնաղբօսիկ մահով կարճատե իշխանութիւնէ ետքը: Ֆաթիմեան հարստութիւնը տեւեց մօտաւորապէս 200 տարի և Եգիպտոսին տուաւ 11 գահակալներ:

ԷՅՈՒՊԵՍՆ
ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ
(1171 - 1249)

Էլ Ատիա և իր բարերար Նուրէդդինի մահէն ետքը՝ Սալահէդդինը այլ եւս չբաւականացաւ «Մեծ վէզիր» տիտղոսէն և ինքզինքը հռչակեց Եգիպտոսի

(*) Մեծ վէզիր Ջաֆար՝ չկրնալով պաշտպանել Ֆուստատ քաղաքէն Եգիպտոսը Սուրիոյ դէմ՝ այրեց զայն: Այդ մեծ հրդեհէն ազատեցաւ միայն Ամրուի մզկիթը: Հրդեհուած Ֆուսային հեֆերը տակաւին կարելի է նշանել Գահիրէ-Հելուան երկարուղագծի նամբուն վրայ:

(**) Պաղտսի Աբբասեան խալիֆաներու ասեմ կարելու նա հանգներու կառավարիչները, որոնք խալիֆայական տունէն էին, կը կոչուէին **Արաբէկ**, որ պատշաճ իմաստով մըն է: Արաբէկները գրեթէ քաղաքի մը դիրքն ունէին:

սուլթան 1174 ին և հրամայեց որ մղկիթներու մէջ իր անունով կարգացուի «խուսպան»: Այսպիսով Եգիպտոսի գահուն վրայ սկսաւ նոր հարստութիւն մը, որ իր հիմնադրին հօր անունով կոչուեցաւ Էյուպեան:

ՍԱԼԱՀԴԻՆ

ՍԱԼԱՀԴԻՆ ԱԼԱԿԱԼՈՒԹԻՆԵՐԸ

Ինքզինքը սուլթան հռչակելէն ետքը՝ Սալահէդդինի առաջին գործը

ծը եղաւ զանազան պատրուակներով հեռացնել և կամ շլացուցիչ խոստումներով սիրաշահիլ բոլոր անոնք, որոնք կրնային խոչընդոտ ըլլալ իր իշխանութեանը և ապա զօրաւոր բանակի մը գլուխը անցած՝ արշաւեց դէպի Սուրիա: Դամասկոս, Հոմս և Հալէպ քաղաքները, երկար դիմադրութիւնէ ետքը, անձնատուր եղան և ճանչցան Եգիպտոսի հզօր սուլթանին գերիշխանութիւնը և հարկատու եղան: Սուրիայէն ան արշաւեց դէպի հիւսիսային Միջագետք և պաշարեց Մուսուլ քաղաքը, որը նոյնպէս վերջիվերջոյ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ: Սալահէդդին կը խորհէր գրաւել նաև Պաղեստինը, Եգիպտոսին տալու համար այն սահմանները, որ ան ունէր նախորդ Ֆաթիմեաններուն և կամ փարաւոնեան ու Պաղոմեան փայլուն շրջաններուն, բայց ան զգուշացաւ յայանապէս թըշնամութեան մէջ մտնել Երուսաղէմի քրիստոնեայ թագաւորութեան(*) հետ և սպասեց յարմար առիթի, որ չուշացաւ:

(*) Այդ քաղաւորութիւնը հիմնած էին Առաքին Խաչակիրները 1099 ին: Առաքին քաղաւոր եղաւ **Գոսթրուա-տը-Պուլիոն** Լորէնի իշխանը, որ սակայն համեստաբար հրամարեցաւ «քաղաւոր» տիտղոսէն եւ բաւականացաւ միայն «Ա. Գերեզմանին պաշտպան տապէս» տիտղոսով: «Ես չեմ կրնար, բաւ ան, ոսկեայ պսակ կրել զիլուս վրայ հոն, ուր մեր Տէր փռեայ պսակ է կրած:

Այդ քաղաւորութիւնը տեւեց ընդամենը 87 տարի: Գոսթրուա-

Անդր-Յորդանանի դուքս Ռընո-սը-Շասիյոն, որ քաջ, խիզախ, բայց աւաղակաբարոյ մէկն էր, ընչաքաղցրութիւնէ մզուած, օրին մէկը, յարձակեցաւ դէպի Մեքէ գացող ուխտաւորներու կարաւանին վրայ և կողոպտեց զայն: Այս դէպքը մեծ զայրոյթ առաջ բերաւ իսլամական աշխարհին մէջ, որմէ ճարպիկօրէն օգտուեցաւ Սալահէդդինը, իր վաղեմի նպատակը իրագործելու համար: Ան նախատուած իսլամութիւնը պաշտօնակալու պատրուակին տակ, ջիհատ (սրբազան պատերազմ) հրատարակեց քրիստոնեաներու դէմ: Իսլամական աշխարհի ամէն վայրերէն էմիրները իրենց գունդերով հաւաքուեցան անոր դրօշին տակ և ան ուղղակի քալեց Երուսաղէմի թագաւորութեան վրայ:

Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Տիբերիաս լիճին մերձակայքը: Տեղին դիրքը շատ աննպաստ էր քրիստոնեաներու համար, ջուր չկար և զօրքը սաստիկ կը նեղուէր ծարաւէն: Բացի ասկէ, հակառակ կողմէն կը փչէր քամի մը, որ դիմացի այրուող խողաններուն ծուխը և փոշին ուղղակի կը զարնէր քրիստոնեաներու դէմքին ու աչքերուն: Սալահէդդինը զիջմամբ այրել կուտար դիմացի խողանները:

Չնայելով այս բոլոր աննպաստ պայմաններուն, այնուամենայնիւ քրիստոնեաները քաջարար կուուեցան և պարտուեցան միմիայն իսլամներու գերազանց թուին առջև: Թագաւորը և բազմաթիւ ասպետներ գերի ինկան յաղթականին ձեռքը: Նոյնպէս և Յիսուսի Խաչափայտը, զոր տարած էին ճակատամարտին

էն ետք փոքր ի շատէ նշանաւոր եղան առաջին երեք Պալտուինները եւ մանաւանդ Ամուրին:

Բացի Երուսաղէմի քաղաւորութիւնէն՝ Առաջին Խաչակիրները հիմնեցին նաեւ Անտիոքի, Տղեսիոյ, Տրիպոլոսի եւ այլ բանի մը դպօրութիւնները իրենց ամրոցներով, որպէսզի զօրավիզ ըլլան նախակազմ քաղաւորութեանը:

դաշտը մարտիկները քաջալերելու համար:

Այս յաղթանակէն ետք՝ Պեղումայիս, Յոպպէ, Կեսարիա և Պէյրուք յօժարակամ բացին իրենց դռները Սալահէդդինի առջև: Ասկաղոն նոյնպէս ինքնակամ կերպով անձնատուր եղաւ, պայմանաւ որ գերի թողաւորին ազատութիւն չնորհուի: Երուսաղեմը միայն երկու ամիս դիմադրեց և պարէնի չգոյութեան պատճառով՝ նոյնպէս անձնատուր եղաւ: Այսպիսով վերջ դառաւ Երուսաղէմի քրիստոնեայ թաղաւորութիւնը 1187 ին: Ան դար մը անգամ գոյութիւն չունեցաւ:

Սալահէդդին յարգանքով վերաբերուեցաւ դէպի գերի բազաւորն, բայց անգուք զնուեցաւ ասպետներուն նկատմամբ: Ան հրահայեց զովացոյցիչ ընկերի բերել գերի բազաւորին հանար, բայց երբ այս վերջինը խնկեկեւ ետքը, զաւարը երկնցոյց սաճարակաւ ասպետներու պէտքն, որ նոյնպէս գերի եր ինկած, Սալահէդդինը(*) սուրի մէկ հարուածով տապալեց անոր զոռիւր: Գուխտան սարսափով կը սպասէր, որ նոյն բախտը պիտի վիճակուի նաեւ իրեն, բայց Սալահէդդին ըսաւ. «Թագաւոր մը բազաւոր մարդ չի սպաններ»:

Երուսաղեմի ցրաւուներն ետք՝ Սալահէդդինը յարգանքով վերաբերուեցաւ նաեւ Սիպիլ բազունու հանդէպ եւ շուտով ազատ արձակեց գերի բազաւորը փոխան Ասկաղոնի: Ս. ֆալաֆին մէջ կոտորած չըրաւ. ինչպէս ըրած էին Առաջին խաչակիրները: (**)

(*) Սալահէդդինը, քէել ռաւս մեղմ բնավորութեան տէր էր, բայց երբեմն կ'ունենար բարկութեան սասիկ նոպաներ եւ կը մոռնար ինքզինքը:

(**) «Խաչակրած» կը կոչուին այն արեւաւորները, որոնք միջին դարու ընթացքին կազմուեցան Սրբմատեան Երուսաղիմէ դէպի Պաղեստին՝ նպատակ ունենալով ազատել Ս. Երկիրը մահմէտական տիրապետութիւնէն: Արեւաւորներն մասնակցողները իրենց զգեստին վրայ կը կրէին խաչի նշանը եւ անոնք այդ պատճառով այդ արեւ-

Զոհաբալ ֆրիսսոնեաներու և կեղեցիկներու և միայն
Էօմերի մոկիքը(*), զոր Առաջին Խաչակիրները
և կեղեցիկ եին փոխակերպած, ինքը դարձեալ մզկիթի
վերածեց վարդի ջուռով զայն լուսայ սալեկ ևս քր:

Երուսաղէմի անկումը մեծ յուզմունք պատճա-
ռեց արեւմտեան Եւրոպայի մէջ և շուտով կազմուե-
ցաւ նոր և մեծ խաչակրութիւն մը, որուն գլուխ
անցան Գերմանիոյ Ֆրէսերիֆ Շիկամօրուս կայսրը,
Ֆրանսայի Փիլիպպոս Օգոստոս և Անգլիոյ Ռիխարտս
Թագաւորները:

Ֆրէսերիքը կարգ մը յաղթանակներ տարաւ Սել-
ջուկներու վրայ, նոյնիակ գրաւեց անոնց Գոնիա
մայրաքաղաքը, բայց տակաւին Պաղեստին չհասած՝
խեղդուեցաւ Կալիկատնոս գետին մէջ և անոր բա-
նակն ալ ինքնաբերաբար ցրուեցաւ: Փիլիպպոս Օգոս-
տոսը, Աքիայի գրաւումէն ետքը, գժառուելով Ռիքար-
տոսի հետ, վերադարձաւ Ֆրանսա և Պաղեստինի
մէջ մնաց միայն Ռիքարտոս իր կոտորակուած բա-
նակովը:

Ռիքարտոսը իր աննման քաջութեան և գիւցաղ-
նութեան համար կոչուած է «Առիւմասիւրս»: Իր այդ

ւանքներ կոչուեցան «Խաչակրած արեւանքներ»: Եղան 8 ար-
շաւանքներ, բայց ասոցմէ միայն առաջինը հասաւ իր նպատակին.
միւսները եղան մէկ մէկ ձախողութիւններ, քէն ունեցան կարգ
մը բարեբաւ հետեւանքներ Եւրոպայի համար:

Առաջին արշաւանքը բարոզոր եղաւ Պատրոս Գեղարք,
Ուրբանոս Բ. պապին հրամանով. արշաւանքին մասնակցեցան
600,000 հոգի, բայց ասոցմէ երեսուղէմ հասան միայն 25,000 հո-
գի երեք տարուայ արկածալի համբողջութիւնէ մը ետք (1096-1099):

(*) Էօմերի մզկիթը շինուած է նոյն այն տեղին վրայ, ուր էր
Սողոմոնի տաճարը: Ան արաբական հարստապետութեան գեղեցիկ
նմուշներէն մէկն է: Չեղունք եւ պատերը ոսկեղորուակած են: Մզկի-
թին մէջ կը գտնուի «Սալարան» (ժայռ): Այս այն վէմն է, որուն
վրայ, ըստ աւանդութեան, Յակոբ Նահապետը հաստատած է առա-
ջին աղօթարանը:

յատկութիւններուն հետ՝ տն չէր միացներ դժբախտաբար նաև ռազմագիտական տաղանդ։ Ան քանի մը բաղկումներ ունեցաւ Սալահէդդինի հետ փոփոխակի բախտով։ Լսելով որ իր եղբայրը յափշտակեր է իր գահը՝ ան զինադադար կնքեց Սալահէդդինի հետ 3 տարի և 3 ամիս տեւողութեամբ ու վերադարձաւ հայրենիք։ Այդ զինադադարի զօրութեամբ քրիստոնեաները իրաւունք ստացան անարգել կատարելու իրենց ուխտը Ս. Գերեզմանին վրայ և Պաղեստինի ծովափնեայ քաղաքները ինկան քրիստոնեաներու իշխանութեան տակ։ Ռիքարտոս և Սալահէդդին այնքան բարեկամացան իրարու հետ, որ վերջինս անոր նուիրեց Յիսուսի խաչափայտը(*)։

Գոլյարսն Լուսինեանը՝ զերուքիւնէն ազատելէն ետք՝ այս անգամ իր գահը հաստատեց Կիպրոսի մէջ, ուր իր սերունդը քաղաւորեց մինչև ԺԴ դարու վերջերը։ Երբ Կիլիկիոյ Հայոց վերջին դժբախտ քաղաւոր Լեւոն Ե. Լուսինեանը մեռաւ Փարիզի մէջ

(*) Ս. Խաչափայտին ուր բլլալը ներկայիս ստուգապէս յայտնի չէ, բայց անկէ մասուցներ կան զանազան եկեղեցիներու մէջ։ Մեր եկեղեցիներու մէջ եւս կան՝ ամփոփուած ոռկեայ եւ արծաթեայ տուփերու եւ կամ խաչերու մէջ ու կը կոչուին «Լեւոնաց փայտ»։

Ս. Խաչափայտը երկու անգամ գերի է ինկած։ Առաջին անգամ Պարսից խոռով Բ. քաղաւորին ձեռքը 2. դարու վերջերք եւ երկրորդ անգամ, ինչպէս տեսնենք, Սալահէդդինի ձեռքը, որը ետքը նուիրեց Ռիչարտոս Առիւծաւորին։

Առաջին գերութիւնէն ազատոր եղաւ Բիւզանդիոնի Հերակլ կայսրը, որ արշաւանքէն վերադարձին, երբ հասաւ Մքազան քաղաքին պարիսպներուն առջեւ, ձիէն վար իջաւ եւ պարզ շապիկ մը հագած՝ ոտքովիկ, զլիսաբաց եւ Ս. Խաչափայտը ուսին՝ ծանրաբալ յառաջացաւ դէպի Ս. Յարութեան տաճարը եւ իր ձեռքով իր կրկնական արքութիւնը դարձեալ հաստատեց Գողգոթայի վրայ։

Պատմական այս դէպքին յիշատակն է, որ բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիները, բացի բողոքականներէն, կը տօնեն «Խաչվերաց տօն» անուան տօնով։

1393 ին, Կիպրոսի քաղաւորը, իբր Լուսինեան, անոր ժառանգը հոչակեց ինկիլինիք եւ իր Տիսդոսին վրայ աւելցուց նաեւ «Թագաւոր Հայոց» տիտղոսը: Այնուհետեւ Կիպրոսի քաղաւորները Լասին ծեսով քաղաւոր օծուելէն ետքը, օծում մըն ալ կը ստանային Կիպրոսի Հայոց Արքեպիսկոպոսէն:

ՍՍԼԱՆԵՂԳԻՆ ԵՂԱԼ ՆԱԼԵ

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԹԻՆԵՆԵՐԸ

Սալանեղգին եղաւ նաեւ

շինարար թաղաւոր մը

եւ այս դորձ ին մէջ անոր

գլխաւոր աջակիցը եղաւ իր մեծ վէղիւր Պեհա-էղ-դին, որ ժողովուրդը հեղինակութիւն համար կը կոչէր «Գարա-Գուշ»: Ան չափ կարող վարչապետ մըն էր եւ մինչդեռ Սալանեղգինը պատերազմներով էր զբաղած, ինքը մաս-մասնաւորապէս անձնատուր եղաւ շինարարութեան: Մոկատամի բարձունքին վրայ շինեց միջնաբերդ մը, իսկ միջնաբերդին մէջ ի միջի ալոց շինեց հոյակապ պալատ մը սուլթանին բնակութեան համար եւ ջրհոր(*) մը, անսովոր խորութեամբ, բերդապահ զօրքին ջուր հայթայթելու նպատակով: Ան նորոգեց նաեւ Գահիրէի պարիսպները, շինեց ջրմուղներ, ջրանցքներ, ճամբաներ, ամբարտակներ, կամուրջներ եւ այլ հանրօգուտ շէնքեր: Գահիրէի «Մուսի» թաղը, որ մայրաքաղաքին եւրոպական թաղն էր, անոր հաստատածն է:

Իր շինարարական ձեռնարկներուն համար քար հայթայթելու նպատակով, ան չվարանեցաւ քակել տալ փոքր բուրգերը, որոնք կը շրջապատէին Կիզէի

(*) Միջնաբերդի պալատը եւ ջրհորը ներկայիս սխալմամբ կը կոչուին Յակոբ Նահապետի որդի Յովսէփ գեղեցիկի անունով. ջրհորը կը կոչուի «Գուր Յովսէփայ» եւ պալատը՝ «Գիւան Յովսէփայ» անուններով: Այդ սխալանքը տեղի է ունեցեր, երբեք այն պատճառով, որ Սալանեղգինի անունը նոյնպէս «Եուսեփ» (Յովսէփ) էր:

մեծ բուրգը, ծանրաբեռնեց ժողովուրդը տուրքերով
և ասոր համար ավ կոչուեցաւ «Գարա-Գուշ»:

Սալահէդդինը և իր մեծ վէզիրը ջերմ միւսիւլման
ըլլալով հանդերձ՝ լաշնախոհ էին և չհալածեցին քրիս-
տոնեաները: Սալահէդդին ձիու վրայ եղած ատենը
անգամ, կուրան կը կարգար, կը հագուէր չափազանց
պարզ, մտաշնի էր բոլորին և կը խորշէր ողելից ըմ-
պելիքներէ: Իր այս յատկութիւններով՝ ան կը յիշեց-
նէր նախորդ չորս խալիֆաները Մուավիէէն առաջ:

Սալահէդդին մեռաւ Գամատկոսի մէջ մօտաւորա-

Սալահէդդինի Միջնաբերդը

պէս 20 տարի թագաւորելէն ետքը՝ իր մահէն քանի-
մը ժամ առաջ՝ անիկա մուսնետիկ մը չրջագայել տուաւ
քաղաքին. դիտաւոր փողոցներուն մէջ, որ բռնած
ձեռքին մէջ քանի մը կանգուն ճերմակ կտաւ, կը
պոռար. «Ահա թէ ինչ կը տանի Սուլթան Սալահէդդին»:

իր աշխարհակալութիւններէն» : Անոր գերեզմանը կը գտնուի Դամասկոսի մէջ :

Այս մեծ թաղաւորին կեանքին շուրջ նոյնպէս կազմուած են շատ մը ժողովրդային գրոյցներ, որոնցմէ մէկ երկուքը աւելորդ չենք համարեր մէջ բերել :

ԸՆԹԵՐՅՈՒՄ Ա.

Սալահեդդին շաքարը Երկու անգամ դասի կը նստէր օրենսդէս Դասիներու հետ միասին : Անեկ մարդ, ազատ մտաք ունէր անոր մօտ :

Անգամ մը, երբ քանի մը դասեր տեսնէի ետքը, սաստիկ յոգնած էր, ներկայացաւ կիւն մը եւ խնդրեց տեսնել իր դասը : Սալահեդդին ըսաւ անոր, որ յաջորդ դասախառնքեանը գայ : «Եթէ դու մեր քաղաւորն ես, ի՞նչպէս չես ուզէր ըրիշ մեր դասաւորը», քաջագանցեց կիւնը գայրացմանը :

— Այս կիւնը իրաւունք ունի, ըսաւ Սալահեդդին, առանց բարկանալու իր շուրջը զտնոյններուն եւ տեսաւ անոր դասը :

Ուրիշ անգամ մըն ալ, երբ Սալահեդդին կը պատաստուէր մեկնելու դասաստանէն, իրեն ներկայացաւ մեկնուի մը եւ խնդրեց տեսնելու իր դասը : — Յաջորդ անգամին եկեք, ըսաւ Սալահեդդին : — Իմ դասը չի կրնար յետաձգուիլ, գոչեց մեկնուիլը եւ անոր ետեանն եկեց իր խնդրագիրը :

Սալահեդդինը, առանց բարկանալու, ծոկցաւ, առաւ խնդրագիրը եւ կարդալէն ետքը, տեսնելով որ խնդրարկուն իրաւունք ունի, անմիջապէս տեսաւ դասը :

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ Բ.

Հիւրընկալ(*) սասկեսներու ներքին կանոնադրութեան մէկ յօդուածը կ'ըսէր. «Ամենայն օր, միաբաններուն ճաշէն առաջ, նախ պիտի կերակրուին հիւանդները եւ առեւն ինչ որ անոնք փափաքէին, պիտի տրուի անոնց ընդփոյր, երբ միայն ասիկա վնասակար չէ իրենց առողջութեանը եւ կամ հեարաւոր է տեղւոյն վրայ ճարել»:

Սաքսեկոյի ջանկանայով ստուգել, քե՛ս որքան տառաքի կերպով կը կատարեն հիւրընկալ սասկեսները իրենց ներքին կանոնադրութեան այդ յօդուածը, օրին մէկը կը ծագուի, իբր հիւանդ ուխտաւոր մը եւ կը ներկայանայ անոնց կեդրոնին: Ամենայն սիրով կ'ընդունեն զինքը եւ կը տեղաւորեն հիւանդանոցին մէջ:

Առաջին երկու օրը Սաքսեկոյի ոչ ինչ չի ուսեր՝ պատրաստելով քե՛ս ախորժակ չունի. հիւանդապահուհիին կը հարցնէ վերջապէս. «Ի՞նչ կը փա-

(*) Խաչակիրները երուսաղէմի քաղաւորութիւնէն եւ քանի մը դէպքերէն զատ, հաստատու էին նաեւ երեք կիսով չափ կրօնական եւ կիսով չափ զինուորական կարգեր, որոնց նպատակն էր զօրավիգ ըլլալ նորակազմ քաղաւորութեանը եւ ամէն տեսակ խնամք ու դիւրութիւններ տալ ուխտաւորներուն: Այդ կարգերն էին՝ **Ս. Յովհաննու Հիւրընկալ Ապօկալիպտիկ կարգը**, **Տաճարական կարգը** եւ **Տեստի կարգը**: Ասոնք կը տարբերուէին միայն իրենց սեմի եւ խաչին գոյնովը: Սեմի տակ կը կրէին գէնքեր:

Առաջինը հաստատուած էր Խաչակիրներու գալէն առաջ եւ այն ասէն միմիայն կրօնական միաբանութիւն մըն էր: Երկրորդը կոչուեցաւ «Տաճարական կարգ», որովհետեւ իրենց կեդրոնաւորին նախկին Սողոմոնի տաճարն էր, իսկ երրորդը «Տեստի»՝ Գերմանական ծագում ունենալուն համար:

Այս երեք կարգերէն հիմա գոյութիւն ունի միայն **Ս. Յովհաննու Հիւրընկալ Ապօկալիպտիկ կարգը**, որ հաստատուած է **Մալթա** կղզիի վրայ: Այդ կղզին իրենց նուիրած է **Կարլոս Ե. Բարդ** կայսրը:

փափի սիրոյ, անէն ինչ պիտի տուի քեզի, միայն քե ստողանաս»:

Երկար տատանումներէ ետք՝ Սալահեդդինը կ'ըսէ. «Կը փափափիմ որ ինծի տուի ասպետներու գլխաւորին սիրական ձիուն մէկ տունը. հակառակ պարագային բան մը չեմ ուզեր եւ կը մեղմանամ»:

Հիւանդին փափաքը անմիջապէս կը հաղորդեն պետին, որ բժշկին հետ խորհրդակցելէ ետք՝ անմիջապէս հրահան կ'ընէ մտրեղ ձին եւ աս հիւանդին իր փափաքով:

Երբ Սալահեդդին կը լսէ այս, այն ատեն միայն կը յայտնէ իր ուրիշը եւ շնորհակալութիւն յայտնելով՝ սաժաժ հոգացողութեան համար՝ կը մեղմանայ հիւանդանոցին:

Սալահեդդինէն ետք՝ ասիկա էրուպեան հարստութեան ամէնահայտնաւոր սուլթաններէն մէկն է: Անիկա նորոգած քաղաքագէտ մըն էր եւ լաւ վարչագէտ: Գիտութեանց եւ գաղութեանց սիրահար մըն էր եւ կը շրջապատէր ինքզինքը գիտուններով ու գրագէտներով: Յաճախ գիշերները, մինչեւ ուշ տառն, կը նստէր սնունդ հետ ու կը վիճարարէր զանազան նիւթերու մասին: Ան զրոգախտարար կրօնական բարոյականութիւն հռչակէր, թէ երբեք չարգանքով ընդունեց Գրանուտ-Տ'Ասիզը(*), որ քաղաքէն իր ներկայութեանը:

(*) Գրանուտ Տ'Ասիզը Կարդիկ եկեղեցւոյ ամենայարգուած սուրբերէն մէկն է:

Ան համբերող էր, խոնարհ, գրած եւ միշտ զուար: Հարուս ծնողներու զաւակ էր, բայց քան զսուրբերէն հրաժարեցաւ հարստութիւնէն եւ ինքզինքն ունիւրեց ուրիշներու ծառայութեան: Իր հիմնած միաբանութիւնը (1215) կոչուեցաւ «Մուրադիներու եղբայրութիւն», որովհետեւ ազգասուրբիւնը բացարձակ պայման էր

Մալէք-էլ-Քամէլի իշխանութեան շրջանին տեղի ունեցաւ վեցերորդ խաչակրութիւնը, որուն պետն էր Գերմանիոյ Ֆրէսերիկ Բ. կայսրը: Մալէք-էլ-Քամէլը տառը տարուայ զինադադար կնքեց անոր հետ, անոր զիջաւ Երուսղէմը և Պաղեստինի քանի մը քաղաքները: Ան Ֆրեսերիկին նուիրեց նորահիւս վրան մը բաղմաթիւ բաժանումներով, որոնցմէ մէկուն ձեզունը մեքենայական շարժումով մը կը ցուցնէր աստղալից երկինքը: Ֆրեսերիկ, առանց կաթիլ մը արիւն թափելու, մաաւ Երուսղէմ և Ս. Յարութեան տաճարին մէջ թաղադրուեցաւ իւր Երուսղէմի թաղաւոր: Պապին ներկայացուցիչը չօժեց զինքը, որովհետեւ բանադրուած էր պապէն:

Մալէք-էլ-Քամէլը Դելթայի մէջ, Նեղոսի արեւելեան ճիւղին վրայ, շինեց նոր քաղաք մը, որ կոչուեցաւ Մանսուրա: Ան արդի Եգիպտոսի կարեւոր քաղաքներէն մէկն է:

Էյուպեան հարստութեան վերջինը եղաւ Թուրան-Շան, որ 16 տարեկան պատանի մըն էր: Ան իշխեց հազիւ երկու տմիս: Մէմլուկ մեծամեծները, տեսնելով որ երիտասարդ սուլթանը իրենց կարեւորութիւնն չի տար, ըմբոստացան: Ըմբոսաներուն ձեռքը չիյնալու համար Թուրան-Շան փախուստ տուաւ և ապաստանեցաւ փայտեայ աշտարակի մը մէջ, որ ինքը չինել տուած էր: Ըմբոսաները կրակ տուին աշտարակը: Հոնկէ ան փախուստ տուաւ դէպի գետը, բայց տակաւին եզերքին չհասած՝ գիտապաշտ ինկաւ, ծովծկուած բաղմաթիւ նետերով:

.....

Եղբայրութեան մէջ: Համարակ կ'երթային բարոգելու մահմէսականներու եւ հեթանոսներու մէջ, կ'արհամարէին ամէն նեղութիւն. վախր գոյութիւն չունէր անոնց համար: Մեծ անճնուիրութեամբ կը խնամէին մանաւանդ հիւանդները: Անոնք պարտաւոր էին իրենց ձեռքի աշխատանքով ապրիլ, հետեւեալ ճամբորդել եւ հաւասֆր բարոգել:

Ինք, Ֆրանսուա Տ'Ասիզը, զնաց բարոգելու Սուրիա:

ՄԷՄԼՈՒԿ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

1252 — 1517

Մեմլուկները ծագումով Թիւրքիկէն էին և Ձերեք, թէև սակաւ թուով կային նաև այլ ծագումով մէմլուկներ: Անոնց մուտքը դէպի Եգիպտոս կը սկսի Ժ.Գ. դարէն: Սուլթան Սալահէդդինը, հաւատարիմ և անձնուէր մարդոց պէտք ունենալով, Կասպից ծովու եզերքներէն և հիւսիսային Կովկասէն գնել տուաւ հուժկու և քաջառողջ երիտասարդներ և անոնցմէ կազմեց իր անձնապահ զուեւոր: Անոնց ան առանձնաշնորհումներ տուաւ, աւելի լաւ կը վարձատրէր և աւելի լաւ կը հագուեցնէր: Ահա ասոնք էին, որ ետքը կոչուեցան Մեմլուկ: Մէմլուկ բառը առաջ կուգայ «Միլկ» բառէն, որ կը նշանակէ սեփականութիւն:

Սուլթան Սալահէդդինի յաջորդները հեռեւեղան իր օրինակին և կարճ ժամանակի մէջ անոնց թիւը Եգիպտոսի մէջ այնքան բազմացաւ, որ այլևս իրական իշխանութիւնը անցաւ անոնց ձեռքը. ըստ կամս սուլթան կը նստեցնէին և կամ գահէն վար կ'առնէին:

Թիւրքմէն մէմլուկները կոչուեցան Պահրիսներ, իսկ Ձերքէզ մէմլուկները՝ Բորջեաններ: Առաջիններուն սկզբնական բանակատեղին Բոսա կղզին էր և ահա այդ պատճառով ալ կոչուեցան Պահրիս, որ կը նշանակէ գետի մարդիկ: Երկրորդներուն պարտականութիւնն էր պահպանել միջնաբերդի ամբողջ թիւնները և գուռները և ամօր համար ալ կոչուեցան Բորջեաններ՝ «բորջ» կամ «բորջ» բառէն, որ կը նշանակէ բերդ, ամրոց: Իշխանութիւնը նախապէս անցաւ Պահրիսներու ձեռքը և ապա Բորջեաններուն:

Թուրան-Շահի սպաննութիւնէն ետքը՝ Մէմլուկները չկրնալով իրենք իրենց մէջ համաձայնիլ զահի ժառանգութեան համար, թաղուհի հռչակեցին Շաֆարէս-էս-Տորը, որ էյուպեան վերջընթեր սուլթան Մալիք-էս-Սալեհի կիներն էր և մէկ երկու անգամ արգէն եղած էր պետութեան խնամակալ Սալէհի բացակայութեանը:

Ասիկա ծագումով հայնուհի մըն էր: Նախապէս եղած էր Մալիք-էս-Սալեհի գերուհին, ապա հարձը եւ ապա կիներ, ակնոր մանչ զաւակ մը պարգեւած ըշաշուն հաւնար: Ան շատ խելացի եւ կորովի կիւն մըն էր եւ մեծ ազդեցութիւն ունէր իր անուսնուն վրայ: Երբ Մալիք-էս-Սալեհը դաւարութեամբ ապանունեցաւ, ան ծածուկ պահեց ակնոր մահը, մինչեւ որ զանին օրինաւոր ժառանգ Թուրան-Շահը հասաւ Պաղատեան:

Պաղատաւ խալիֆան չվաւերացուց Շախարէս-էս-Տորի ընտրութիւնը, Բացի այդ՝ Իսլամական աշխարհն ալ չուտով ըմբոստացաւ՝ չհանգուրծելով որ կին մը ըլլայ իր թագաւորը: Այն տոնն Շախարէս-էս-Տորը, զահը չկորսնցնելու համար, ամուսնացաւ մէմլուք էյբեկի հետ և զայն Սուլթան ու զահակից հռչակեց: Սակայն քանի մը տարի ետքը, երբ լսեց որ իր ամուսինը կ'ուզէ ուրիշի մը հետ ամուսնանալ և զայն սուլթանուհի հռչակել, զաւազրութեամբ սպաննեց զայն: Իր կարգին ինքն ալ սպաննուեցաւ իր հակառակորդներուն կողմէն չարաչար մահով և մարմինն ալ նետուեցաւ շուներու առջև:

Պահրիտ հարստութիւնէն նշանաւոր եղան՝

ԲԻԲԱՐՍ ՓԵՏԿԵՍԷՐ

(1260—1277)

Գահ բարձրացաւ զաւազրութեամբ սպաննելով իր նախորդը: Ան ծագումով մոնղոլ էր և իբր ստրուկ ծախուած

էր մէմլուքի մը: Ան բարձրահասակ էր, չափազանց ուժեղ և լու նետածիւղ: Իր արտակարգ ուժին համար կոչուեցաւ Բիբարս, որ կը նշանակէ յովաղ, իսկ լու նշան տանելուն համար՝ Փնկիսար, որ կը նշանակէ նետածիւղ:

Շնորհիւ իր այս յատկութիւններուն՝ ան շատ արագ բարձրացաւ զինուորական ասպարէզին մէջ: Շաֆարէս-էս-Տորը զինքը նշանակեց բանակին ընդհանուր հրամանատար: Ան Մանսուրայի առջև պարտութեան մասնեց եօթերորդ խաչակիրները և Լուի Թ. բող թագաւորն ալ գերի ընենց բաղժաթիւ տապաներու հետ միասին:

Սուլթանական գահը բարձրանալէն ետքը՝ ան նախ գրաւեց Նուբիան, ապա Պաղեստինի Կեսարիա և Յոպպէ քաղաքները ու ետքը արշաւեց Կիլիկիա, ուր այն ժամանակ կը թագաւորէր Հեթում Ա: Հեթում բացակայ ըլլալով Կիլիկիայէն՝ անոր դէմ ելան Թորոս և Լեւոն արքայորդիները: Թորոս ինկաւ ճակատամարտի դաշտին մէջ, իսկ Լեւոնը գերի ինկաւ յաղթականին ձեռքը: Հայկական բանակը ցրուելէն ետքը՝ Բիբարս անխնայ կոտորեց և կողոպտեց Սիս, Մամեսիա, Ասանա, Այաս, Տարսոն և այլ քաղաքները: Ան ետ քաշուեցաւ իր հետ տանելով անբաւ կողոպուտ և արքայորդին Լեւոն: Սուրիոյ մէջ ան պաշտօնեց և առաւ Անտիոք(*), որ Երուսաղէմի անկեալ քրիստո-

(*) Ա. Գեորգի Սուրիոյ ամէնակարեւոր փառանքներէն մէկն է: Հիմնուած է Աղեփանդ Մեծէն եւ նախապէս կը կոչուէր Աղեփսանդրիա: Եսփր Սելեւկիոյ Ա. Գեորգիոս Ժ. ըր զայն նորոգեց եւ իր անունով կոչեց Ա. Գեորգի:

Քրիստոնէութիւնը ամէնէն առաջ տարածուեցաւ Ա. Գեորգի մէջ: Այս փառաբան մէջ էր, որ առաջին անգամ Մեծ Նազովրեցուն հետեւողները կոչուեցան Քրիստոնեայ:

Անտիոքի եկեղեցւոյ հիմնարկութեան հաւասարապէս աշխատած են Պողոս, Պետրոս առաքելները եւ Քառնարթա: Քրիս-

Նեաւ թագաւորութեան նախագումն էր և պատուարը:

Քանի մը տարի ետքը՝ Բիրարս կրկին արշաւեց Կիլիկիա, ուր այդ տանն կը թագաւորէր Հեթում Ա. ի որդին Լեւոն Բ., որ գերութիւնէն ազատած ըլլալով՝ բարձրացած էր իր հօր գահը: Ան շատ բարի, առաքինի և գրասէր թագաւոր մըն էր: Ծերունի Սմբատ Սպարապետը իր գունդով թշնամիին դէմ գնաց, իսկ Լեւոնը իր արքայական գունդով գնաց սուլթանին նահանջին գիծը կտրելու: Թշնամին բռնուեցաւ կիրճի մը մէջ և սոսկալի ջարդ մը կերաւ: Բիրարս վերաւորուելով հայ ազնւոյաւորէ մը՝ ետ քաշուեցաւ իր բանակին մնացորդով և շատ չանցած՝ ստացած վերքէն մեռաւ: Գամասկոսի մէջ, Ուրիշ վարկածի մը համաձայն՝ Բիրարս մեռած է ոչ թէ վերքէն, այլ սխալմամբ խմելով թոյնի մը մնացորդը, որ պատրաստել տուած էր ուրիշի մը համար:

Բիրարս ջերմեռանդ իսլամ մըն էր և խստիւ կը պատմէր կրօնքին պարտադրած օրէնքները անաստողները: Օրէնքին համաձայն ան միայն չորս կին ունէր: Ան սովորութիւն ունէր ծագուած շրջագայիլ փողոցները, անձամբ տեսնելու համար թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ: Շատ կտակածոտ էր, անգութ և անողոք մահաւանդ իր հակառակորդներուն նկատմամբ: Հարիւրաւոր էմիրներ մաս առ մաս սպաննել տուաւ և կամ թունաւորելով մեռցուց լոկ զաւաղբական կասկածներու վրայ: Իբր ջերմեռանդ իսլամ, ան շատ հակառակ էր քրիստոնեաներուն և շատ մը եկեղեցիներ կամ հիմէն կործանեց և կամ փոխակերպեց մզկիթի:

Բիրարս մեծ պատիւներով ընդունեց «էլ Մոսասեմ»ը Աբրահան խալիֆաներուն վերջին շահաւիղը,

սոնէական նախնական դարերուն մէջ հոն ալ հիմնուեցաւ պահաւորութիւն մը: Առաջին խաչակիրները հոն հիմնեցին նաեւ քրիստոնէայ դպարիւն մը, զոր վերջ գաւ Քիբարսի ձեռով: Անիոյ դպարեան առաջին իշխանը եղաւ Քահեմուն:

որ միակը աղտատած էր Պաղտատի սոսկալի կոտորածէն: Ժողովուրդը զայն նկատեց, իբր խակական խալիֆան և Բիրարս անոր բնակութեան համար յատկացուց շքեղ պալատ մը միջնաբերդին մէջ: Էլ Մոսսսեմի/ յաջորդները շարունակեցին նստիլ Գահիրէի մէջ կրե-
լով «խալիֆա» տիտղոսը, որը սակայն անուանական էր: Իրական իշխանութիւնը կը գտնուէր օրուան սուլթանին ձեռքը:

ՄԱԼԷՔ - ԷԼ - ՄԱՆՍՈՒՐ

ԳԱԼԱՌԻՆ

Գահընկէց ըրաւ Բիրար-
սի եօթնամեայ որդին
և ինքզինքը Եգիպտոսի
սուլթան հռչակեց: Անոր

չէին պակսեր զինուորական կարողութիւններ: Խից
քրիստոնեաներու ձեռքէն Լաքսեան և Տրիպոլիսը,
յաղթեց Սոնկար Ասկարին, որ ինքզինքը Գամասկոսի
սուլթան էր հռչակած և Եմեսիոյ զաւարն մէջ պար-
տութեան մասնեց հայ-թաթարական բանակը:

Այս վերջին յաղթութիւնը, սակայն, քաջութեան
և ռազմագիտութեան արդիւնք չէր, այլ կաշառքի և դա-
ւի: Մալէք-էլ-Մանսուր, տեսնելով իր զօրքին դժուա-
րին կացութիւնը, փորձեց կաշառել թաթար զօրա-
պետը և յաջողեցաւ: Հայերը, որ իրենց Լեւոն Բ. քա-
ղաւորին(*) առաջնորդութեամբ, արդէն խորտակած էին
եգիպտական բանակին աջ թեւը, նկատելով դաւը՝
ստիպուեցան եւս քաշուիլ ծանր կորուստներով:

Ապաղա խանը, դասալիք թաթարները նախատեսելու

(*) **ԼԵՒՈՆ Բ.** (1270-1289) Հերոս Ա.ի որդին էր: Ան շատ
բարի, վեհանձն եւ գրասէր քաղաւոր մըն էր: Վանքերուն կից բա-
ցաւ բազմաթիւ դպրոցներ եւ քննորինակել տուաւ շատ մը քննի-
ր ձեռագիրներ: Գրագրութիւնը եւ մանրանկարչութիւնը խիստ զար-
գացան իր օրով: Այս քաղաւորին մասնաւորապէս պատրէմ, որ
մեր նախնեաց շատ մը քննի գրութեան հասած են մինչեւ օրս:

համար, հրամայեց որ անոնք մինչև իրենց կեանքին վերջը կանացի զգեստ հագնին. իսկ իր եղբայր Մանգո-Թիմուրը, որ բանակին ընդհանուր հրամանատարն էր, զլիստեղ տուաւ միւս զօրավարներուն հետ միասին: Այս ամօթալի պարտութիւնէն ետքը՝ Լեւոն Բ.ը տեսնելով որ մէմլուքները օրէ օր սպառնալից կը դառնան Կիլիկիոյ համար, ուղեց սիրաշահել զանոնք և Մալէք-էլ-Մանսուրի հետ ղաշն կնքեց 10 տարուայ, 10 ամսուայ և 10 օրուայ տեւողութեամբ: Հաշտութեան պայմանները աննպաստ էին Հայերու համար:

ՄԱԼԷ-ԷԼ-ԱՇՐԱՅ

ԽԱԼԻԻ

Ասիկա քրիստոնէութեան և մասնաւորապէս Հայոց ուխտեալ թշնամին էր: Տիրեց Աֆիա բերդաքաղաքին

և Տիւրս, Սիդոն, Հայֆա և Պէյրուք քաղաքներուն: Այս տիրակալութիւններէն ետքը՝ այլևս քրիստոնեայ իշխանութիւն չմնաց Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, բայց եթէ միայն Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութիւնը և Կիպրոսի Լատին թագաւորութիւնը:

Զնայելով որ Մալէք-էլ-Մանսուրի և մեր Լեւոն Բ. թագաւորին միջև կնքուած հաշտութեան պայմանաժամը տակաւին լրացած չէր, այսուամենայնիւ Մալէք-էլ-Աշրաֆը, անցնելով Եփրատը, դնաց և պաշարեց Հռովմա(*) բերդաքաղաքը, որ Հայ կաթողիկոսներու աթոռանիստն էր: Կարճատե պաշարումէն ետքը

(*) Հռովմայի անմասշտի ժայռաբլուր մըն է, եղնապատուած Եփրատ գետով եւ անոր հարկանու Մերզափէն գետակով: Ան Հռովմական տիրապետութեան երջանէն մնացած բերդ մըն էր: Հայ բազաւորները չորս կարգ պարիսպներով պատած էին զայն: 1149 թուէն սկսեալ՝ հոն հաստատուեցաւ Հայոց Հայրապետութիւնը եւ հոն մնաց մօտաւորապէս մէկուկէս դար: Հոն հաստատուող առաջին կաթողիկոսը Պրիգոր Պ. Պապիաւոնիսն էր, որ Ներսէս Շնորհալիի եղբայրն էր:

քաղաքը առնուեցաւ, գրեթէ բոլոր այր մարդիկը կոտորուեցան, իսկ կիներն ու տղաքները զերի տարուեցան Ասեփանցոս կաթողիկոսին հետ: Գերի տարուեցաւ նաև Ս. Լուսաւորչի Աջը (*):

Այս արշաւանքէն քիչ ետքը՝ սոսկալի հիւանդութիւն մը ծայր տուաւ Եգիպտոսի մէջ և բազմաթիւ զոհեր խլեց: Մալէք-էլ-Աշրաֆի յաջորդը այդ գլխաւորութեանց մէջ տեսնելով Աստուծոյ մատը, որ կը սրտաուհատէ զիրենք, ազատ արձակեց կաթողիկոսը մաս մը զերիներու հետ միասին և վերադարձուց Ս. Լուսաւորչի Աջը, եկեղեցական միւս սպասներու հետ միասին:

Մալէք-էլ-Աշրաֆին կը վերագրեն Գահիրէի ամէն նամեծ շուկային շինութիւնը, որ իր անունով կը կոչուի Խան-Խալիլ: Ուրիշ վարկածի մը համաձայն, սակայն, վերոյիշեալ շուկան շինած է Սուրիացի հարուստ վաճառական մը Խալիլ անունով, որ Դանսուէլ-Ղուրի սուլթանին օրով, գաղթելով Սուրիայէն, եկած և հաստատուած է Գահիրէի մէջ: Ան եղած է բարի և առատածեռն մէկը:

(*) Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Աջը Հայաստանեայց եկեղեցոյ ամենաբուրական սրբօրհններէն մէկն է: Ան Հայոց Հայրապետութեան խորհրդանշանն է: Ուր որ գացեր եւ կամ հաստատուէ Հայոց Հայրապետութիւնը, անոր հետ գացեր է նաև Ս. Լուսաւորչի Աջը: Անով է, որ Մրբազան Հայրապետը եօրր արին անգամ մը կ'օրհնէ «Մրբալոյս Իիւոռնը»:

Ս. Աջը երկու անգամ գերի է արուած: Առաջին անգամ զայն արած է ժէ. դարու մէջ Պարսից Տահ-Աբաս քաղաւորը, որը, սակայն, քանի մը արի ետք վերադարձուցեր է, ինչպէս վերադարձուց նաև Մալէք-էլ-Աշրաֆի յաջորդը:

Ս. Գրիգոր նախապէս քաղուած էր Թորդան աւանին մէջ: Գրիգոր Մամիկոնեան Պատրիկը, որ իշխեց իր Կիւրապաղաս (661-684), զայն Թորդանէն փոխադրել տուաւ Վաղարշապատ: Ժամանակի կաթողիկոսն էր Մահակ Զորափորեցի, որ զայն քաղեց, ըստ աւանդութեան, «Ջուարբնոց»ի մէջ:

ՄԱՍԻՔ-ԷԼ-ՆԱՍԻՐ

(1293-1337)

Մալէք-էլ-Մանսուրի երկրորդ
որդին էր: Թագաւորած է 44
տարի երկու ընդմիջումներով:
Ան հաւասարապէս նշանաւոր ե-

ղաւ, թէ իբր պատերազմիկ և թէ իբր շինարար թա-
գաւոր մը: Ասոր ատեն ներքին խռովութիւնները
ալ աւելի շեշտուեցան, որոնց հետեւանքով ալ երկու
անգամ զրկուեցաւ դահէն և յաղթելով իր հակառա-
կորդներուն՝ դարձեալ գահ բարձրացաւ:

Մալէք-էլ-Նասիրը շատ ուշադրութիւն դարձուց
ջրանցքներու բարւոք պահպանման վրայ և նորերն
ալ շինեց: Ասեւտուրը այս սուլթանին և տաճարակ
Մէմլուկ տիրապետութեան շրջանին խիստ զարգա-
ցաւ: Պաղատալի անկումէն ետքը՝ Եգիպտոսը դարձաւ
դիւստր հայթայթիչը արեւելեան տպրանքներուն,
ինչպէս օրինակ՝ լեզակ, մարգրիտ, փղոսկր, ազնիւ
տեսակի փայտ, խնկեղէններ, անուշահոտ համեմներ
և այլն: Ասոնք ծայրագոյն արեւելքէն և Արարիայէն
նախ կը բերուէին Եգիպտոս և տպա տսկէ ալ կը
զրկուէին Եւրոպայի և Ասիայի Ասիայի զանազան
կողմերը: Կարմիր ծովու Բեքեկիս և Բոսիքի նաւա-
հանգիստները ստացան նախկին կարեւորութիւնը,
ինչ որ ունէին Պսլումեան հաբստութեան ատեն:
30000 է աւելի նաւեր կը ծածկէին Նեղոսը և երկու
ծովերուն նաւահանգիստները: Այս ընդարձակ առեւ-
տուրը մեծամեծ եկամուտներ կ'ապահովէր պետական
դանձին, սակայն սուլթանները զայն կը ծախսէին ա-
ւելի անպէտք ու փրատակար պատերազմներու վրայ,
քան երկրին բարենորոգութեան և բարեզարդութեան
վրայ:

Մալէք-էլ-Նասիր վերջնական պարտութեան մատ-
նեց Թաթարները Հոմսի մէջ, ուր անոնց հարիւր հա-
զարնոց բանակը գրեթէ ամբողջովին փճացաւ: Ան
քանի մը անգամ արշաւանքներ գործեց, նաեւ Կիլի-

կիա և մեծամեծ վեասներ պատճառեց մեր երկրորդ հայրենիքին:

Սուսցին արշաւանքը տեղի ունեցաւ մեր Օսին քաղաւորին օրով: Մեկուկները, քեւ բաւականին վնասներ պատճառեցին, բայց Այասի(*) մօտ յաղթուելով հայկական բանակէն, որուն կը հրամայէր Օսին Պայլը, ետ ֆաշուեցան:

Երկրորդ և երրորդ արշաւանքները տեղի ունեցան Լեւոն Դ.(**) անարժան քաղաւորին ասէն: Թագաւորը անբացաւ Կապան քերդին մեջ և զքաղաքած եւ Եւրոպա պատռիրակներ դրկելով և օգնութիւն խնդրելով: Վեցեաւրիւր հոգիէ կազմուած կտրիճներու խումբ մը, բռնելով կիրճերը, թշնամիէն աւելի քան 6000 մարդ սպանեց:

Ի վերջոյ Լեւոն Դ.ը սխալուեցաւ սուլքանին ձգել Զինուն գետէն դէպի արեւելք իյնող գաւառները, 12000 ոսկի տուաւ վճարել և սուլքանին պատռիրակին ներկայութեանը խաչ և աւետարանի վրայ երդուիլ, որ այլեւս դարեցնէ Եւրոպայի հետ իր յարաբերութիւնները:

(*) Այասը Ռուբենեան հարստութեան շրջանին Կիլիկիոյ ամէնաբանուկ նաւահանգիստն էր: Հիմա կը կոչուի Եւմորթալիք:

(**) Լեւոն Դ. անարժան քաղաւորը Օսին քաղաւորին որդին էր: Թագաւոր օծուեցաւ 10 տարեկան հասակին մէջ Օսին Պայլի խնամակալութեան տակ: Ստացաւ շատ անխնամ դաստիարակութիւն, անգութ էր, արեւայական ծիրանին արատաւորեց ոնիրներով:

Հագիւ չափահաս դարձած՝ ձերբակալել եւ զլխատել տուաւ իր խնամակալ Օսին Պայլը եւ անոր եղբայր Կոստանդին Մարաշախաթը. մէկու գլուխը դրկեց եգիպտոսի սուլքանին եւ միւսը Թաքար գօրայէտին: Բիշ ետք զլխատել տուաւ նաեւ իր կինը Փլիս, որ Օսին Պայլի աղջիկն էր, իբր քէ անհաւատարմութեան համար: Վերջը ինքն ալ դաւոյնահար ըլլալով՝ մեռաւ 1341 ին:

ՍՈՒՆԻՔ-ԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Մալեֆ-էլ-Նասր ունէր սւթ

որդի, որոնք յաջորդեցին

իրենց հօրը, բայց ոչ տա-

րիքի կարգով: Անոնցմէ չատերը հազիւ իշխեցին քա-
նի մը ամիս և միայն Հասանն էր, որ իշխեց 11 տա-
րի ընդմիջումով մը: Ան Մալէք-էլ-Նասրի եօթերորդ
որդին էր և զահ բարձրացաւ 13 տարեկան հասակին
մէջ: Ան գեղատեսիլ էր, չեկահեր մազերով և առա-
քինազարդ, ունէր գեղեցկագիտական ճաշակ և գրա-
սէր էր:

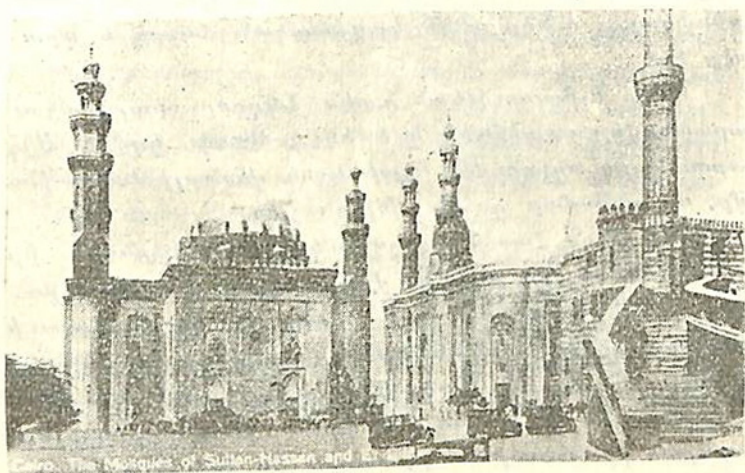
Անոր իշխանութեան ատեն Նեղոսը բարձրացաւ
արատաւոր աստիճանի և ծածկէց Ռոսա կղզին: Այդ
արատկարգ ողողումին հետեւեցաւ սոսկալի ժանտախտ
մը, որ անհամար զոհեր խլեց:

Սուլթան Հասանի յիշատակը յուերժացնողը իր
չինաժ մեծածախս մզկիթն է, որ այսօր կը բարձրա-
նայ Ռումելի հրապարակին վրայ և կը համարուի
Մայրաքաղաքի մզկիթներուն մարդրիտը: «Իսլամը,
կ'ըսէ պատմաբան Մակրիզի, ոչինչ ունի սուլթան-
Հասանի մզկիթին հետ բաղդատութեան դրուելիք,
այնքան իր մեծութեամբ, որքան իր ճարտարապետա-
կան գեղեցկութիւններով»

Ան արաբական արուեստի գլուխ գործոցն է,
որոնք ետքը արուեստը հիսգհեհե կը սկսի խլաւ:
Հիւննուած է 1356 ին և աւարտած ետէ՛ք տարուայ
ընթացքին: Ճարտարապետը եղած է Ղաթի մէջ, ինչպէս
և առհասարակ բոլոր նշանաւոր մզկիթներուն ու
հասարակական շէնքերուն ճարտարապետները: Ամբողջ
շէնքը կը բռնէ 8525 քառ. մետր տարածութիւն: Ըս
նախնական ծրագրի՝ ան պիտի ունենար չորս միւս-
րէ: Դիտաւոր մուսքին կից միւսարեւ, սակաւին
բոլորովին չ'աւարտած՝ քաղաքացաւ և իր փշտակ-
ներուն շակ ծածկեց 300 որբեր, որոնք կը խնամ-

ռէկին մերձակայ որբանոցին մէջ: Այս դժբախտ պատահարէն ետք՝ սուլթանը հրաժարեցաւ չորս միևարե ունեւնալու զաղախարէն եւ բաւականացաւ միայն երկու միևարեով(*):

Սուլթան Հասանի ձեռակերտին զեղեցկութիւնը կը կազմեն ընդհանուր յօրինուածքին համաչափութիւնը եւ նրբութիւնը, քանդակներուն աշխատանքը

Սուլթան Հասան եւ իւր միմեայի մզկիթները

քիւնը, սասղակերտ գլեխքը եւ ներքին պանունաները: Վեհաշուք է մանաւանդ գլխաւոր մուտքը իր շքեաւարեայ պատով, մեհրաբը իր կրկնակ մարմարե բազմերանց սիւներով, միմպարհ, դաւքարանիին դռնը, որ համակ պղինձ է, դռնազած ոսկով, արծաթով եւ ընդերըզուած մարգարիտներով ու քանկագլին փարերով, եւ այլն:

(*) Երկրորդ միմարէն ալ փլաւ 1569 թուին իր փլատակներուն տակ ծածկելով դարձեալ բազմաթիւ անձինք: Անոր փոխարէն ետք շինուեցաւ նուազ բարձր եւ հասարակ միմարէ մը: Փլաւ նաեւ դաւքարանիին սասղագարդ տանիքը, որ ետք նորագէտ երբեմնիս փաշան:

Սուլթան Հասանը եղաւ զժրախտ թագաւոր մը։ Անգամ մը ըմբոստ մէմլուկ էմիրներու կողմէ ձերբակալուելով՝ բանտարկուեցաւ միջնաբերդի մէջ, ուր իր բանտարկեալի կեանքը կ'անցնէր ընթերցումով և գրականութեամբ։ Վերահաստատուելով գահին վրայ՝ ան հազիւ քանի մը տարի խաղաղ կեանք ունեցաւ և ստիպուեցաւ, զարծեալ ներքին ըմբոստութեան մը հետեւանքով, քանի մը հետեւորդներու հետ, ապաստանիլ Դամասկոս։ Իր հիւրընկալը, սալայն, մտանեց զինքը իր թշնամիներուն ձեռքը։ Աւանդութեան մը համաձայն՝ ան գլխատուած է նոյնիսկ իր շինած մզկիթին մէջ։

ՄԱԼԻԿ-Է-ԱՇՐԱՖ ՇԱՅԱՆ

(1393-1367)

Կործանեց Կիլիկիոյ հայոց թագաւորութիւնը, բայց ինքն ալ չուտով

ներքին խռովութեան մը հետեւանքով՝ գահընկէց եղաւ և գլուխն ալ վրայ տուաւ։

Այս սուլթանին օրով Կիլիկիոյ Հայկական իշխանութիւնը սասիկ տառապանքներ կ'ապրէին։ Երկրին մեծագոյն մասը արդէն անցած էր թշնամիներուն ձեռքը և Հայ թագաւորին իշխանութեան տակ կը մնային միայն Սիս մայրաքաղաքը, Անարդաբան և՛ քանի մը բերդեր։

Մեր վերջին թագաւոր Լեւոն Ե. Լուսինեանը հազիւ քե քանի մը ամիսներէ ի վեր գահ էր բարձրացած, երբ Ըօրի Թիմուր զօրավարը, սուլթանին հրամանով, եկաւ և պաշարեց Սիսը 30000 զինուորով։ Լեւոնին առաջարկուեցաւ էմիրութիւն և ազատ ելք, եթէ կ'անդիմապահուի անձնատու ըլլալ, բայց Լեւոն պատասխանեց. «Այս երկիրը եկած եմ օգնելու և մեղքերու համար Աստուծոյ ծառայութեան մէջ և ոչ քե ծախելու համար մեր ժառանգութիւնը»։

Պաշարուը տեղեց քանի մը ամիս: Լեռն իր ասկառաքիւ մարդոցմով կը դիմադրէր քաջաբար, քայց ներքին պառակտումները կը ջրսէին ականոր քառոյսական ուժը: Վերջապէս ան սխալուեցաւ անձնասուր ըլլալ, երբ բերդին մէջ ուտելու պաշարը բոլորովին ապաւեցաւ:

Ան իր ընտանիքին եւ հետեւորդներուն հետ ճախ տարուեցաւ Հալէպ, ուր տեղւոյն էմիրը իր վիրաւորածներուն դարմանել տուաւ ականոր վերքերը եւ հազոց ոսկեճամուշ մետաքսեայ վերարկու մը: Հալէպէն տարուեցաւ Գահիրէ, ուր հասնելէն քանի մը օր ետք՝ հանուեցաւ սուլթանին ներկայութեանը: «Ինչո՞ւ չհնազանդեցաք ինձի եւ չապաւինեցաք իմ գրութեանը», պոռաց սուլթանը գոռոզաբար Լեռնին ետեսն ի վեր:

Լեռնը, ըստ ունեց, քանտարկուած մնաց մայրաքաղաքի պարխապներուն աշտարակներէն մեկուն մէջ, իսկ ըստ ուրիշներու, տեղւոյն Հալէքը ապարսկ մը տրանսպրեցին իրենց դժբախտ քաղաւորին համար եւ սուլթանն ալ ականոր բոշակ կապեց:

Լեռնը գերի մնաց Եգիպտոսի մէջ մինչեւ 1379 թիւը: Գահիրէի մէջ կորսնցուց իր կիներ, իսկ աղջիկն ալ մեռաւ Երուսաղէմի մէջ: Բանիցս առաջարկուեցաւ ականոր ազատութեան համար ընդունիլ մահմեդականութիւնը, քայց Լեռնը ամէն անգամին ալ մերժեց եւ գերութիւնէն ազատեցաւ միմիայն Երուսաղի զանազան վեհապետներու միջնորդութեան վրայ:

ԲՈՐՉԵԱՆ. ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ.

(1382-1517)

Պահրիա հարստու-

թեան վերջինը, որ Մալիք-Էլ-Աւրաֆ Շաբանի որդին էր, ութ

տարեկան պատանի մըն էր: Բորջեանները պատահ առիթ համարեցին այս պարագան Պահրիաներու ձեռքէն

խելու համար իշխանութիւնը: Բորջեաններուն պէտ՝
Զահեք Պարբուկը, որ մանուկ սուլթանին խնամակալն
էր, իրեններուն դրդամբ՝ աւերացաւ գահին: Աբբաս-
եան խալիֆան հանգիստաւորապէս ճանչցաւ ղինքը,
իւր Եգիպտոսի սուլթանը: Այսպիսով սկսաւ Բորջեան
հարստութիւնը 1382ին, իսկ Մանուկ Սուլթանն ալ
աքսորուեցաւ:

Պարբուկը բարի, առատաձեռն և հեղաբարոյ մէկն
էր: Ասոր ատեն երկու ռէսիմ թշնամիներ՝ Լեկ-թի-
մուր(*) և Սուլթան Պալազէս կեցած էին դէմ գիմոց և
անոնցմէ իւրաքանչիւրը կը ջանար իր կողմը շահիլ
Եգիպտոսի սուլթանը և դաշն կնքել անոր հետ: Պար-
բուկը կրցաւ գիւտնադիտօրէն ձգձգել իր վերջնական
Պատասխանը: Մինչ այդ՝ ինքը մեռաւ 17 տարուոյ թա-
գաւորութիւնէ մը ետքը: Մայրաքաղաքի հրապարակ-
ներէն մէկը իր անունով կը կոչուի Զահեք կամ Դահեք:

ՅԱՐԱԿ

Պարքուկին յաջորդեց Ֆարաի, որու
ատեն տեղի ունեցաւ Անկորայի մեծ
ճակատամարտը Լեկ-թիմուրի և սուլ-
թան Պալազէսի միջև 1402 թուին: Համաշխարհային
պատմութեան մէջ ասիկա ամէնաարիւնաւի ճակատա-
մարտերէն մէկն է: Աւելի քան 100,000 մարտիկներ
ինկան պատերազմի դաշտին վրայ: Ըսկատամարտը
վերջացաւ Լէնկ-թիմուրի յաղթանակով և սուլթան

(*) Լեկ-թիմուր (1370-1405) քաքաւ Էօզքէկ ցեղին
խանն էր, որ Զինկիզ-խանէն ետք հիմնեց քաքաւ ամենամեծ
կայսրութիւնը Միջագետք մայրաքաղաքով: Ան եւ իր ազգական
Զինկիզ-խանը ուրիշ որ անցան իրենց հորդանքով, հոն կեանք
լռեց, աւեան գետեր հոսեցան, մարդկային կտուած զուխներէ բու-
րեց կազմուեցան եւ աւերակներու կոյսեր դիզուեցան: Այս երկու
աշխարհաստան աշխարհակալները երբէք նման չէին Աղբաւնդ
Կեմին, որ ուր որ երթար, իր հետ կը տանէր բազմաթիւ բոլոր,
իսկ ասոնք՝ մահ եւ աւեր:

Պայադէան ալ դերի ինկաւ յաղթականին ձեռքը, որ զայն պահեց երկաթեայ դառազեղի մէջ, ուր ան մեռաւ սրտի ցաւէն: Անկորայի յաղթանակով՝ ամբողջ Փոքր Ասիան ալ ինկաւ Թաթար աշխարհակալի գերիշխանութեան տակ:

Անկորայէն Լէնկ-Թիմուր կը խորհէր արշաւել նաև Եգիպտոս յղփանալու համար անոր առասպելական հորատութիւնէն և պատժելու համար Ֆարակը, որ զաղանապէս օժանդակութիւն ըրած էր Օսմանցիներուն, սակայն ետքը միտքը փոխեց և բաւականացաւ զեապաններ զրկելով Ֆարակի մօտ և տուրք պահանջելով: Ֆարակը փութով կաաարեց աշխարհաստան աշխարհակալին պահանջը:

ԲՈՒՐՍ - ԲԷՅ Յաղթեց Կիպրոսի Յովհաննէս Լուսինեան թագաւորին, որ ծովանէն նւթեամբ կը զբաղէր և մեծ շքատ կը հասցնէր Եգիպտական առեւտուրին: Տիրեց Կարմիր ծովու Զիդդէ նաւահանգիստին, որ նախադուռն է Արաբիոյ:

Գ.Ա.ՅԻՏ - ԲԷՅ Մէմլուկներուն և Օսմանեան թուրքերուն առաջին ընդհարումը եղաւ այս սուլթանին օրով: Գալիս-Բէյը ապստան տուած էր Պայադէս Բ. ի եղբօրը, որ ապստամբած էր անոր դէմ և պահանջած

Հայաստանի մէջ այս մարդ-գազանը, որուն համար գուր ըսած բանը երբեք գոյութիւն չունէր, **ՎԱՏԻ** բոլոր բնակիչները Բարաժայռէն վար նետել տուաւ, Սեբաստիոյ մէջ 4000 զինուորս ողջ ողջ քաղել տուաւ. այդ² տեղը հիմա կը կոչուի «սէն հողեր»: Մանուկները դաւժի մը մէջ հաւաքելով՝ իր ձիերուն կոխկրել տուաւ, կիները ձիերու պոչին կապելով՝ փախել տուաւ դաւժի մէջ եւ այլ շատ անգորութիւններ ըրաւ:

անկէ Կ. Պալտոյ դահը: Պայազէտ Բ.ը պահանջեց Գա-
յիտ-Բէյէն իրեն յանձնել փախստականը, բայց Գայիտ-
Բէյը մերժեց՝ զայն նկատելով հիւրասիրական օրէն-
քին դէմ: Ահա այս եղաւ պատերազմին սկզբնապատ-
ճառը, որ տեւեց երեք տարի:

Գլխաւոր ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Ասանայի
մօտ, որ վերջացաւ Օսմանցիներու պարտութեամբ:
Եգիպտական բանակին կը հրամայէր մեծ վէզիր
Եզբէկ: Երկու ոսոխները ի վերջոյ հաշտուեցան փո-
խադարձ զիջողութեամբ: Հիւսիսային Սուրիան բաժին
ինկաւ Օսմանցիներուն, իսկ հարաւայինը կցուեցաւ
Եգիպտոսի:

Գայիտ-Բէյը և իր մեծ վէզիր Էզբէկը նշանաւոր
եղան նաև իբր շինարար: Ան Աղեքսանդրիոյ նաւա-
հանգիստը արեւելեան կողմէն գոցեց պատնէշով մը և
շինեց ամրոց մը, որ մինչև օրս կայ և կը կոչուի իր
անունով: Այդ ամրութիւնը շինուած է նոյն այն տե-
ղին վրայ, ուր ատենօք կը բարձրանար Աղեքսան-
դրիոյ հռչակաւոր փարոսը: Գայիտ-Բէյ ընդարձակեց
Էլ-Ազիհար մզկիթը նոր յաւելումով մը և ի միջի այ-
լոց՝ շինեց նաև փառաւոր մզկիթ մը, որ մայրաքա-
ղաքի մեծաշէն և գեղեցկագոյն մզկիթներէն մէկն է:
Ինքը թաղուած է այդ մզկիթին մէջ:

Մեծ վէզիր Էզբէկը, իր համաձայնութեամբ, զար-
դարեց մայրաքաղաքի կեդրոնական մասը գեղեցիկ
չէնքերով: Այդ մասը հիմա անոր անունով կը կոչուի
Եզբէկիէ:

Նախապէս եղած է Գայիտ-Բէյի
Գ.Ա.ՆՍՈՒ - ՂՈՒՐՈՒ ստրուկը: Գահ բարձրացաւ հա-
կառակ իր կամքին: Ասոր ատեն
տեղի ունեցաւ երկրորդ Օսման-Եգիպտական պատե-
րազմը, որ աղէտաբեր եղաւ Եգիպտոսի անկախու-
թեան նկատմամբ:

Այս պատերազմին շարժառիթն ալ, ըստ երեւոյթին, եղաւ փախստականի մը խնդիրը: Սուլթան Սէլիմ Ա. եաւուզ^(*) Պարսից Իսմայիլ-Շահին յաղթելէ ետքը՝ սպառնալիքով պահանջեց Քանսուէն իրեն յանձնել իր եղբայրը, որ ապաստանած էր Եգիպտոս: Քանսուէն մերժեց: Այս մերժումին, իբր պատասխան, Սէլիմը, զայն նախատելու համար, անոր զեապանին մազերը և մօրուքը ածիլել տուաւ, գիշերանոց մը անցուց անոր գլխուն և քոսոտ էշի մը վրայ նստեցուցած՝ ետ ճամբեց:

Քանսուէն հասկեցաւ, որ տալիս պատերազմի նշան է և չնայելով իր ութսունամեայ հասակին՝ դուրս եկաւ պաշտպանելու իր երկիրը և իր դահլ: Երկու ռոտինները հանգիպեցան իրարու Հալեպի մօտ, ուր և տեղի ունեցաւ ճակատամարտը: Յաղթանակը, ըստ երեւոյթին, Քանսուի կողմն էր, երբ երկու մէմլուկ էմիրներ Խայիր Բէյ և Ղազել Բէյ իրենց զուգորդով անցան թշնամիի կողմը: Այս դաւաճանութենէն սաստիկ ազդուած՝ ութսունամեայ ծերունին բարկութենէն նետուեցաւ կռուի տաք տեղը, աջ ու ձախ մահ սպռելով և ինքն ալ գիւցաղնաբար ինկաւ ճակատամարտի դաշտին մէջ:

Հալէպի պարտութենէն ետքը՝
ԹՈՒՐԱՆ - ԲԷՅ մէմլուկները անմիջապէս Քանսուին յաջորդ ընտրեցին Թուման Բէյը և շարունակեցին պատերազմը: Սէլիմ Ա.ը նոր սուլթանին ալ առաջարկեց հաշտութիւն, պայ-

(*) Սէլիմ Ա. սպաննած էր իր հայրը, 19 եղբայրներ, եղբորդիներ, եօթ մեծ վեզիրներ, բազմաթիւ բարձր պաշտօնեաներ եւ 40,000 Շիա աղանդին պաշկանողներ: Ահա այս պատճառով ան կոչուած է «Եաւուզ», որ կը նշանակէ արիւնախում:

Ան եղաւ աշխարհակալ թագաւոր մը, բաւականին ընդարձա-

մանաւ որ ասիկա ինքզինքը ճանչնայ Օսմանեան սուլթանին վաստը և տուրք վճարէ: Թուման բէյը մերժեց և տեղի ունեցաւ երկրորդ ճակատամարտ մը Գազայի(*) առջև, որ դարձեալ վերջացաւ մէմլուկներուն պարտութեամբ: Այս պարտութեամբ Պաղեստինն ալ ինկաւ Օսմանեան գերիշխանութեան տակ:

Երրորդ ճակատամարտ մըն ալ տեղի ունեցաւ Եգիպտական հողին վրայ, որմէ ետքը Սէլիմ Ա. յաղթականօրէն մտաւ Գահիրէ: Գործը, սակայն, ատով չլմնացաւ: Հետեւեալ օր, գիշերը, Թուման Բէյ իր մարդոցմով շրջապատուած՝ մտաւ քաղաք և սկսաւ սոսկալի կռիւ մը քաղաքին փողոցներուն մէջ, որ տեւեց երեք օր և երեք գիշեր: Ատկէ ետքը՝ զինամթերքի պակասութեան պատճառով՝ ան քաջուեցաւ Կիզի, բայց վերջիվերջոյ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ:

Սէլիմը սկիզբը գթութեամբ վերաբերուեցաւ անոր հանդէպ: «Վեհանձնութիւն չէ, ըսաւ ան, սպաննել այսպիսի անկեղծ և քաջ մարդ մը», բայց ետքը՝ դաւաճան մէմլուկ բէյերէն գրգռելով՝ կախել տուաւ զայն քաղաքի պարիսպներէն դուրս Բաբ-էլ-Միլթէ-

կեց իր պետութեան սահմաններ, ունէր բանաստեղծական շնորհք և ինքզինքը կը շջապատէր բանաստեղծներով ու գրագէտներով:

Ժողովրդական գրոյցի կարգ էր անցած «իցիւ քէ սուլթան Սէլիմի վեզիրը ըլլաս» չարախիմոյ ասացումէն, որ կը նշանակէ զուլսոյ շուտով քոչի ուտելուդ վրայէն:

(*) Գազան Փղօտայւոց մայրաքաղաքն էր: Անոնք Հրեաներու յիսթիմ քեմալներն էին և գրեթէ շարունակ պատերազմի մէջ էին անոնց հետ: Փղօտայիներու ոյժը վերջնականապէս փերեց Գաւիթ քաղաքը ու անոնց երկիրը միացուց իր պետութեանը:

Փղօտայի ազգակից էին Փիւնիկեցիներուն: Այդ երկու ազգերը այլեւս գոյութիւն չունին: Փղօտայի պատմութեան մէջ հետք մը ձգած չեն. իսկ Փիւնիկեցիք նշանաւոր եղան, իբր քաջ և անվախ ճաշակասներ և ճարտիկ առեւտրականներ:

Բոլոր եւրոպական ազգերու այբուբենին հիմքը կը կազմէ փիւնիկեան այբուբենը:

վալիէն քանի մը քայլ հեռաւորութեան վրայ:

Այսպիսով կրկին վերջ գտաւ Եգիպտոսի անկախութիւնը 1517 ին և ան դարձաւ Օսմանեան կայսրութեան մէկ նահանգը: Գահիրէի մէջ Սէլիմը ընդունեց Մէքքէի բանալիները և հռչակուեցաւ խալիֆա և կամ հոգեւոր պետ բոլոր իսլամներուն:

**ԵԳԻՊՏՈՍԸ ՖԱԹԻՄԵԱՆ,
ԷՅՈՒՊԵԱՆ ԵՒ ՄԷՄԼՈՒՆ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ**

ՇՐՋԱՆԻՆ

Սյա երեք հարստութեանց շրջանին Եգիպտոսը քիչ անգամ ունեցաւ խաղաղ շրջան: Իրարու յաջորդող պատերազմները, ներքին խռովութիւններն, ըմբոստութիւնները և արիւնահեղութիւնները անպակաս էին: Չնայելով ասոր՝ մտաւորական կեանքը, ճարտարապետութիւնը և մանաւանդ առեւտուրը խիստ զարգացան: Գրեթէ չէ եղած մէմլուկ վեհապետ մը, որ իրմէ ետքը փառահեղ մզկիթ մը և կամ այլ շէնք մը ձգած չլլայ: Մինչև այսօր ալ մայրաքաղաքին զարդը կը կազմեն էլ Ազհար, էլ Տուլուն, էլ Հասսան, Գալաուն, Պարֆուկ, Սալեհ Բուզզեֆ, Մուսեաս, էլ Հիւսեիֆ, Էրաֆիէ, Աֆ Սոնֆար, Իմամ Շաֆեյ, էլ Նասր, էլ Մարսանի, Մուհամեճ Ալի, էլ Ռիֆայը և այլն մզկիթները: Մայրաքաղաքի մէջ կը հաշուեն աւելի քան 500 մզկիթներ: Պալատներէն դժբախտաբար գրեթէ և ոչ մէկ հետք մնացած է:

Ամէն մի կարեւոր մզկիթին կից կային դպրոցներ: Պաղատտի անկումէն ետքը՝ այսինքն ԺԳ. դարու կէսէն, մինչև ԺԵ. դարու վերջը, Գահիրէն դարձաւ իսլամական աշխարհի լուսաւորութեան կեդրոնը: Ամէն կողմէ հոն կը փութային ոչ միայն ուսումնասէնչ պատանիներն ու երիտասարդները, այլ և բա-

նաստեղծները, արուեստագէտները, գիտունները և այլն: Մինչդեռ Գահիրէի փողոցները արիւնով կը ներկուէին ներքին յաճախագէտ խռովութեանց պատճառով, անկէ քիչ մը հեռուն, ուլեմաները հանդարտօրէն կը շարունակէին իրենց դասախօսութիւնները:

Հնդկաստանի ծովային ճամբայի գիւտը 1497 ին Վասկո Եր Գամայի միջոցաւ, շատ մեծ հարուած տուաւ Եգիպտոսի առեւտրական կեանքին, հետեւաբար և պետական գանձին: Եգիպտոսը արդէն անկման շրջանի մէջ կը գտնուէր, թէ առեւտուրի և թէ լուսաւորութեան տեսակէտէն, երբ անոր տիրացան Օսմանցիները:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Օսմանեան(*) տիրապետութիւնը տեւեց քանի մը դար և եգիպտոսը կառավարուեցաւ Կ. Պոլսէն զրկուած կուսակալներով: Այդ երկար շրջանին՝ մինչև Մուհամեմ Ալի՝ եգիպտոսը ընդհանրապէս ունեցաւ անկեալ վիճակ մը: Ներքին խռովութիւնները և ըմբոստութիւնները անպակաս էին և ասոր զլիսաւոր պատճառը մէմլուկ բէյերն էին, որոնք թէև կորսնցուցած էին դա՛նը, բայց տակաւին շատ զօրաւոր էին և ազդեցիկ: Յաճախ մայրաքաղաքի փողոցները և ուրիշ վայրեր կը ներկուէին արիւնով: Ժողովուրդը մեծ մասամբ անտարբեր էր. իրեն համար բոլորովին միեւնոյնն էր, թէ ով էր տիրողը, այնքան ան կորսնցուցած էր անկախութեան և ազատութեան ոգին:

Ժամանակի ընթացքին շատ կարեւորութիւն

(*) Մոնղոլեան արեւաւմեցեան շրջանին՝ քուրմական ցեղ մը **Թուրք** անուամբ, ձգեց կեդրոնական Ասիան **Սուլէյման Գաի** առաջնորդութեամբ եւ եկաւ հաստատուեցաւ **Երզնկայի** շրջանը: Անոր որդին **Էրթաղըուլ** Բէյը պատերազմեցաւ Սելնուկեան Ալլադղիին սուլթանին բռնամիներուն դէմ եւ իբր պարգեւ, ստացաւ ընդարձակ հողեր:

Իր որդին **Օսման** աւելի ընդարձակեց Հայրենի ժառանգութիւնը՝ օգտուելով սելնուկեան պետութեան քայքայումէն: Մայրաքաղաքն էր **Գոնիա**:

Օսմանի անունով ազգը եւ պետութիւնը ետքը կոչուեցաւ Օսմանեան:

Իր որդին եւ յաջորդը **Օրխան** գրաւեց Բիւքարեստն եւ Գարդանէի եգեթները ու իր արքունի հաստատեց **Բուսա**: Ան Առաջին անգամ սկսաւ կրել **Սուլթան** տիտղոսը եւ հաստատեց ենիշերիներու զօրագունդը:

ստացան երկու պաշտօններ՝ Շէյխ-էլ-Պէլէսի և Էմիր-էլ-Հակի: Առաջինի պաշտօնը նոյնն էր, ինչ որ հիմա քաղաքապետինն է, իսկ երկրորդի պարտականութիւնն էր ամէնայն տարի ուղղեկցել ուխտաւորները դէպի Մէքքէ և լոյն իրաւասութիւններ ունէր: Ահա այս երկու պաշտօններուն շուրջն էր, որ յաճախ տեղի կ'ունենային անվերջ կռիւներ և արիւնահեղութիւններ: Կուսակալները շատ անգամ խողալիք էին ասոնց ձեռքը: Յարեւով մէկ կողմին՝ անոնք պարտութեան պարագային, ոչ միայն կը կորսնցնէին իրենց պաշտօնը, այլ նոյնիսկ շատ անգամ իրենց կեանքը: Շատ քիչ անգամ կը պատահէր որ կուսակալ մը քանի մը տարի կարենար մնալ իր պաշտօնին մէջ:

Յաճախ դէպ ըմբոստութիւններէն ամէնէն յիշատակութեան արժանի է Ալի Բէյինը ԺԸ. դարու մէջ:

Ալի Բէյը մէմլուկ մըն էր: Ան յաջողեցաւ ձեռք բերել «Շէյխ-էլ-Պէլէսի» պաշտօնը, որմէ ետքը վտարեց կուսակալ փաշան և ամբողջ իշխանութիւնը կեդրոնացուց իր ձեռքին մէջ: Ան նոյնիսկ իր անուանով դրամ կոխել տուաւ և մզկիթներու մէջ իր անունով կարգաւ տուաւ «խուտպէ», իբր եղիպատար իսկական պետը: Ազդեցիկ մէմլուկները իր կողմը չա-

Մուրադ Ա. Պաշազէտ **Ա.** Նյաբըրմ (կայծակ), **Մուրադ Բ.** Մուհամէտ **Բ.** Ֆարսի եղան նշանաւոր սուլթաններ եւ շատ ընդարձակեցին նորակազմ պետութեան սահմանները: Մուհամէտ Բ. 1453ին տիրեց **Է.** Պոլսոյ, որ իրեն մայրաքաղաք քաւ եւ այսպիսով վերջ գտաւ Բիւզանդական Կայսրութիւնը:

Յետագայ սուլթաններէն նշանաւորագոյնն է Սելիմ Ա. Եաւուզ **Սուլէյման-էլ-Կանոն**, որ կը համեմատեն Լուի ԺԴ.ի հետ, **Մահմուտ Բ.** եւ այլն:

Օսմանեան պատմութիւնը կը բաժնուի երկու երջանի՝ բարձրացման երջան 1301 մինչեւ Վիեննայի անյաջող պաշարումը (1683) եւ անկման երջան՝ ասկէ մինչեւ վերջին համաշխարհային պատերազմը: Նախկին Օսմանեան կայսրութեան ներկայիս կը փոխադրուի «քուրճ հանքապետութիւնը»:

հելու համար՝ բէյութեան աստիճան տուաւ անոնցմէ շատերուն:

Թուրքիան այդ տանն պատերազմի մէջ էր Ռուսիոյ հետ: Այդ պարագայէն օգտուելով՝ Ալի Բէյը դեսպանութիւն մը ղրկեց Ռուսիա և առաջարկեց դաշնակցիլ հասարակաց թշնամի Թուրքին դէմ: Ռուսիոյ գահին վրայ այդ ժամանակ բաղմամբ էր Կաւսարիմէ Բ. կայսրուհին, որ սիրալիր ընդունելութիւն ըրաւ Ալի Բէյի դեսպանութեանը: Ան թէև դաշն չկնքեց Ալի Բէյի հետ, բայց երկու ուսս սպաննորու ուղղեկցութեամբ անոր ղրկեց բուսականաչափ ռազմամթերք: Ալի Բէյը այդ ռազմամթերքով գրաւեց Սուրիան, իսկ անկէ առաջ գրաւած էր արդէն Պաղեստինը և Եմէնը:

Թուրքիան ի վիճակի չըլլալով կարճեւոր զինուորական ոյժ մը ղրկել Ալի Բէյի դէմ, ուստի գլխեց իր սովորական ներգամիտ միջոցներուն: Ան կաշատեց Ապու Տահապ զօրավարը, որ Ալի Բէյի կողմէն նշանակուած էր ընդհանուր հրամանատար Սուրիոյ մէջ գործող Եգիպտական բանակին: Ապու Տահապ Ալի Բէյի սիրելին էր և անոր բարերարեալը: Չնայելով ասոր՝ ան այս անգամ իր գէնքը ուղղեց իր բարերարին դէմ և 25,000 զինուորի գլուխ անցած՝ քալեց անոր վրայ:

Ալի Բէյը յանկարծակիի գալով՝ նախ փախաւ մայրաքաղաքէն և ապա հապճեպով զօրք հաւաքելով՝ ճակատեցաւ դաւաճանին դէմ մայրաքաղաքէն ոչ շատ հեռու: Չնայելով իր զօրքին սակաւութեանը, ան յաղթանակը չահելու վրայ էր, երբ Խպրահիմ և Սուրաբ Բէյերը եւս գաւաճանեցին իրեն և անցան թշնամիի կողմը իրենց գունդերով: Վէրքերով ծակծկուած՝ Ալի Բէյը գերի ինկաւ յաղթականին ձեռքը և շատ չանցած մեռաւ Գահիրէի մէջ:

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ

Օսմանեան տիրապետութեան շրջանին ֆրանսա-
ցիք արշաւեցին Եգիպտոս Նապոլեոն Պոնափարսի(*)
հրամանատարութեան տակ, որ այն ատեն տալուին
պարզ զօրավար մըն էր և Վարիչ Գերագոյն Խորհուր-
դին մէկ անդամը:

Ֆրանսական արշաւանքին բուն նպատակն էր
հարուածել Անգլիան, որ կենսական շահեր ունէր Ե-
գիպտոսի մէջ: Անգլիան հարուածելու համար՝ Նապո-
լէոնը արդէն երկու անգամ փորձած էր զօրք ցամաք
հասնել Իրլանտայի վրայ և անգամն ալ նոյնիսկ բուն
Անգլիական հողին վրայ, բայց չէր յաջողած: Տիրե-
լով Եգիպտոսին՝ ան կը խորհէր անկէ անցնիլ Հնդկաս-

(*) մեծն Նապոլիոն ծնած է 1767ին Գորսիկա կղզիի Ա-
յաչիո քաղաքին մէջ: Այդ կղզին կը պատկանէր Ճենովայի եւ միայն
Նապոլիոնի ծնունդէն երկու ամիս առաջ անցած էր ժրանայի:
Իր զինուորական կրթութիւնը ստացաւ նախ Բրեսն եւ ապա փա-
րիզ: Բրեսնի վարժարանին իր ուսուցիչներէն մէկը ըսած էր իրեն հա-
մար: «Այս պատանին շատ հեռուն պիտի երթայ, եթէ պարագաները
նպաստեն»: Տասնվեց տարեկանին ան արդէն սպայ էր, իսկ 26ին՝
զօրավար:

Իր զինուորական ասպարէզը սկսաւ նախ Թուլոնի վե-
րագրաւումով, ապա արքայականներուն ըմբոստութեան զսպումովը
եւ շուրջ մը յաղթանակներով, որ շահեցաւ մէկ տարւոյ մէջ Իսպա-
նոյ մէջ Աւստրիացիներուն վրայ:

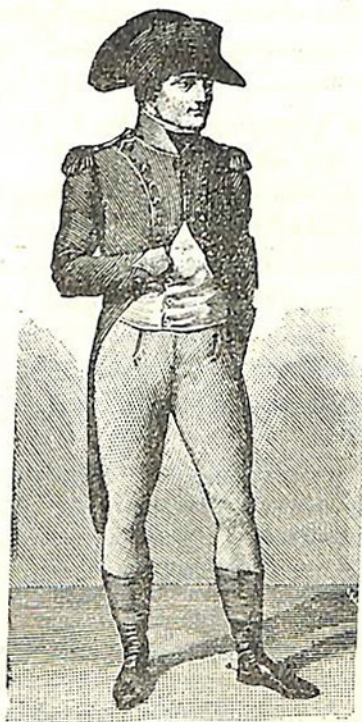
Անոր զինուորական եւ քաղաքական ասպարէզ մտնելը զու-
գադիպեցաւ ժրանական մեծ յեղափոխութեան հետ: Իսպանոյ մէջ
իր շահած յաղթանակներէն ետք՝ նախ ընտրուեցաւ վարիչ գերա-
զոյն խորհրդին անդամ, ապա հիւպատոս, ապա հիւպատոս ցեղանոս
եւ վերջապէս Կայսր Ֆրանսայի 1804 ին: Պիոս Է. ռոյդ Պապը,
գայն օծելու համար՝ հարկադրուեցաւ Հռոմէն փառիզ գալ:

Իբր կայսր իշխեց հազիւ տասը տարի: Անոր գլխաւոր քաղա-

սան և ետ խելի զայն Անգլիացիներու ձեռքէն: Հնգկաստանը նախապէս մեծ մասամբ կը պատկանէր Ֆրանսայի և միայն եօթնամեայ պատերազմէն (1666-1673) ետքը անցաւ Անգլիոյ: Փարիզի զաշնագրու-թեամբ Անգլիան տէր դարձաւ նաև Գանասայի:

Ֆրանսացիք ցամաք ելան Աղեքսանդրիոյ մերձակայքը: Աղեքսանդրիան կարճ ընդդիմութիւնէ մը ետքը՝ անձնատուր եղաւ: Հոսկէ՝ Նապոլէոն քալեց մայրաքաղաքին վրայ: Ի տես դարաւոր բուրգերուն՝ Նապոլէոն գոչեց.— «Զինուորներ, քառասուն դարեր այս յիշատակարաններուն վրայէն ձեզ կը նային»:

Մէմլուկները զինագրեցին Մուրաիս բէյի տաջնոր-

Նապոլէոն Պոնաբարո

բական զործերն են՝ մայրաքաղաքի բարեկարգումը, օրինագիրքը, Գոնգորսան Պապին հետ, Ֆրանսական դրամասունք, համալսարանը, որուն մէջ հաստատեց նաև Հայկական ամբիոն: Այդ ամբիոնին առաջին դասախօսը եղաւ Շահան Զրպէ:

Իր կեանքին մէջ շահեցաւ մօսաւորապէս 40 յաղթանակներ (Պակօ, Գաաթիկիան, Արկոյի, Բիվոյի, Օստերլից, Լի-

գուլթեամբ: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Էնքարէյի տաջև, որ հողիւ քանի՛մը քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր մայրաքաղաքէն, Մուրատ Բէյը պարտուեցաւ և իր բանակն ալ ցրուեցաւ: Հետեւեալ օրը Ֆրանսացիք յաղթական մուտք գործեցին մայրաքաղաքին մէջ:

Սակայն այս յաղթանակին իբր հակահարուած՝ յաջորդ տմուռն Անգլիացի ծովակալ Նելսըն գրեթէ ամբողջութեամբ ոչնչացուց Ֆրանսական նաւատորմիւ զը Աբուկիրի ծովախորշին մէջ:

Այս անյաջողութիւնը շատ կոտրեց Ֆրանսացիներու վարկը: Սկսան խլրտուիներ ոչ միայն տեղացիներու, այլ նոյնիսկ բանակին մէջ: Մանսուրայի մէջ 120 Ֆրանսացի զինուորներ սրախոխող եղան տեղացիներու կողմէ: Մեծ ըմբոստութիւն մըն ալ պայթեցաւ Գահրիբէի մէջ, բայց չուտով զօպուեցաւ:

Այս անյաջողութիւններէն չազդուեցաւ միայն Նապոլէոնը, որ միշտ պահեց իր հոգու պայծառութիւնը: Իր զօրքին բարոյաւքմանը հակադդեւու համար՝ ան զօրաբաժին մը զրկեց դրաւելու Վերին Եգիպտոսը և սկսաւ անձամբ հետապնդել Իպրահիմ Բէյը, որուն յաղթեց Մենգալա լճին մօտ և անոր բանակն ալ ցրուեց: Ապա հակայարձակողականի անցնելով Թուրք բանակին դէմ, որ Դամասկոսէն մեկնելով արդէն հասած էր Էլ Արիւ(*), յաղթեց անոր և շարունակելով իր յաղթական երթը, իրարու հաւեէ

Նի, Լուցէնի, Գրեզէնի և այլն), կորսնցուց Լայպցիկ (պս. 3 օր) և Ռատեյօ: Գրեթէ ամբողջ Եւրոպան դաւնակեցաւ անոր դէմ: Մեռաւ աֆսոսական Էլլըա կղզիին մէջ 1821 ին: Մարմինը բերուեցաւ Ֆրանսա և մեծ հանդիսաւորութեամբ քաղուեցաւ Ինվալիտի մէջ:

(*) Էլ Արիւր փոքրիկ բաղաւ մըն է, որ կը գտնուի Պաղեսիոնի և Եգիպտոսի սահմանին վրայ, Ռաժայէն ոչ հեռու:

գրուեց Դազա, Ռամլեհ, Եաֆֆա քաղաքները ու գնաց պաշարեց Աքիան:

Նապոլէոն իր հետ բերած էր Ֆրանսայէն նաև հոյլ մը գիտնականներ, արուեստագէտներ, ճարտարագէտներ և այլն: Մինչդեռ ինքը պատերազմներով էր զբաղած՝ ասոնք իր հրամանով սկսան ուսումնասիրութիւններ, հաստատուեցաւ գիտութեանց ակադեմիայ մը, շաքաթաթերթ մը և ձեռնարկեցին մայրաքաղաքի բարեղարդութեանը:

Աքիայի առջև Նապոլէոն հանդիպեցաւ կատարեալ անյաջողութեան: Բերքաքաղաքը կը պաշտպանէր Ջեզար փաշան, որ կարող և կորովի զինուորական մըն էր: Անոր կ'օգնէր ծովէն անգլիական նաւատորմիլը ծովակալ Սիդնէյ Սմիթի հրամանատարութեամբ:

Լսելով որ Դամասկոսէն թուրք բանակ մը կուգայ պաշարուած քաղաքին օգնութեան՝ Նապոլէոնը հարկադրուեցաւ վերցնել պաշարումը և ետ քաշուիլ, որպէսզի իր կարգին չպաշարուի թուրք բանակէն: Ան երեք փայլուն յաղթանակներ տարաւ օգնութեան փութացող այդ բանակին վրայ Յակոբ Նահապետի ջրհորին մօտ, Նազարէթի առջև և Թափու լեռան ստորոտը, ու վերադարձաւ Եգիպտոս: Վերադարձին յաղթանակ մըն ալ տարաւ թուրք բանակին վրայ դարձեալ Աբուկիրի մէջ և հրամանատար Մուսթաֆա փաւաւն ալ գերի բռնեց: Այդ ճակատամարտին կը մասնակցէր նաև Մուհամեմ Ալին թրքական դրօշին տակ:

Ն.Ս.ՊՈԼԷՈՆԻ

ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Լրագիրներէ և մտանաւոր նամակներէ տեղեկանալով Ֆրանսայիներուն անյաջողութիւնները Իտալիոյ և Դերմանիոյ մէջ ու գերագոյն խորհուրդին անժողովրդական դառնալը՝ Նապոլէոն որոշեց վերադառնալ Ֆրանսա և քանի մը զինուորականներու ուղղակիցութեամբ նաև առաւ դէպի Ֆրանսա: Կլեբեր յաջորդեց իրեն:

Ասիկա թէև տաղանդաւոր զօրավար մըն էր, բայց չափազանց կոշտ էր, ամբարտաւան ու սիրութեամբ չէր բանակէն: Թէ անոր և թէ զօրքին վրայ շատ յոռի տպաւորութիւն ձգեր էր Նապոլէոնի վերադարձը և մեծ բարոյաւքում առաջ բերեալ: Անոր հետանալէն դրեթէ անմիջապէս ետքը՝ Կլեբեր բանակցութեան մէջ մտաւ Անգլիացիներու և թուրքերուն հետ՝ պատ-
րաստակամութիւն յայտնելով ձգելու Եգիպտոսը՝ պայ-
մանաւ, սակայն, որ իրենք անարգել կտրենան հայ-
րենիք վերադառնալ: Զօրքը համակարծիք էր իր հետ:

Անգլիացիք պահանջեցին անպայման անձնատուութիւն: Ասոր վրայ տեղի ունեցաւ նոր ձակատամարտ մը Մարգի և Խանգանին միջև: Թէև այս անգամ ալ յաղթական, բայց Եգիպտոսի մէջ, իբր տէր, մնալու կարելութիւնները հետզհետէ չքացան, մանաւանդ որ շուտով սպաննուեցաւ Կլեբերը իր ապարանքին մէջ:

Անոր յաջորդ Մընու Զօրավարը Եգիպտոսը ձեռքէ չհանելու կողմնակից չէր: «Եգիպտոսը պիտի փոխարինէ մեզի Անգլիեան կղզիներուն կորուստը», կ'ըսէր ան: Սակայն նկատելով որ դժգոհութիւնը հետզհետէ կը սաստկանայ բանակին մէջ՝ ինքը ևս հարկադրուեցաւ բանակցութեան մէջ մտնել Անգլիական և թրք-
քական հրամանատարութեանց հետ Եգիպտոսը ձգելու նպատակով: Այս անգամ անգլիացիք աւելի զիջող եղան և Ֆրանսացիք ձեռնունայն վերադարձան իրենց երկիրը նոյնիսկ անգլիական նաւերով:

Ֆրանսական արշաւանքը և տիրապետութիւնը Եգիպտոսի վրայ հազիւ տեւեց երեք տարի և երեք տ-
միս: Ան եղաւ կատարեալ ձախողութիւն մը: Բացի նիւթական կորուստներէ՝ ան մեծապէս վնասեց նաև Ֆրանսական վարկին Արեւելքի մէջ և ընդհակառակը բարձրացաւ Անգլիացիներու վարկը: Եգիպտոսը դար-
ձեալ մնաց Օսմանեան տիրապետութեան տակ:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՇՐՋԱՆ

ՄՈՒՀԱՄԷՏ ԱԼԻ

Եղիպտոսի պատմութեան ժամանակակից շրջանը կը սկսի Մուհամէտ Ալիէն՝ այն է դրեթէ ԺԹ. դարու սկիզբէն:

Մուհամէտ Ալին ազգով Ալպանացի էր, ծնած Գավալայի մէջ 1769 ին: Ան հազիւ վեց տարեկան էր, երբ իր հայրը սպաննուեցաւ, քիչ ետքը մեռաւ նաեւ իր մայրը և ինքը մնաց բոլորովին որբ: Մանուկին զստախորակութիւնը իր վրայ առաւ իր հօրեղբայրը, որ ծխախոտի գործով կը զբաղուէր և առեւտրական կտակեր ունէր Կ. Պոլսոյ հետ:

Երբ Մուհամէտ Ալին 16-17 տարեկան եղաւ, իր հօրեղբայրը զինքը զրկեց Կ. Պոլիս, ուր ան գործաւ կատար եղաւ ծխախոտաւաճառ հայու մը մօտ, որ իր հօր—և հօրեղբօր բարեկամն էր: Ասիկա հայրական խնամք ունեցաւ անոր վրայ և կը ջանար ամէն կերպ գոհ ձգել զինքը: Թերեւս ասով կարելի ըլլայ բացատրել այն մասնաւոր համակրանքը, զոր Մուհամէտ Ալին ունէր հայերու հանդէպ:

Երբ Գրանտոցիք ԺԸ. դարու վերջերը նապօլէոնի հրամանատարութեամբ տրչաւեցին Եղիպտոս՝ Կ. Պոլսոյ մէջ սկսաւ կամաւորական շարժում մը: Մուհամէտ Ալին նոյնպէս յարեցաւ այդ շարժմանը: Ի զուր անցան իր պաշտպանին ջանքերը զայն տարհամոզելու համար: Մուհամէտ Ալին մնաց անզրդուելի և խումբ մը կամաւորներու հետ ան նախ ուղղեւորուեցաւ դէպի իր ծննդավայրը Գավալա և ապա անկէ Եղիպտոս:

Ալպանացի կամաւորներու գլուխն անցած՝ ան մասնակցեցաւ քանի մը ճակատամարտներու ընդդէմ Ֆրանսացիներու և աչքի ինկաւ իր քաջութեամբ, խիզախութեամբ և զինուորական կարողութեամբ: Ֆրանսացիներուն հեռանալէն ետքը՝ ան շարունակեց իր զինուորական ապարէզը Օսմանեան բանակին մէջ և չաա շուտով աստիճանի բարձրացում ունեցաւ: Ի վերջոյ ան նշանակուեցաւ ընդհանուր հրամանատար Եգիպտոսի մէջ դործող Օսմանեան զօրքաւանին:

Ի թնէ փառասէր՝ ան տենչալով կը տենչար Քերազոյն իշխանութեան: Հոգեւոր պետերու և ժողո-

Մուհամէտ Ալիի արձանը

վուրդին համակրանքը շահելէն ետքը՝ ան, օրին մէկը, անցած իրեն հաւատարիմ Ալպանացիներուն գլուխը՝ յորձակեցաւ կառավարչատան վրայ, հոնկէ վտարեց կուսակալ Խուրշիտ փաշան և իշխանութիւնը ձեռք առաւ: Քանի մը ամիս ետքը՝ Սուլթանը կատարուած իրողութեան առջև գտնուելով՝ ստիպուեցաւ զինքը ճանչնալ, իբր Եգիպտոսի կառավարիչը և տալ անոր փաշայութեան տիտղոս 1805ին:

ՄԷՄԼՈՒԿ ԲԷՅՅԵՐՈՒ

ԲՆԱԶՆԱՅԻՄԸ

Իշխանութեան գլուխ անց-
նելէն ետքը՝ Մուհամէտ Ա.-
լիի սառաջին հոգերէն մէկը
եղաւ խաղաղեցնել երկիրը:

Վերջ դնել ներքին անվերջ կռիւներուն, կողոպուտ-
ներուն և սպաննութիւններուն, որոնց գլխաւոր հեղի-
նակները Մէմլուկ բէյերն էին: Ան ծրագրեց բնաջըն-
ջել զանոնք, բայց ատոր համար պէտք էր որ նախա-
պէս զանոնք ունենար իր ձեռքին տակ: Զանազան
չլացուցիչ խոստումներով, պաշտօններով, պալատներ
և պարտէզներ նուիրելով՝ հրաւիրեց բէյերը որ զան
հաստատուին մայրաքաղաքին մէջ:

Շատ մը բէյեր՝ արդէն ձանձրացած անվերջ կռիւ-
ներէն՝ ընդունեցին Մուհամէտ Ա.ի հրաւերը և ձգե-
լով վերին Եգիպտոսը՝ եկան և հաստատուեցան Գահի-
րէի մէջ: Իր ծրագրին առաջին մասը յաջողելէն ետքը՝
Մուհամէտ Ա.ին ձեռնարկեց երկրորդին: Հանդէսի մը
առթիւ ան հրաւիրեց մայրաքաղաքի մէջ գտնուող
բոլոր բէյերը կառավարչառուն: 470 մէմլուկ բէյեր
պատասխանեցին հրաւերին և գացին հանդէսին գե-
ղեցիկ ձիերու վրայ նստած և պճնուած իրենց տօ-
նական զգեստներով ու զէնքերով:

Հանդէսի աւարտումէն ետքը՝ երբ բէյերը խմբո-
վին Կ'անցնէին Միջնաբերդի նեղ փողոցէ մը՝ յոն-
կարծ տեղի ունեցաւ փողոցին երկու կողմէն սաստիկ
հրացանաձգութիւն մը և բոլոր բէյերը, բացի մէկէն,
վիրտուոր և կամ սպաննուած ինկան գետին: Մուհամէտ
Ա.ին, իրեն հաւատարիմ ալպանացի զինուորներէն,
նախապէս խումբ մը դարան էր դրած այն փողոցին
երկու կողմերը, ուրկէ պիտի անցնէին բէյերը և
այսպիսով մէկ անգամէն ոչնչացուց զանոնք:

Գաւառներու մէջ մնացած սակաւաթիւ բէյերն ալ
զանազան միջոցներով հետզհետէ բնաջինջ եղան և
այսպիսով խաղաղութիւնը հաստատուեցաւ Եգիպտո-
սի մէջ:

ԶԻՆՈՒՈՐԱՆԱՆ

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Իր իշխանութեան ամբողջ շրջանին, որ տեւեց 44 տարի, Մուհամէտ Ալին ըրաւ եօթը

զինուորական գործողութիւններ՝ երբեմն անձամբ և երբեմն ալ իր որդիներէն ու է մէկու հրամանատարութեան տակ։ Առաջին երեք արշաւանքները տեղի ունեցան Արարիոյ Վահապիք ցեղին դէմ, որ ապստամբած էր Սուլթանին դէմ։

Արարիան բաժնուած էր բաղմաթիւ ցեղերու։ Այս ցեղերէն կարեւորագոյններէն մէկն էր Վահապիք ցեղը, որ կը մերժէր ամէն մեծարանք սուրբ ճանչցուածներուն հանդէպ, կ'արգելէր պճրանքը և ծխախոտի գործածութիւնը։ Քանի մը թրքական բանակներ բնաջնջուեցան և կամ փախուստի մատնուեցան ասոնց կողմէ։ Անոնք արդէն այնքան յառաջացած էին, որ ուղղակի կը սպառնային Սուրիոյ։ Իրաց այս վիճակին մէջ՝ սուլթանը ապստամբութիւնը զսպելու պաշտօնը յանձնեց Մուհամէտ Ալիին, որ ընդունեց, անոր մէջ տեսնելով իր ազդեցութեան զօրանալը։

Առաջին երկու արշաւանքները անյաջող անցան։ Երրորդ արշաւանքին հրամանատարն էր իր երէց որդին Իպրահիմ, որ յաջողեցաւ բոլորովին զսպել ապստամբութիւնը և ապստամբական ալ գերի բռնելով՝ զրկեց Կ. Պոլիս, ուր ան գլխատուեցաւ։ Իպրահիմ արշաւանքէն վերադարձաւ «Փաշա Մէքքէի» տիտղոսով։

Զորորդ արշաւանքը կատարուեցաւ դէպի Սուտան։ Այս արշաւանքին շարժառիթն էր հեռացնել մայրաքաղաքէն Ալպանացիները, որ հետզհետէ աւելի պահանջկոտ և աւելի անտանելի կը դառնային։ Այս արշաւանքին հետեւանքով Նգիպտոս տէր դարձաւ վերին Նուպիոյ և Սոմալիի եղերքներուն։ Ետքը այդ

նոր գրաւուած հողամասին մէջ, ուր ձերմակ և Կապոյտ Նեղոսները կը խառնուին իրարու, Խուրշիա Փաշան շինեց Խարթուժ քաղաքը, որ դարձաւ Սուտանի մայրաքաղաքը:

Հինդերորդ արշաւանքը ուղղուած էր Յունաստանի դէմ Թուրքերուն օգնելու նպատակով: Յոյները ապստամբած էին և կ'ուզէին վերագրաւել իրենց ազգային անկախութիւնը: Սուլթանին գիմումին վրայ՝ Մուհամէտ Ալին զրկեց 20000 զինուոր իպրահիմ Փաշայի հրամանատարութեան տակ:

Սկիզբը պատերազմը նպատաւոր էր թուրք-եգիպտական բանակներուն համար: Քանի մը յաջող կռիւներէ ետք, իպրահիմ Փաշան գրաւեց Նաւարինը, Գալաֆիան և գնաց պաշարելու Միսալոնկան, որ տասը ամիս հերոսարար գիմադրեց իր արքեպիսկոպոս Գեորգիանիսի առաջնորդութեամբ: Յաղթութիւնէն գինովցած՝ և իրենց վայրագ բնազդէն մղուած՝ Թուրքերը սոսկալի կոտորած մը ըրին Յունաստանի մէջ:

Այս կոտորածի լուերին էին, որ շարժեցին վերջապէս քաղաքակիրթ աշխարհի խիղճը և Անգլիա, Ֆրանսա և Ռուսիա համախորհուրդ պահանջեցին Սուլթանէն Յունաստանի ինքնավարութիւնը: Սուլթան Մահմուտ Բ.ի մերժումին վրայ՝ վերոյիշեալ երեք պետութեանց միացեալ նաւարածինը երեւցաւ Նաւարինի ջուրերուն մէջ, ուր արդէն խորսխած էր թուրք-եգիպտական նաւատորմիղը: Երկու թշնամի նաւատորմիղներու ընդհարումը շատ ազնաւոր եղաւ: Թուրք-եգիպտական նաւատորմիղը գրեթէ բոլորովին փճացաւ: Չնայելով ասոր՝ պատերազմը դարձեալ տեւեց երկու տարի և Սուլթանը տեղի տուաւ միայն այն ժամանակ, երբ Ֆրանսացիք գրաւեցին Մոնեա թերակղզին, իսկ ռուս բանակը Պալքաններէն հասաւ մինչև Ադրիանապոլիս: Այն տան կնքուեցաւ Ադրիանապոլի-

սոյ դաշնագիրը 1829-ին, որով ճանչցուեցաւ Յու-
նաստանի անկախութիւնը: Այս դաշնագիրը ազգա-
նշանը եղաւ Պալքանեան ազգերու յետագայ աղատա-
գրական շարժման:

Վեցերորդ և եօթերորդ արշաւանքները ուղղուած
էին նոյնինքն Թուրքիոյ դէմ: Սուլթան Մահմուտ Բ.ը
խոստացած էր տալ Մուհամէտ Ալիին Սուրիան, իբր
վարձատրութիւն, փոխան այն օթանդակութեան, որ ան
պիտի բերէր Յունական ապստամբութիւնը զսպելու
գործին մէջ: Փոխան Սուրիոյ՝ ան տուաւ Կրէտէ կղզին:
Մուհամէտ Ալին խիստ դժգոհ մնաց ասկէ և որոշեց
զէնքի ոյժով առնել այն, ինչ որ խոստացուած էր:

Յարմար առիթէ մը օգտուելով՝ ան հրաման ըրաւ
իր որդի Իպրահիմ Փաշային գրաւելու Պաղեստինը
և Սուրիան: Իպրահիմ Փաշան՝ անցած բանակին գլու-
խը՝ կարճ միջոցի մէջ գրաւեց Պաղեստինի և Սուրիոյ
գլխաւոր քաղաքները: Լուրջ ընդդիմութեան հանդի-
պեցաւ միայն Ալիայի առջև, որուն պաշարումը տե-
ւեց եօթը ամիս: Բերդը հերոսաբար կը պաշտպանէր
Ապսալլան Փաւսան: Բերդի գրաւումէն ետքը՝ Ապսալլան
նոյնպէս գերի ինկաւ յաղթական Իպրահիմին ձեռքը և
ասիկա զայն զրկեց իր հօրը Մուհամէտ Ալիին: Սակայն
Մուհամէտ Ալի շատ յարգանքով վերաբերուեցաւ
անոր հետ և ըսաւ. «Դուք կուուած էք քաջաբար, յաղ-
թութիւնէն ետքը այլեւս թշնամի չէք»:

Սուլթան Մահմուտ Բ. այս արշաւանքին վրայ՝
ապստամբ և պաշտօնանկ հռչակեց Մուհամէտ Ալին
և 35000 է բաղկացեալ բանակ մը՝ Հիւսէյին Փաւայի
հրամանատարութեան տակ՝ զրկեց Իպրահիմ Փաշայի
դէմ: Երկու բանակներուն հանդիպումը տեղի ունե-
ցաւ Հոմս լիճին մօտ, ուր թրքական բանակը պար-
տուեցաւ՝ թողելով յաղթականին ձեռքը մեծաքանակ
պատերազմական աւար և 2000 գերի:

Երկրորդ բաղխումն ալ տեղի ունեցաւ Գոնիայի

առջև, որ դարձեալ ձախող ելք ունեցաւ Թուրքերուն համար և Իպրահիմ Փաշան՝ քանի մը օր հանգստացնելէ ետքը իր զօրքը՝ քաղեց ուղղակի մայրաքաղաքին վրայ:

Մինչ այդ, սակայն, եւրոպական պետութեանց միջամտութեան վրայ՝ Իպրահիմ Փաշան ստիպուեցաւ կանգ առնել Պրուստի լաշև և կնքուեցաւ Քօթա-հիայի դաշնագիրը, որով ոչ միայն Կոնստանդնուպոլսի Պադիսխանը ու Սուրիան ինկան Մուհամէտ Ալիի տիրապետութեան տակ և Մուհամէտ Ալին վերահաստատուեցաւ իր պաշտօնին և աստիճանին մէջ:

Սակայն այս դաշնագրութեամբ պարտադրուած խաղաղութիւնը երկար չտևեց: Սուլթան Մահմուտ երբեք չկրցաւ հաշտուիլ այն գաղափարին հետ, որ Սուրիան, Պադեստինը և Հիճազը գտնուին Մուհամէտ Ալիի իշխանութեան տակ, զոր կը նկատէր իբր ըմբոստ մը և դաւաճան մը: Ան միշտ առիթ կը փնտռէր պատերազմը վերսկսելու և այդ առիթն ալ չուշացաւ: Պատերազմը վերսկսաւ 1832ին: Իպրահիմ Փաշան, ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ յաղթական ելաւ: Մծրինի մօտ ան ցրուեց թրքական ահագին բանակը, որ 70,000 հօգիէ էր բաղկացած և կը գտնուէր Համբլզ Փաշայի հրամանատարութեան տակ: Այս սոսկակալի պարտութեան վրայ՝ Սուլթան Մահմուտը այլեւս հազիւ շտաբ մը տպրեցաւ և մեռաւ սրտի կսկիծէն: Անոր յաջորդեց իր երէց որդին Մեհիս:

Թէև այս անգամ ալ յաղթական, բայց Մուհամէտ Ալի եւրոպական պետութեանց ճնշման տակ հարկադրուեցաւ հրաժարիլ ոչ միայն բոլոր գրաւած երկիրներէն, բացի Սուսանէն, այլ և ամբողջութեամբ վերադարձնել թրքական նաւատորմիլը, որ կը գրտնուէր ծովակալ Գապուսան Փաշային հրամանատարութեան տակ և որը տպտամբելով Սուլթանին դէմ՝ 1841 ի տպտատանած էր եգիպտական ջուրերուն մէջ:

դաշնագրութեամբ՝ կնքուած Լոնտոնի մէջ՝ Սուլթանը
և եւրոպական մեծ պետութիւնները ճանչցան Մուհա-
մէտ Ալին, որպէս Եգիպտոսի փոխարքայ ցմահ իշխե-
լու պայմանով։ Անոր իրաւունք արուեցաւ ժառան-
գաբար փոխանցել իշխանութիւնը իր սերունդին։ Այս
կարգադրութեամբ Եգիպտոսը դարձաւ ինքնավար պե-
տութիւն մը Օսմանեան գերիշխանութեան տակ։ Նոյն
այդ դաշնագրութեամբ եգիպտական բանակը պիտի
բաղկանար ոչ աւելի քան 18,000 հոգիէ և Մուհամէտ
Ալին պիտի կարենար տալ իր ստորադասեալներուն
բոլոր աստիճանները, բացի փաշայութեան տիտղո-
սէն։ Փոխարքայ անուան տակ Մուհամէտ Ալին իրա-
կանութեան մէջ դարձաւ վեհապետ մը։

**ՄՈՒՀԱՄԷՏ ԱԼԻՆ
ՌԲՐ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ
ԵՒ ՇԻՆԱՐԱՐ**

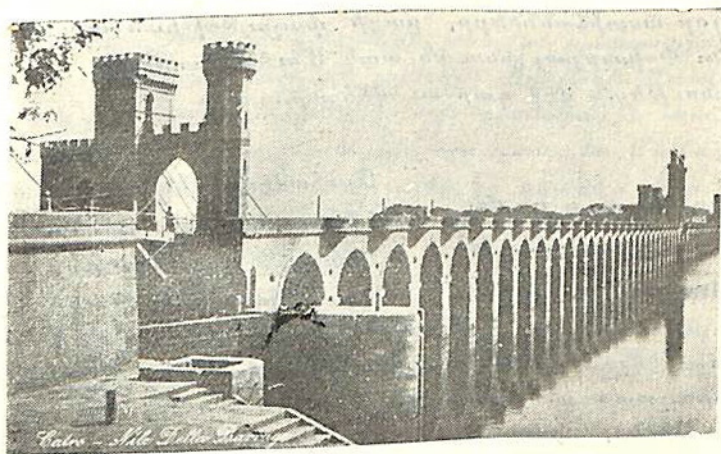
Մուհամէտ Ալին, որքան որ
հմուտ և քաջ ղինուորա-
կան մըն էր, նոյնքան ալ
եղաւ լաւ կառավարիչ մը
և շինարար վեհապետ մը։

Մէմլուկ բէյերու բնաջնջմամբ՝ ան վերջապէս
վերագարծուց երկրին իր խաղաղութիւնը և ա՛յդոր-
ութիւնը, որոնց հետեւանքով երկրագործութիւնը,
արհեստներն ու առեւտուրը նոր թափ մը ստացան և
բնակչութեան թիւը հետզհետէ սկսաւ բազմանալ։ Ին-
քը թէ և անգրագէտ, բայց առանձին հոգածութիւն
ունեցաւ կրթութիւնը ժողովուրդի մէջ տարածելու
համար և բացաւ չափ մը դպրոցներ։ Զինուորական
ծառայութիւնը ըրաւ պարտադիր և եւրոպայէն հրա-
ւիրեց մարդիկներ եգիպտական զօրքը մարդելու և
կազմակերպելու համար։ Այս գործը մասնաւորապէս
յանձնուեցաւ Սեվիհի(*) որ ետքը կոչուեցաւ Սիւլէյման

(*) Նապոլէոնի զինուորներէն մէկն էր, որ չվերադարձաւ
Ֆրանսա եւ մտաւ եգիպտական բանակի մէջ։

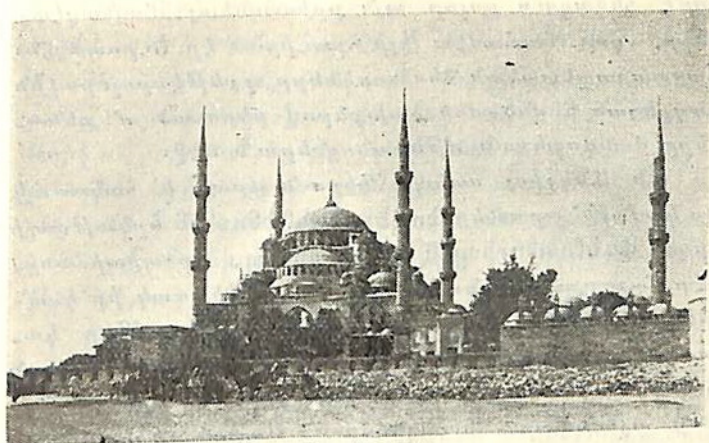
Փաշա: Ան կազմակերպեց նաև զօրուսը նաւատորմիդ մը և հաստատեց զինուորական բարձրագոյն զպրոց մը՝ սպաներ պատրաստելու համար: Բացի ասկէ՝ պետութեան հաշուոյն եւրոպայ գրկեց շատ մը քնդունակ երիտասարդներ զանազան գիտութեանց և ճարտարարուեստի ճիւղերուն մէջ հմտանալու համար: Ան ջնջեց նաև այն նուաստացուցիչ արգելքները որ կային քրիստոնեաներու նկատմամբ:

Մուհամէտ Ալի շինեց Դելիի Կրկու ամբար-

Մուհամէտ Ալիի պառածը

տակները, բազմացուց ջրանցքներու թիւը, շինեց Ազեքսանդրիոյ փարոսը և Ռաս-էլ-Թիհի պալատը: Գահիրէի մէջ, ի միջի այլոց, շինեց փառաւոր մզկիթ մը Միջնարկին մէջ: Մզկիթը շինուած է Ալա Սուլթանի ոճով: Պատերու ներքնակողմը ամբողջովին ալապատար քարէ է:

Միջնաբերդի մզկիթը

ՄՈՒՀԱՄԷԴԱՆ ԱԼԻԻ ՄԱՀԸ

1848ին Մուհամէտ Ա-

լի ձերութեան պատ-

շաւ և իշխանութիւնը յանձնեց իր Իսլամական որդուն՝ Այս վերջինը, սակայն, հազիւ իշխեց չորս ամիս և մեռաւ։ Մուհամէտ Ալի ստիպուեցաւ նորէն ձեռք առնել կառավարութեան ղեկը։ Յաջորդ տարին ինքն ալ մեռաւ Աղեքսանդրիոյ մէջ։ Մարմինը բերուեցաւ Գահիրէ և չքեղ յուղարկուեցաւ թաղուեցաւ իր շինած մզկիթին մէջ։

Իր ժողովուրդը երախտագիտաբար անոր տուաւ «Մեծ» տիտղոսը։

ԱՊՊԱՍ Ա.

Մուհամէտ Ալիի թոռն էր, որ յաջորդեց իրեն։ Ասիկա բոլորովին հակապատկերն էր անոր։ Չունէր լայնախոտութիւն, կ'ատէր քրիստոնեաները և հետզհետէ

իրմէ հեռացուց բոլոր այն քրիստոնեայ մասնադէտները, զոր Մուհամէտ Ալի հրաւիրած էր Եւրոպայէն: Ճարտարապետական ձեռնարկները գրեթէ բոլորովին դադրեցան և մեծամեծ ծախքերով բերուած մեքենաները ժանգոտեցան մթերանոցներուն մէջ:

Ան Անգլիոյ ստիպումներուն վրայ՝ և հակառակ իր կամքին՝ արտօնեց Ռուսերդ Սեֆեհնսոնին երկաթուղի շինել Աղեփաքիցիայէն մինչև Սուեզ, որ պիտի անցնէր մայրաքաղաքէն: Ան՝ դարձեալ հակառակ իր կամքին՝ արտօնեց հնախոյզ Մարիէթին պեղումներ կատարել Եգիպտոսի մէջ Յրանսական կառավարութեան հաշւոյն: Սափարայի անապատին մէջ, ան երեւան հանեց հռչակաւոր Սերապիումը 61 Ապիսի գերեզմանները և 141 սփինքսներ:

Ապպաս Ա.ը աւելի սերտ կապեր հաստատեց Բարձրագոյն Դրան (Կ. Պոլսոյ կառավարութիւն) հետ և 15,000 շինուորէ բաղկացեալ նաւատորմիդ մը ղրկեց Կ. Պոլիս օգնելու համար թուրք բանակին Ղրիմու պատերազմին մէջ:

Ան առանձնացած կեանք կ'անցնէր Ապպասիէի իր գլխակին մէջ և մեռաւ խորհրդաւոր մահով 6 տարուայ իշխանութիւնէ մը ետքը:

ՍԱՅԻՏ ՓԱՇԱ

Մուհամէտ Ալիի փոքր որդին էր: Բնաւորութեամբ մեղմ, բարի և գիւրամատչելի: Թէ տեղացիները և թէ օտարականները անոր գահակալութիւնը ողջունեցին ցնծութեամբ: Ան հետեւեցաւ իր հօր ուղիւթեան և սիրալիր ընդունելութիւն ըրաւ օտարականներուն:

Ան արտօնեց Ֆերիման Լէսկային, որ նախկին Ֆրանսական հիւպատոսին որդին էր և իր անձնական բարեկամը, բանալ Սուեզի ջրանցքը: Ի պատիւ իրեն

Միջերկրականին եղերքը գանուող փոքրիկ քաղաքը, ուրկէ պիտի սկսէր ջրանցքը, կոչուեցաւ Փոր-Սայիս:

Ան հաստատեց Պուլաքի հնազիտական թանգարանը, որուն անօրէն կարգեց Մարիէք Փաշան: Ասիկա շարունակեց իր պեղումները և այս անգամ ի հաշիւ եգիպտական կառավարութեան երեւան հանեց մեծ բուրգին տաճարը, Հիւքսոսներու յուշարձանները Թանիսի մէջ և կարգ մը կարեւոր հնութիւններ:

Սայիտ Փաշա բարերուեց ֆէլահներու վիճակը, ջնջեց մարմնական պատիժները և ներքին մաքսատունները: Անոր իշխանութեան ատեն լրացաւ Աղեփսանդիա - Սուեզ երկաթուղադիժը և ձեռնարկուեցաւ նորերու շինութեան: Ան մեռաւ և թաղուեցաւ Աղեքսանդրիոյ մէջ:

ԽՏԻՎ, ԻՍՍՍԱՅԻՎ,

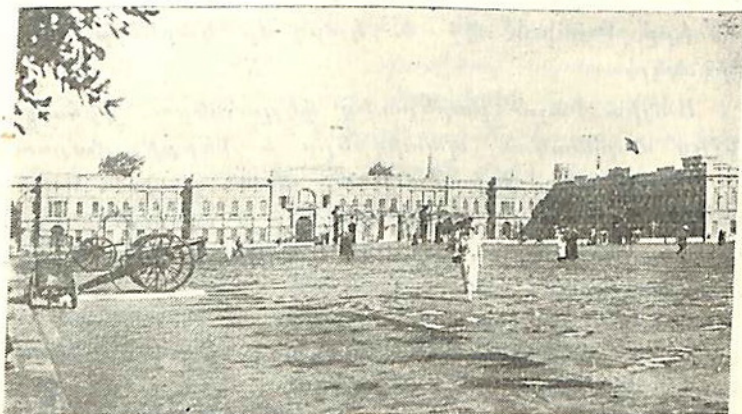
(1863 - 1879)

Առաջինը եղաւ Մուհամէտ Ալիի յաջորդներէն, որ ստացաւ «խիվ եգիպտոսի» պատուանոցն և այնուհետեւ իր յաջորդները կոչուեցան այդ անունով մինչև Հիւսէին-Քամիլ: Ան լուսամիտ մէկն էր և կ'ուզէր իր երկիրը քաղաքակրթել մէկ օրէն միւսը: Պարծենալով կ'ըսէր. «Իմ երկիրը Ափրիկէն է, այլ Եւրոպա»:

Խալիվ Իսմայիլ եղաւ շինարար վեհապետ մը: Ան բազմացուց ջրանցքներու թիւը, որոնցմէ կարեւորագոյնն է Իպրահիմիէ ջրանցքը, որմէ կ'օգտուին երեք գաւառներ: Բազմացուց երկաթուղային գիծերը, ներմուծեց հեռագրի գործածութիւնը և կանոնաւորեց փոստան: Շինած է դէպի բուրգերը տանող ծառագարդ պողոտան, Էգպեֆիէյի պարտէզը, Օբեւան, Ապսի-նի պալատը, Փոր-Սայիսի և Աղեփսանդիոյ նաւահան-

գիտաները, էլ Ռիֆայա մզկիթը և այլն: Ան հաստա-
տած է նաև խառն դատարանները, որոնց մասին պի-
տի խօսինք ետքը, գրքիս յաւելումին մէջ:

Խաիվ Իսմայիլի օրով լմնցաւ Սուեզի ջրանցքին(*)
փորումը և բացումը կատարուեցաւ շատ շքեղ հան-
դէսներով, որոնք տեւեցին քանի մը օր: Այդ հան-

Ալեքսանդրի պալատը

դէսներուն նախագահելու համար, Խաիվի հրաւերով,
Եգիպտոս եկաւ Նապոլէոն Գ. կայսեր կինը՝ Էօժեն
կայսրուհին: Ներկայ էին նաև Աւստրիոյ Ֆրանց - Յո-
զէֆ կայսրը և Ռուսիոյ զահաժառանգ իշխանը:

Խաիվ Իսմայիլը ունեցաւ երկու անյաջող պատե-
րազմներ Եթովպիոյ հետ: Այս պատերազմները շատ
ծանր ազդեցին Եգիպտոսի արդէն խոնգարուած

(*) Ջրանցքին երկարութիւնն է 160 ֆիւմետր, լայնութիւնը
300-500 մետր: Ջրանցքին համար Լէսէպոս օգտագործեց երկու ալի
լիները:

Ջրանցքի բացումով Հնդկաստան-Եւրոպա ծովային համբան
կարնցաւ 5000 մղոնով:

պիււտճէին վրայ: Ի բնէ ան չափազանց շուայլ էր և անհաշիւ ծախսող: Իր շինարարական ձեռնարկները և անձնական շուայլ ծախսերը մեծամեծ գումարներ կը պահանջէին իրմէ և ան ստիպուած էր շարունակ փոխառութիւններ կնքել բարձր տոկոսներով: Պետական պարտքը, որ իր դահակալութեան տա են մեծ բան մը չէր, հասաւ մինչև $2\frac{1}{2}$ միլիոնի: Ան ստիպուեցաւ Անգլիացիներուն վաճառել չորս միլիոն ստերլինի փոխարէն Սուէզի ջրանցքի ընկերութեան իր բաժնեթուղթերը:

Անգլիոյ և Ֆրանսայի պահանջքին վրայ՝ նախ հակակշիռ հաստատուեցաւ Եգիպտոսի ելեւմուտքին վրայ, բայց տեսնելով որ այդ միջոցը օգուտ չընէր, այն տա են պաշտօնանկ հռչակուեցաւ խալիվը:

Գահադրկութիւնէն ետքը՝ խալիվ Իսմայիլը նախ հաստատուեցաւ Նաբոլի և ապա Կ. Պոլիս ուր և մեռաւ: Մարմինը բերուեցաւ Եգիպտոս և թաղուեցաւ իր շինած էլ Ռիֆայա մզկիթին մէջ, որ այնուհետեւ դարձաւ արքայական դամբարան:

ԽՏԻՎ. ԹԷՎ.ՅԻՔ
(1879-1892)
Ասիկա մեզմ բնուորութեան տէր էր: Բնականոն պարագարագաներու մէջ ան թերեւս լաւ վեհապետ մը ըլլար, բայց դժբախտաբար ժամանակին մարդը չէր: Ան զուրկ էր կորովէ և վճռականութիւնէ:

Անոր իշխանութիւնը սկսաւ ներքին խռովութիւններով և զինուորական բարոսութիւններով, որոնք յանգեցան 1882 Յունիս 1ի յեղափոխութեանը: Շարժման գլուխը կեցած էր պատերազմական նախարար Աւապի Փաշան: Շարժումը գլխաւորապէս ուղղուած էր քրիստոնեաներու դէմ: Դատարկաշրջիկներու ամբոխ մը՝ զինուած բիրերով և այլ զէնքե-

րով՝ Յունիս 1 ին յարձակեցան Աղեքսանդրիոյ և Թանթայի մէջ քրիստոնէսներու վրայ և աւելի քան 300 հոգի սպաննեցին և խոշտանգեցին, թալանեցին խանութներն ու տուները և քաղաքին զանազան մասերուն մէջ հրդեհ ձգեցին։ Նոյն տոննը Գահիրէի մէջ ցաւալի գէպքեր չստատահեցան շնորհիւ ոստիկանապետին ձեռք առած կանխարգել միջոցներուն։

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ

ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Այս անկարգութեանց հետեւանքը այն եղաւ, որ եւրոպացի հիւսպատոսները նախ իրենց հպատակները նաւ նստեցուցին և ճամբեցին Եւրոպա։ Քանի մը օրուայ մէջ մեկնեցան աւելի քան 30,000 հոգի։ Ապա Անգլիական նաւատորմի ղեկավար Սեյմուրի հրամանատարութեան տակ՝ սկսաւ ուժգնորէն Աղեքսանդրիոյ ամբողջ ժողովուրդը, որուն հետեւեցաւ նաեւ զօրք ցամաք հանելը։

Արապի փաշան իր բանակով ստիպուեցաւ մահանջել, Անգլիական և եգիպտական բանակներու գլխաւոր բաղխումը տեղի ունեցաւ Թեյ-էլ-Քիպիւր։ Եգիպտական բանակը յաղթուեցաւ և առաջին փախչողներէն մէկը եղաւ Արապի Փաշան, որը, սակայն, շուտով ձերբակալուեցաւ այլ մեղսակիցներու հետ և յանձնուեցաւ զինուորական տեսանին։ Դատարանը մահուան վճիռ տուաւ, սակայն Անգլիացիներու միջնորդութեան վրայ՝ Ստիվը մահուան որոշումը փոխեց ցիւրանք աքսորի։ Կախաղան բարձրացաւ միայն Աղեքսանդրիոյ ոստիկանապետ Սիւլէյման Սամի, որ ոչ միայն կանխարգել միջոցներ ձեռք առած չէր անկարգութեանց դէմ, այլ նոյնիսկ մեղսակից էր։ Արապի Փաշան և իր գործակիցները աքսորուեցան Սեյլան կղզին։

ՍՈՒՏԱՆԻ ԿՈՐՈՒՍՏԸ

Եգիպտոսի վերջին անցքերը
ունեցան նաև իրենց ազ-
դեցութիւնը Սուսանի մէջ:

Մուհամեհ Ահմեհ անունով մէկը, որ ինքզինքը Մէհ-
տի (առաքեալ) հռչակեց, պարզեց ասպատաժութեան
դրօշը, որուն շուրջ հաւաքուեցան քրիստոնեաները
ատող մահմետականներու հոծ բազմութիւն մը: Մէհ-
տին՝ կարգ մը յաղթանակներէ ետքը՝ գնաց պաշա-
րելու Խարքում մայրաքաղաքը, ուր այդ ժամանակ կը
գտնուէր Գորսոն Փաշան: Խարթումի Անգլօ-եգիպտո-
կան ոյժերը բաւական չէին ցրուելու համար պաշա-
րողները, իսկ գուրսէն ալ օգնութիւն զօռար էր սպա-
սել: Այսուամենայնիւ Գորսոն Փաշան և իրենները քա-
ջարար կռուեցան և ինկան: Քաղաքը գրաւուեցաւ
Մէհախաներու կողմէն, բայց Մէհաին չվայելեց իր
յաղթութեան պատգը և մեռաւ քանի մը ուժի ետքը:

Անգլիական զինուորական գրաւումէն գրեթէ
անմիջապէս ետքը՝ կարգ ու կանոնը հաստատուեցաւ
Եգիպտոսի մէջ և կեանքը մտաւ իր բնականոն վիճա-
կին մէջ: Այնուհետև գլխաւոր խօսքը կը պատկանէր
Անգլիոյ ներկայացուցչին: Խալիվ Թէվֆիքը ոչ միայն
չըմբոստացաւ այս նոր գրութեան դէմ, այլ ընդհակա-
ռակը սիրով համակերպեցաւ, որովհետև այդ գրաւու-
մը խաղաղութիւն բերաւ նաև իր անձին:

Իւրաքանչիւր նախարարութեանց մէջ չշանակ-
ուեցան մէկ մէկ Անգլիացի խորհրդականներ: Նախա-
րարապետը կ'որոշուէր Անգլիացիներու հաւանու-
թեամբ:

ԱՊՊԱՍ Բ. ՀԵԼՄԻ

(1892 - 1914)

Ան 18 տարեկան պատանի
մըն էր և Վիեննայի մէջ կ'ու-
սանէր, երբ մեռաւ իր հայրը՝
Թէվֆիք Փաշան: Գահ բար-

ձրանալէն ետքը՝ տն իր իշխանութեան սկիզբը փորձեց ձերբազատուիլ անգլիական խնամակալութիւնէն, բայց առանց նեցուկի մնալով եւրոպական միւս պետութիւններու կողմէ՝ համակերպուեցաւ և մնաց կրօնաւորական դերի մէջ, ինչպէս էր իր հայրը։ Երկրին գլխաւոր իշխանութիւնը դարձեալ մնաց անգլիական ներկայացուցչին ձեռքը։

Ապպաս Բ. Հելմիի իշխանութեան շրջանին վերադարձուեցաւ Սուսանը անգլո-եգիպտական զինուորական ոյժերուն կողմէ։ Փոխադարձ կնքուած համաձայնութեամբ Սուսանը համարուեցաւ անգլո-եգիպտական սեփականութիւն, կառավարիչը պիտի ըլլար Անգլիացի, բայց իր վաւերացումը պիտի ստանար թէ Անգլիոյ թագաւորին և թէ Եգիպտոսի իմպերիին կողմէ։ Կառավարիչին տրուեցաւ սերսաւ պատուանունը։

Անգլիական զինուորական գրաւումը, որ տեւեց մինչև համաշխարհային մեծ պատերազմի սկիզբը՝ այն է մինչև 1914 թուականը՝ շատ օգտակար եղաւ Եգիպտոսի համար։ Եգիպտոսը իր ներկայ բարգաւաճ վիճակը մեծապէս կը պարտի Անգլիացիներուն։ Իրենց տիրապետութեան առաջին օրէն Անգլիացիները ջանացին կեանքի և զոյքի ապահովութիւն ստեղծել երկրին մէջ, կարգաւորել ելեւմուտքը, պարտքը շիջանել և ծաղկեցնել երկրագործութիւնը։ Անոնք են շինած, ի միջի այլոց, Ասիութի և Ասուանի ջրամբարները, որ կենսական նշանակութիւն ունին երկրին համար։ Վերջին ջրամբարը մօտաւորապէս երկու քիլոմետր երկարութիւն ունի և կը պարունակէ 2,300,000,000 խորանարդ մետր ջուր։ Վերջերս նորոգութիւններ եղան և թումբերու բորձրացում։

ՍՈՒԼԹԱՆ**ՀԻՒՍԷԻՆ ՔԱՄԷԼ****(1914-1917)**

Վերջին համաշխարհային պատերազմի պայթիւնին ատեն, Ապպաս Հիլմի կը գտնուէր Եւրոպա: Ինպատու Գերմանիոյ, Աւստրիոյ և Թուրքիոյ զէրֆբունած ըլլալուն համար՝ Անգլիացիք զինքը դանձնեց հռչակեցին և դահ բարձրացուցին Սուլթան տիտղոսով Հիւսէին Քամէլը, որ իտիւլ Իսմայիլ Փաշային երկրորդ որդին էր: Միեւնոյն ժամանակ Եգիպտոսը յայտարարուեցաւ Թուրքիայէն ըտլորովին անկախ պետութիւն մը, բայց Անգլիական հովանաւորութեան տակ: Սուլթան Հիւսէին Քամէլ հաղիւ իշխեց երեք տարի և մեռաւ ու թաղուեցաւ արքայական դամբարանին մէջ:

ՖՈՒԱՏ Ա.**(1917 - 1936)**

Իտիւլ Իսմայիլի չորրորդ որդին էր: Նախապէս զանազան պաշտօններ վարած էր Օսմանեան պետութեան մէջ և եղած էր Վիեննայի Օսմանեան դեսպանին զինուորական կցորդը: Գահ բարձրացաւ Սուլթան տիտղոսով և այդ տիտղոսով իշխեց մինչև 1922 թուականը: Այդ թուին վերջ գտաւ Անգլիական հովանաւորութիւնը և Եգիպտոս հռչակուեցաւ անկախ պետութիւն քանի մը վերապահումներով: Սուլթան Ֆուատ ընդունեց «Թագաւոր» և «Նորին Վահափառութիւն» տիտղոսները: Այս փոփոխութիւնները, անկասկած, ինքնաբերաբար տեղի չունեցան և ոչ ալ Անգլիոյ բարեացակամութեան արդիւնքն էին, այլ հետեւանքը այն ազգայնական շարժման, որ տասնեակ տարիներէ ի վեր կը յուզէր Եգիպտական ժողովուրդը: Այդ շարժման գլուխն էր հանգուցեալ Սաատ Զալլուլ Փաշան:

Ֆուատ Ա.ի թագաւորութեան շրջանին Եգիպտոս

Ֆուատ Ա.

գլխովի յառաջդիմութիւն գործեց, ինչպէս երկրագործութեան և ճարտարարուեստի, նոյնպէս ալ ժողովրդային կրթութեան և առողջապահութեան մարդերուն մէջ: Հաստատուեցան բազմաթիւ նախակրթարան և երկրորդական վարժարաններ, երաժշտանոցը, արարական կաճառը և այլ կրթական հաստատութիւններ: Համալսարանը իր մասնաճիւղերով, որ արդէն գոյութիւն ունէր, զարձեալ Ֆուատ Ա.ի հիմնածն է, բայց այն ատեն, երբ ան տակաւին պարզ իշխան մըն էր: Շինուեցան բազմաթիւ հանրօգուտ

հաստատութիւններ, մանաւանդ հիւանդանոցներ, որոնց թիւը ներկայիս հարիւրէն աւելի է: Հաստատուեցան որբանոցներ, աժանագին ժողովրդային ճաշարաններ և աղատանարաններ այն մուրացիկներու համար, որոնք իսկապէս անկարող են աշխատիլ և կարօտ են հանրային գթութեան:

Ճարտարարուեստը, թէև չի կրնար մրցիլ երկրագործութեան հետ, որովհետև և եգիպտոսը հազարաւոր տարիներէ ի վեր եղած է գերազանցապէս երկրագործական երկիր մը, բայց և այնպէս, բաւականին առաջ դացած է: Ներկայիս եգիպտոսի մէջ գոյութիւն ունին հիւսուածեղէնի, օճառի, դաշնաղան իւղերու, շաքարի, կաշիի, բամպակի զտման, աղիւսի, խեցեղէնի, կրագիւսի, ծխախոտի և այլ բազմաթիւ գործարաններ և արհեստանոցներ: Նշանաւոր են Մահալլայի հիւսուածեղէնի գործարանները և Նակ-Համասի գտարանները:

Մեծ Վերահմ
Չաղուլ Փաւս

Եգիպտացի արհեստաւորներու շինած փայտեայ և երկաթեայ կարասիներն ու ձուլածոները իրենց նրբութեամբ և ճաշակով ամենեւին ետ չեն մնար եւրոպականներէն:

Կը մշակուին և կ'օգտագործուին նաև հանքերը, որոնցմով մասնաւորապէս հարուստ է Սինայի թերակղզին: Հոն կը գտնուին մանկանդի, ֆոսֆատի հանքեր և քարիւղի հորեր: Եգիպտոսը իրեն անհրաժեշտ քարիւղի և խայծղանի 85% կը ստանայ իր սեփական հորերէն:

Վաճառականութիւնը, որ սերտ կապ ունի գիւղատնտեսութեան և ճարտարարուեստի զարգացման հետ, նոյնպէս զգալի կերպով յառաջացած է այս երկրին մէջ և պետական դանձին կ'ապահովէ բաւականին խոշոր հասոյթ մը: Երկու ծովերու (Միջերկրական և Կարմիր) մերձաւորութիւնը, երկաթուղիներու ցանցը և Նեղոսի նաւարկելի ըլլալը, այս ամէնը կը նպաստեն առեւտուրի զարգացման: Ամէն տարի Եգիպտոս կը ներածէ և կ'արտածէ աւելի քան 120 միլիոն Ե. Ո. ամպրանք:

Հին ատեն Եգիպտոսի հարստութեան գլխաւոր աղբիւրը կը կազմէր հացահատիկներու արտածումը, իսկ ներկայիս՝ բամպակինը: Բամպակի համաշխարհային արտադրութեան ¹/₆ մասը դուրս կուգայ Եգիպտոսէն: Եգիպտոսի բամպակը ամենալինտին է աշխարհի մնացեալ մասերու բամպակներէն, մանաւանդ Սաֆալարիսեսի, Աւսուլի և Նուպար կոչուած տեսակները: Բամպակի մշակութեան յատկացումը է մօտաւորապէս 2 միլիոն հեկտար հող, որ կուտայ տարեկան վեց միլիոն քենթալ բամպակ (քենթալը 44 քիլո): Բամպակի մշակութիւնը մտցուցած է այս երկրին մէջ Ժիւմէլ անուանով Ֆրանսացին, աւելի քան հարիւր տարի առաջ:

Բամպակէն ետքը Եգիպտոս կ'արտածէ նաեւ բաւական մեծ քանակութեամբ հաւկիթ, սոխ, մանկա, նարինջ, սուսամ, զանազան հունտեր, մանկանէղ և այլն:

Եգիպտոսի հարստութեան աղբիւրներէն մէկն է նաեւ զբօսաշրջիկութիւնը: Ոչ մէկ երկիր այնքան հարուստ է պատմական յուշարձաններով, որքան այս երկիրը: Հազարաւոր տարիներու յուշարձանները, Եգիպտոսի ջինջ երկինքը և հեղասահ Նեղոսը ամէն տարի դէպի իրենց կը քաշեն հազարաւոր զբօսաշրջիկներ, մասնաւորապէս Ամերիկայէն և Անգլիայէն, որոնք անկասկած բաւականաչափ դրամ կը ջգեն այս երկրին մէջ:

ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ

Եգիպտոս ներկայիս ունի մօտավորապես 16 միլիոն բնակչութիւն, որմէ 14 միլիոնը

ապահովաբար Արաբ են և այլ խաւամ տարրեր, ինչպէս օրինակ Պերպերիներ, Թուրքեր և այլն: Մէկ միլիոնէն աւելի Ղպտիներ են, որոնք հին Եգիպտացիներու մնացորդներն են և կէս միլիոնի չափ ալ և թերեւս քիչ մըն ալ աւելի զանազան ազգութեանց պատկանող օտարականներ՝ Յոյն, Հրեա, Իտալացի, Անգլիացի, Ֆրանսացի, Հայ և այլն: Իւրաքանչիւր քառակուսի քիլոմետրի վրայ միջին թուով կը բնակին 400 մարդ: Գահիրէ մայրաքաղաքը ունի աւելի քան մէկ միլիոն բնակիչ:

Օտարականները այս երկրին մէջ ընդհանրապէս նկատուած են իբր կրօնական համայնքներ, որոնք ունին իրենց ներքին ինքնուրոյն վարչութիւնը: Այդ համայնքներն են:

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔ**ԿԱՄ ԳԱՂՈՒԹ**

Այդ գաղութին սկզբնաւորութիւնը կը հասնի մինչև փարաւոնեան շրջանը և մասնաւորապէս

մինչև Փսամենիսիկոս Ա. փարաւոնը: Պաղոմեան հարըստութիւնը, թէև անուշով Մակեդոնական, բայց իրականութեան մէջ Յունական էր, թէ լեզուով, թէ կրօնքով և թէ բարքերով ու սովորութիւններով:

Ներկայիս Եգիպտոսի մէջ կան մօտավորապէս 120,000 Յոյներ, որոնք գլխաւորապէս կը պարտադին նպարավաճառութեամբ, ոգելից ըմպելիներու վաճառմամբ և կամ ճաշարաններու ու սրճարաններու սպասարկութեամբ: Ընդհանրապէս բարեկեցիկ են և կը համբն իրենց մէջ հարիւրաւոր մեծամասնութիւնը:

Յոյներու ստուար մեծամասնութիւնը օրօքնս է: Կան նաև սակաւ թուով կաթոլիկ Յոյներ, որոնք կը

կոչուին Մեկիդ: Օրթոտոքսները ունին 80 եկեղեցի՝ որմէ 7-ը մայրաքաղաքին մէջ, և աւելի քան հարիւր գլորոցներ, 2 հիւանդանոց և այլ բարենպաստակ հաստատութիւններ: Պատրիարքը կը նստի Աղեքսանդրիա:

ՀՐԷՍԱՆԱՆ ԳԱՂՈՒԹ

Յոյներէն ետքը ամենամեծ գաղութը հրէականն է, որուն սկզբնաւորութիւնը կը հասնի մինչև Աղեքսանդրիոյ հիմնարկութիւնը: Փիլոն(*) անոնց թիւը կը հաշուէ մէկ միլիոն: Ներկայիս Եգիպտոսի մէջ կան մօտաւորապէս 200,000 Հրեաներ, որոնք կը զբաղին գրեթէ առանց բացառութեան առեւտուրով, սեղանաւորութեամբ և կամ յանձնակատարութեամբ: Արհեստաւորներ գրեթէ չկան անոնց մէջ: Ընդհանրապէս բարեկեցիկ են:

ԻՏԱՆԱՆԱՆ ԳԱՂՈՒԹ

Առաջին երկու գաղութներէն ետքը իրեն բազմամարդութեամբ և հընդութեամբ կարեւոր տեղ կը գրաւէ Իսալական կամ Հռոմեական գաղութը:

Իտալացիներու մուտքը կը սկսի Հռոմ-Բիւզանդական տիրապետութեան սկիզբէն, այն է Քրիստոնէական առաջին դարէն: Ներկայիս Եգիպտոսի մէջ կան մօտաւորապէս հարիւր հազար իտալացիներ, որոնք ընդհանրապէս բարեկեցիկ են և ունին իրենց յատուկ եկեղեցիները, գլորոցները և այլ ազգային հաստատութիւնները:

Միւս ազգութիւններէն աչքառու դիրք կը գրաւեն Անգլիացիները, Ֆրանսացիները, Հայերը և այլն:

(*) Հրեայ իմաստաւոր մըն էր, որ կ'ապրէր Առաքին դարուն մէջ: Ան ջանաց հաւեցնել Ս. Գրքի վարդապետութիւնը Պղատնի վարդապետութեան հետ:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Եգիպտոսը սահմանադրական միապետութիւն մըն է և ունի բոլոր այն օրգանները (խորհրդարան, ծերական և այլն),

որ ունին եւրոպական սահմանադրական միապետութիւնները, բայց ընկերային կեանքը, կառուցուածքը (ամուսնութիւն, բաղմակնութիւն, ապահարզան և այլն) տակաւին կը յենուեն կրօնական հաւատալիքներու վրայ: Կրօնքը պետութենէն բաժնուած չէ, ինչպէս է եւրոպական շատ մը սահմանադրական պետութիւններու մէջ: Եգիպտոսական սահմանադրութեան տրամադրութեան համաձայն՝ Իսլամութիւնը (*) կը համարուի այս երկրին պաշտօնական կամ պետական կրօնքը:

Ֆուադ Ա. մեռաւ 1936-ին ծանր և երկարատե հիւանդութիւնէ մը ետքը: Անոր յաջորդեց իր 17 ամեայ որդին Ֆարուք Ա., որուն չափահասութեան հանդիսակատարութիւնները տեղի ունեցան 1937 Յուլիան մեծ շուքով:

(*) Իսլամ կամ Իսլամութիւն կը նշանակէ խորին հպասակութիւն կամայն Աստուծոյ: Այդ հրօնին վարդապետութիւնը ամփոփուած է **Գուրանի** մէջ, որ բաղկացած է 114 սուրահներէ: Իսլամներու կարծիքով այդ գիրքը գրուած կայ երկնի մէջ եւ միայն անոր այս կամ այն հաստատները յայտնուած են մարգարէին Գարիէլ Հրեշտակապետի միջոցով:

Իսլամութեան հինգ սիւներն են՝ հաւատամքը (Չկայ Աստուծոյ, բացի Աստուծէ եւ Մուհամէտ անոր մարգարէն), աղօթքը լուացումի հետ միասին, ծովապահութիւնը, ողորմութիւնը եւ ուխտագնացութիւնը դէպի **Մեքքէ**:

Իսլամը կը հաւատայ հոգիի անմահութեանը, վերջին դասասանի, դժոխքի եւ արքայութեան, հրեշտակներու եւ սասաններու գոյութեան: Ըստ իսլամական կրօնի, զլիաւոր մարգարէները վեց են՝ **Ադամ, Նոյ, Աբրահամ, Մովսէս, Յիսուս եւ Մուհամէտ**: Իսլամական կրօնը խառնուրդ մըն է Մովսէսական եւ Քրիստոնէական կրօններու, քանի մը տարբերութիւններով եւ յաւելումներով:

Այս վարդապետութեան հեղինակն է **Մուհամէտ** (571—632): Անոր անունով վարդապետութիւնը կը կոչուի նաեւ **Մուհամէտականութիւն** կամ **Մահմետականութիւն**:

ՀԱՅԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՁ

Նախորդ գլուխներէն տրդէն տեսանք, որ մեր նախնիքները՝ այսինքն Խուրի-Միդանիները և անոնց յաջորդ Հիքիքները շատ հին ատենէ սկսեալ յարաբերութեան մէջ եղած են Եգիպտոսի հետ և անոնցմէ նոյնիսկ քանի մը թագուհիներ նստած են Եգիպտոս կան գահուն վրայ: Պողազ Քեօյի(*) և Թեյ-Ամառնայի պեղումները բաւականին լոյս սփռեցին մեր այդ հեռաւոր նախնիքներուն և Եգիպտոսի փոխյարաբերութեանց մասին:

Այդ յարաբերութիւնը, անկասկած, չէր սահմանափակուեր միմիայն խնամիական և պաշտօնական յարաբերութեանց մէջ, այլ գոյութիւն ունէր հաւանաբար նաեւ առեւտրական յարաբերութիւն: Հայ առեւտրականը, որ բաղմաթիւ դժուարութիւններու յաղթելով կը թափանցէր մինչև Կեդրոնական Ասիոյ խորքերը, կը հասնէր մինչև Հնդկաստան, կ'երթար մինչև Բաբելոն և այլ երկիրներ, հաւանաբար անտեսած չպիտի ըլլար նաեւ Եգիպտոսը, որ հարուստ երկրի մը համբաւ ունէր: Բայց թէ ո՞ր ատենէն սկսեալ կաղմուեր է Հայ գաղութ մը Եգիպտոսի մէջ՝ ստուգապէս կարելի չէ բան մը ըսել: Հաւանաբար ան կաղմուեր է Հռոմ-Բիւզանդական տիրապետութեան շրջանին:

Պատմութիւնէն դիտենք, որ Հայերը շատ կարեւոր աղբակ մըն էին Բիւզանդական կայսրութեան մէջ և բաղմաթիւ հայեր, բռնի թէ կամովին գաղթելով Հա-

(*) Պողազ Քեօյը Հիքիքներու եւ կամ Քեթացիներու նախնիին մայրաքաղաքն էր, եւ կը կոչուէր Հատոււաւ: Ան կը գրեցնուի Պամիրի կամ Գամրաց աշխարհին (Կապադովկիա) մէջ:

յաստանէն, հաստատուեր էին կայսրութեան զանազան մասերուն մէջ, օրինակ՝ Թրակիա, Կրէտէ և այլն: Անհաւանական չէ որ անոնցմէ մաս մը հաստատուած ըլլայ նաև Եգիպտոսի մէջ, որ կայսրութեան մէկ կարեւոր մասն էր: Պատմութիւնէն զիտենք նաև որ այդ շրջանին հայ ուսանողներ կուգային ուսանելու Աղեքսանդրիա:

Հեռուոր անցեալին մէջ Եգիպտոսայ գաղութը, թէ քանակով և թէ որակով ամենացայտուն վիճակը ունեցեր է Ֆարիսեան հարստութեան շրջանին և տուած է այս երկրին հոյլ մը անուանի զօրավարներ և քաղաքական գործիչներ, որոնցմէ նշանաւորագոյններն են՝

Վարդան-էլ-Հոռում Զօրավար, որու մասին խօսուեցաւ իր տեղին մէջ: Ան Ֆարիսեան հարստութիւնէն առաջ էր և Եգիպտոսը գրաւող Արաբ զօրավար Ամր-իպն-Աասի օգնականն էր ու գործակիցը: Ան «Էլ Հոռում» կը կոչուէր երկար առեն Բիւզանդական բանակին մէջ ծառայած ըլլալուն համար:

Փոքր տարիքին մէջ գերի էջմիար - էլ - ճիմիճի տարուած էր Հայաստանէն Սուրիա և վաճառուած անուանի մարդու մը: Ասիկա իբր գաւակ խնամեց զինքը և դպրոց գրաւ, ուր ան սորվեցաւ այն, ինչ որ կարելի էր սորվիլ այն տեւեհները դպրոցներուն մէջ:

Զափահաս ըլլալէն ետքը՝ Պատր-էլ-Քամալ ընդգրկեց զինուորական և քաղաքական ասպարէզը: Շրնորհիւ իր բնատուր յսակութեանց, խելքին ու կորովին՝ ան շատ չուսով յառաջացաւ այդ երկու ասպարէզներուն մէջ ալ: Մոսսանսի խալիֆային կողմէ

նախ նշանակուեցաւ Գամասկոսի(*) կառավարիչ, տպա Աբիայի և հուսկ ուրեմն գաղտնի գրութեամբ մը հրաւիրուեցաւ Գահիրէ ստանձնելու համար վարչապետութիւնը:

Պատր-էլ-Քամալ ընդունեց հրաւերը՝ պայմանաւ որ երթայ իր զօրագունդով: Խալիֆան համաձայնեցաւ և Պատր-էլ-Քամալ, չնայելով որ այդ ատեն ձմեռ էր և նաւարկութիւնը խիստ վտանգաւոր, հարիւր նաւերով ձամբայ ինկաւ դէպի Եգիպտոս: Նաւախումբը յաջողութեամբ հասաւ Տամիէր(**): Պատր-էլ-Քամալ անմիջապէս չմտաւ մայրաքաղաք և բանակ դրաւ անկէ ոչ հեռու, Կալիուպի մէջ: Ան պահանջ դրաւ խալիֆայէն նախապէս ձերբակալել թուրք մեծամեծներէն Պալսագոզը, որ Գահիրէի և նոյնիսկ խալիֆային ճշմարիտ բռնակալն էր դարձած:

Մայրաքաղաքի էմիրները, անդիտանալով Պատրի գալստեան բուն պատճառը, բարի գալուստի այցելութիւն տուին իրեն և փոխ ի փոխ հիւրասիրեցին զինքը: Պատրն ալ, իր կարգին, խնջոյք մը տուաւ ի պատիւ անոնց և գիշերը կոխելուն պէս, ամէնքն ալ զաւաղորարար սպաննել տուաւ: Հետեւեալ օրը ան մտաւ քաղաք՝ շրջապատուած իր մարդոցմով՝ և ձեռք առաւ իշխանութիւնը:

Անոր խմաստուն և կորովի վարչութեան տակ երկիրը հեղհեղեցաւ, սովը սակաւ առ սակաւ անհետացաւ և անոր հետ ալ համաճարակ հիւանդութիւնը, որ այնքան զոհեր խլած էր ժողովուրդէն:

(*) Աւխարհի ամենահին քաղաքներէն մէկն է: Ծիցուած է Ռոնդէտա գետի ափին: Ընդհանուր տեսք առ զեղեցիկ է, պարտէզներով շրջապատուած, օդը եւ քուրը առողջարար: Դարու մը չափ եղաւ Օմայիդ խալիֆայութեան մայրաքաղաքը: Սադոս (Պողոս Առաքեալը հոս դարձի եկաւ):

(**) Քաղաք մըն է Նեղոսի արեւելեան բազկին վրայ Միջերկրականի ափին: Խաչակիրները մէկ երկու անգամ տիրեցին անոր, բայց ետք ոսիայուեցան լիւի:

Խալիֆան ազատ շունչ քաշեց և վերստին դառաւ իր նախկին գիրքն ու սրտիւր: Երկիրը խաղաղեցնելու համար՝ ան չվարանեցաւ աւելի քան 20,000 մարդ կոտորել Պեհերա դաւառին մէջ, ուր ընդհանրապէս կեդրոնացած էին ապստամբները: Երկրագործութիւնը քաջալերելու համար՝ ան երեք տարի շարունակ ապահարկ ըրաւ երկրագործները:

Պատր-էլ-Քամալ եղաւ նաեւ շինարար կառավարիչ մը: Նորոգեց մայրաքաղաքի պարիսպները, շինեց էլ Նասր(*), էլ Ֆօրուն և էլ Զաւիլա զեղեցկաշէն դռները: Աղեքսանդրիոյ Արքայինի մզկիթը և մզկիթ մըն ալ Մոզաքքամի(**) բարձունքին վրայ, որ իր անունով կը կոչուի «էլ Գիուլի»:

Թէեւ դաւանափոխ՝ ան բոլորովին օտարացած չէր իր ազգէն, պաշտպանութիւն կ'ընէր իր ազգակիցներուն և ընդհանրապէս քրիստոնեաներուն: Գաղանապէս կ'օգնէր Հայ վանքերու և եկեղեցիներու շինութեան: Նոր Հայ դպրեւաններ բերել տալով՝ բնակեցուց Եգիպտոսի մէջ, անոնց միջոցաւ ծաղկեցնելու համար վաճառականութիւնը և արհեստները: Իր անձ-

(*) Է. Խաչակիրները տիրած էին Տամիէրին, Մանսուրային եւ կը սպառնային մայրաքաղաքին: Ժողովուրդը խռնուած այս դրան մօտ՝ անձկութեամբ լուրի կը սպասէր պատերազմի դաշտէն: Յանկարծ ձիաւոր մը հասաւ հեւ ի հեւ եւ աւետեց ժողովուրդին Խաչակիրներու պարտութիւնը Մանսուրայի առջեւ և Լուի Թ.-րոյ քաղաւորին գերի բռնուիլը: Ժողովուրդին ուրախութիւնը եւ գնձութիւնը շատ մեծ էր: Այն օրէն այդ դուռը խալիֆային հրամանով կոչուեցաւ Պապ-էլ-Նասր, որ կը նշանակէ յաղորդեան դուռ:

(**) Միջակ բարձրութեամբ լեռկ լեռ մըն է, որ կը գտնուի Գահիւրէի հարաւ-արեւելեան կողմը: Անոր բարձունքին վրայ կը գտնուի Նապոլեոնի միջնաբերդը եւ էլ Գիուլի մզկիթը: Ժողովրդային աւանդալէպ մը կ'ըսէ, թէ Էլ Հաֆիմ խալիֆան այդ լեռան բարայրներէն մէկուն մէջ պահած է իր զանձերը, բայց ոչ ոք կրնայ զանոնք ձեռք բերել, որովհետեւ կը գտնուին «քալիսմանի» քարով:

նական զօրագունդը(*) գրեթէ բացառապէս կազմուած էր Հայերէ:

Պատր-էլ-Բամալը և Մոստանսիր խալիֆան մեռան գրեթէ միաժամանակ: Պատրը մեռաւ 80 տարեկան հասակի մէջ: Ան կառավարեց Եգիպտոսը աւելի քան 20 տարի:

Պատր-էլ-Բամալ ունէր երեք որդի՝ էլ Աֆսալ, որ յաջորդեց իրեն նոյնիսկ իր կենդանութեանը. երբ ինքը հիւանդ էր, Ջաֆար եղաւ տառաջինին օգնականը, իսկ Շապան սպաննուեցաւ Ասֆաղոնի մէջ այն ատեն երբ հայրը տակաւին ողջ էր:

Է՛՛՛ ԱՖՏԱ՛՛՛

ԵԱՄ ՇԱՀՆՇԱՀ

Նոյնքան վարչապետ էր, կորովի և իր ազգին ու քրիստոնեաներուն պաշտպան, որքան իր հայրը: Այսուամենայնիւ ան, ինչպէս և իր հայրը ջերմ մահմետական էին: Ան իր կուրծքին վրայ կրելով փոխադրեց Իմամ Հիւսէյնի(**) զանկը, որ նուիրական սրբութիւն մըն է Իս-

(*) Ժամանակի սովորութեան համաձայն՝ ամէն զօրավար ունէր իր անձնական զօրագունդը, որ սովորաբար կազմուած կ'ըլլար իր ազգակիցներէն:

(**) Իսլամական կրօնը շատ կանուխէն բաժնուեցաւ երկու հասուածի՝ Շիա եւ Սուննի: Առաջինները չեն ընդունէր առաջին երեք խալիֆաները (Ալու-Պաֆ, Էօմէր եւ Օսման) եւ մարգարէին անմիջական յաջորդը կը համարէին Ալիին, որ մարգարէին հօրեղբորորդին էր եւ փեսան, հետեւաբար աւոր արիւնակիցը:

Ալիի որդիքն էին Հասան եւ Հիւսէյն: Ահա այս Հիւսէյնի գանկն էր, որ Է՛՛՛ ԱՖՏԱ՛՛՛ փոխադրեց Գանիւր եւ Թալայր հայազգի նախարարապետն ալ փառաւոր մզկիթ մը շինեց իր անձնական ծախքով զայն ամփոփելու համար:

Հասանը քաղուած է Իրանի Մէշէտ քաղաքին մէջ, ուր անոր գերեզմանին վրայ շինուած է փառաւոր մզկիթ մը: Այդ մզկիթին գմբէթը ոսկեգոծ է:

Շիաները չեն ընդունիր Սուննա գիրքը, որ մարգարէի կեանքին վերաբերեալ աւանդութեանց հաւաքածոն է:

լամներու համար, Ասքաղոնէն Գահիրէ: Ան նոյնպէս երկար տարիներ երկաթեայ ձեռքերով վարեց այս երկրին բախտը:

Մոսսաւսիւ խալիֆայի մահէն ետքը՝ ան զահ բարձրացուց անոր երկրորդ որդին Միւսթաալին և ստիպեց Նիզարին, որ երէց որդին էր և զահին իսկական ժառանգը, հպատակութիւն յայտնել իր եղբորը: Սակայն Նիզար չուտով ապստամբեցաւ և ապաստանեցաւ Աղեւսանդիւի իր կուսակիցներով: Էլ Աֆտալ քալեց ապստամբներուն վրայ, զսպեց ապստամբութիւնը և Նիզարն ալ ձերբակալելով՝ բերաւ Գահիրէ, ուր ան մեռաւ անյայտ մահով մը:

Էլ Միւսթաալին հաղիւ թագաւորեց 5-6 տարի: Անոր մահէն ետքը՝ Էլ Աֆտալ զահ բարձրացուց անոր հնգամեայ որդին Ամիր և ինքը շարունակեց կառավարել երկիրը բացարձակ հեղինակութեամբ:

Էլ Աֆտալ չափազանց շուայլ էր և կը սիրէր չքեղ կեանք: Ան շինել տուաւ իրեն համար ապարանք մը, որ իր գեղեցկութեամբ և չքեղութեամբ կը գերազանցէր Եգիպտոսի բոլոր պալատները: Այդ ապարանքը կը կոչուէր «Տարպ-էլ-Ձահապ», որ կը նշանակէ ոսկի ապարանք: Հին Գահիրէի ետեւ տարածուող ընդարձակ անդառտանները պարսպապատելով՝ չքեղ պարտէզի մը վերածեց: Պարտէզին մէջ շինուեցան ընդարձակ աւաղաններ, մարմարակերտ լինաղարդ տաղաւարներ, տնկուեցան ամէն տեսակ պտղատու ծառեր, յարգարուեցան ձեմելիքներ և այլն:

Ամիր խալիֆան բռնակալ, հեշտամոլ և յոռի նկարագրի տէր էր և այս պատճառով չսիրուեցաւ ժողովուրդէն: Էլ Աֆտալ թոյլ չէր տար անոր մոլութիւններ ընել: Ասիկա պատճառ դարձաւ իր կործանեան: Հաղիւ չափառաս դարձած՝ Էլ Ամիր փորձեց ազատիլ նախարարապետի խնամակալութիւնէն և դաւադրութեամբ սպաննել տուաւ զայն: Էլ Աֆտալ ան-

բաւ հարստութեան տէր էր: Սպաննութիւնէն ետքը
էլ Ամիր ոչ միայն բռնադրաւեց անոր ամբողջ հարըս-
տութիւնը, այլ և արգելափակեց անոր զաւակները:

ԱՊՈՒ ԱԼԻ ԱՀՄԷՏ

Աֆտալի որդին էր և հե-
տեւաբար Պատր-էլ-Քամալի
թոռը: Էլ Ամիր խալիֆա-
յին սպաննութենէն ետքը՝ Աֆտալի կուսակիցները
զայն հանեցին բանտէն և խալիֆա հռչակեցին, Վո-
խանալ Հաֆըզի, որ Ամիրի հօրեղբորորդին էր: Ապու
Ալի Ահմէտ հազիւ իշխեց տարի մը և սպաննուեցաւ
նոյնպէս զաւադրութեամբ: Ան վերադարձաւ բռնա-
գրաւուած ինչքերը և իր անունով դրամ կոխեց:

ԵԱՆԷՍ

Նախապէս եղած էր Էլ Աֆտալի գերին
և անոր շնորհիւ հեռզհեռէ բարձրա-
ցաւ ղինուորական ու քաղաքական աս-
պարէզներու մէջ: Ան իր անունը աղարտեց մասնակցե-
լով իր նախկին բարերարի որդւոյն սպաննութեանը:

Հաֆըզ խալիֆան զինքը կոչեց վարչապետու-
թեան պաշտօնին, զոր ան ըրաւ արժանաւորապէս
հինգ տարի շարունակ: Խստիւ հետապնդեց օրինա-
վանքները և զաւագիրները, որոնցմէ 300 հոգի սպան-
նեց: Այս սպաննուածներուն մէջ կը դառնուէին նաև
երկրին գլխաւոր դատաւորը և բարձրաստիճան պա-
լատական մը:

Մակրիզիին շատ գովասանքով կը խօսի այս ծա-
գումով հայ և կրօնքով մահմետական նախարարապե-
տի մասին, բայց անոր գործերէն ոչինչ կը յիշէ, բայց
եթէ միայն թունաւորման պարագան: Նոյնինքն
Հաֆըզ խալիֆան զայն թունաւորեց իր բժշկին միջո-
ցով՝ վախնալով անոր օր ըստ օրէ աճող ժողովրդա-
կանութիւնէն:

ՎԱՀՐԱՄ ԵՒ ՎԱՍԱԿ

ՊԱՀԼԱՌՈՒՆԻ

Ասոնք երկու եղբայրներ
էին, որ բարձր գիրքերու
հասան Ծաթիմեան հարըս-
տութեան շրջանին առանց

գուանալիս ըլլալու և առանց ուժանալու իրենց ազ-
գութիւնէն: Ընդհակառակը անոնք և մանաւանդ Վահ-
րամը ջերմ քրիստոնեաներ էին: Ասոնց երէց եղ-
բայրն էր Գրիգորիս Եպիսկոպոսը, որ այդ ատեն Ե-
գիպտահայոց առաջնորդն էր:

Վահրամ և Վասակ կը պատկանէին մեծահոգակ
Պանլաւունի տոհմի երկրորդ ճիւղին, որուն նախա-
հայրը կը համարուի Արսակ իւսանը, որ կ'ապրէր
Ժ.-րորդ դարու մէջ: Ասոնք Եգիպտոս գաղթած էին
Կիլիկիայէն և յառաջացած զինուորական ու քաղա-
քական ասպարէզներու մէջ:

Հայազգի Եանէս նախարարապետէն երեք տարի
ետքը՝ Հաֆըզ խալիֆան Վահրամին յանձնեց Եգիպ-
տոսը խաղաղեցնելու գործը, զայն անուանելով նա-
խարարապետ և տալով անոր «Թաճ-էլ-Տովլէթ» տիտ-
ղոսը, իսկ Վասակը նշանակուեցաւ Լուխորի կառա-
վարիչ:

Վահրամը որքան որ քաջ զօրավար մըն էր, նոյն-
քան ալ եղաւ լաւ և իմաստուն կառավարիչ մը, բայց
գեղարխտաբար անոր իշխանութիւնը հազիւ տեւեց
երկու տարի: Իսլամական աշխարհը շուտով ըմբոս-
տացաւ չուղելով քրիստոնեայ մը ունենալ իրեն կա-
ռավարիչ: Վահրամը, թէև կրնար զիւրութեամբ զըս-
պել ըմբոստութիւնը, բայց կամովին ձգեց պաշտօնը
և հեռացաւ, որպէսզի իր պատճառով Իսլամներու
բարկութիւնը և ատելութիւնը չհրաւիրէ իր ազգա-
կիցներու վրայ: Չնայելով ասոր՝ Վահրամի հեռանա-
լէն ետքը՝ տեղի ունեցաւ Հայերու սոսկալի ջարդ մը
Ռասուանի կողմէն, որ Վահրամի գլխաւոր հակառա-
կորդն էր և անոր յաջորդեց իբր նախարարապետ:

Վահրամ ձգելով մայրաքաղաքը՝ մեկնեցաւ դէպի Վերին Եգիպտոս իր եղբօր Վասակի մօտ, բայց մինչև հոն հասնիլը, Վասակը սպաննուած էր մօլեռանդ ամբոխի կողմէ և գլուխն ալ կապուած չունի մը պոչին: Եղբօր անխառնակ մահը այնքան ազդեց Վահրամի զգայուն սրտին վրայ, որ ան այլեւս քաշուեցաւ աշխարհէ, սքեմ հագաւ և մտաւ Ասուանի Սպիտակ վանքը:

Հափըզ խալիֆան դարձեալ հրաւիրեց Վահրամը ասանձնելու համար վարչապետութեան պաշտօնը: Վահրամ, թէև վերադարձաւ մայրաքաղաք և ասեց մըն ալ հիւր եղաւ խալիֆային պալատին մէջ, բայց չընդունեց պաշտօն և դարձեալ քաշուեցաւ վանք: Ատկէ ետքը ան այլեւս երկար չապրեցաւ, մեռաւ և թաղուեցաւ Գահիրէէն ոչ հեռու «Էլ Խանտակ» վանքին մէջ:

Ասիկա գրեթէ վերջինն է
ԹԱԼԱՅԸ ՊԻՆ ԲՈՒԶՁԻՔ
ծաղումով Հայ նախարարապետաներուն, որոնք մօտաւորապէս դար մը վարեցին այս երկրին ճակատագիրը: Ասոր մեծ հայրը Հայաստանէն գաղթելով՝ եկած և հաստատուած էր Եգիպտոսի մէջ Ժ. Բորդ դարուն սկիզբները: Թալայը մեծցաւ և կրթուեցաւ Ֆարիսեանցիներու պալատին մէջ:

Ան Միկիայի կառավարիչն էր, երբ դաւադրութեամբ սպաննուեցաւ Էլ Զաֆիր խալիֆան նոյնինքն մեծ վէդիւր Ապպասի և իր եղբօր կողմէն: Դաւադրութիւնը յայտնուեցաւ և զոհին կուսակիցներն ու բարեկամները դիմեցին Թալայի, որ իր մարդոցմով քալէ մայրաքաղաքին վրայ և պատժէ դաւադիրները: Պալատական կիները անոր ղրկեցին նաև իրենց մազերէն հիւսկէններ, որ Իսլամական աշխարհին մէջ մեծ յարգանքի և վստահութեան նշան կը համարուի:

Թալալը իսկն Րուզզիք ընդունեց հրաւերը և բաւա-
կանին զօրաւոր զօրագունդի մը գլուխը անցած՝ քալեց
մայրաքաղաքին վրայ: Անոր մօտենալուն լուրը առնե-
լով՝ Դաւադիրները ժախան: Թալալը յաղթականօրէն
մտաւ քաղաք: Էլ Ֆալըզ խալիֆան, որ յաջորդած էր
Էլ Զաֆիրին, անուանեց զայն նախարարապետ՝ տալով
անոր «Էլ Մալեֆ-էս-Սալին» տիտղոսը:

Թալալը վարչագէտ, առատաձեռն և գիւրահա-
ղորդ մէկն էր, ունէր բանաստեղծական աւելն և յօ-
րինած է շատ մը ընտիր կտորներ: Ինքզինքը կը
շրջապատէր գիտուններով և գրագէտներով: Անիկա
քիչ մը խտարարոյ էր և վարեց այս երկրին բախտը
եօթ տարի շարունակ: Իր անձնական ծախքով «Պապ-
էլ-Զաւիլա»-ի մօտ, պարիսպէն դուրս, չինեց հոյակապ
մզկիթ մը, հոն գետեղելու համար Մարգարէին թոռ
Հիւսէյինի գլուխը: Այդ մզկիթը մինչև օրս կայ և
մայրաքաղաքի հոյակապ մզկիթներէն մէկը կը հա-
մարուի Վերջերս նորոգութիւններ եղան անոր վրայ:

Թալալը մեռաւ նոյնպէս գաւազրութեամբ և իրեն
յաջորդեց իր որդին Էլ Ասիլ, որը, սակայն, հազիւ
իշխեց տարի մը: Ան ունէր զօրաւոր հակառակորդներ,
որոնց պատճառով ստիպուեցաւ լքել պաշտօնը և ա-
պաստանիլ Սուրիա: Իր հիւրընկալը մօտեց զինքը:
Ձերբակալուելով տարուեցաւ Եգիպտոս, ուր տան
մը բանտի մէջ մնալէն ետքը՝ գլխատուեցաւ:

Փաթիմեան շրջանին

ԱՊՈՒ ՍՍԼԻՀ ԷՒ ԱՐՄԱՆԻ

նշանաւոր եղաւ նաև

Հայազգի մօտենադիր

Ապու Սալին, որ կ'ապրէր ԺԱ.-րորդ դարու մէջ: Ա-
սիկա գրած է Եգիպտոսի վանքերուն և եկեղեցիներ-
ուն պատմութիւնը: Բուն ձեռագիրը կ'որսուած է:
Գտնուած է միայն անոր կրճատուած մէկ օրինակը,
որ կատարուած է հեղինակի մահէն 200 տարի ետքը

Ղպտիի մը ձեռքով: Այդ օրինակը ներկայիս կը գտնուի Փարիզի Ազգային Մատենադարանին մէջ: Անկէ կը պահուին սկզբնական 22 էջերը:

Հայր Ղեւոնդ Ալիշան 1895 ին հրատարակած է այդ գրքին հայկական մասը. «Պատմութիւն Եկեղեցեաց և Վանօրէից Հայոց Եգիպտոսի» խորագրով:

ՀՈՒՍԱՍԲԷՏ ԼՈՒՂՈՒ

ԷԼ ՀԱՃԵՊԻ

Պատիմեան հարստութեան վերջերը և էյուպեան հարստութեան սկիզբը նշանաւոր եղաւ Ծովակալ Հու-

սամէս Լուլու, որ նոյնպէս ծագումով Հայ էր:

Քերեքի դուքս Ռընօ-սը-Շաքիյոն ծրագրած էր յարձակիլ Հիճազի վրայ, նպատակ ունենալով տիրել Մեքէ(*) և Մեքինե(**) սրբաշան քաղաքներուն ու

(*) Մեքէ Հիճազի գլխաւոր քաղաքն է, որ շինած է Արաբական նահաւոր Պորէշիա ցեղը 465 թուին: Իսլամական կրօնէն առաջ ալ այդ քաղաքը սրբազան նահապետիւն ունէր բոլոր Արաբներուն համար: Հոն կը գտնուի «Քաապէ» կոչուած նահաւոր տաճար, որ ուխտաւորի էր: Տարուոյ երկու ամիսը ուխտագնացութեան ամիսներ էին: Այդ ամիսներուն կը դադրէին բոլոր ներքին կռիւները եւ ամէնք՝ ուխտաւորի զգեստներ հագած՝ կ'երթային դէպի «Քաապէ» երկրպագելու համար «Սեւ քարին»: Այդ քարի մասին աւանդութիւնը կը պատմէ հետեւեալը:

Երբ Աբրահամ Նահապետը արձակեց իր Հազար կիներ, Իսմայիլ որդւոյն հետ միասին, ասոնք անապատի մէջ երկար քափառելէ ետք՝ ծարաւցան եւ աղօթեցին Աստուծոյ, որ իրենց ջուր պարգեւէ: Աստուած լսեց անոնց աղօթքը եւ դրկեց Պարիէլ Հրեւոականացիք, որ զաւազանով զարկաւ ժայռի մը եւ հոնկէ ջուր բղխեց: Ետք ան բերաւ երկնէն քար մը, որպէսզի Իսմայիլը զայն դնէ գլխուն տակը եւ բնանայ: Այդ քարը նախապէս բալորովին ներմակ էր, բայց ետք բոլորովին սեւցաւ մարդկանց մեղքերէն:

Ահա այս աղբիւրին եւ քարին վրայ էր, որ ետք շինուեցաւ տաճարը եւ Արաբական ամէն ցեղ անոր մէջ տեղաւորեց իր տոհմային կուրքը: Տաճարը մեծ չէ, արտաքինը պատած է սեւ լայնատուով, չուրի պատուհան եւ միայն ունի փոքրիկ դռնակ մը ոյսի եւ մուտքի համար:

Մարգարէին ոսկորները փոխադրել Եւրոպա: Ուշագրութիւն չգրաւելու համար, ան իր նաւատորմիղի կազմուածները նախօրօք պատրաստել տուած էր միայլ տեղ և ապա փոխադրած ծովափը ու կարճ միջոցի մէջ զանոնք իրարու միացուցած:

Իսլամական աշխարհը սոսկաց, երբ լսեց այդ և հասկցաւ Ռընօ-տը-Շաթիյյօնի նպատակը: Հուսամէտ Լուլուն զրկուեցաւ անոր դէմ: Ան կարճ միջոցի մէջ յաջողեցաւ ցրուել անոր նաւատորմիղը և շատ մը գերիներ ալ բռնել: Նշանաւոր գերիներէն երկուքը, ան իր իսկ ձեռքով սրախողխողեց Մարգարէի գերեզմանին վրայ, իսկ մնացեալները զրկեց Գահիրէ, ուր ամէնքն ալ գլխատուեցան՝ երեսնին դէպի Մէքքէ դարձուցած:

Լուլուն շատ բարեգործ մէկն էր: 1195 թուի սովի տանն օրական 12,000 մարդ կը կերակրէր: Ռամատան ամսուն այդ թիւը կրկնապատկուեցաւ: Արաբ պատմագիրները շատ գովասանքով կը խօսին իր մասին: Դրեթէ ամէն օր ճաշկերոյթներ կուտար իր տան մէջ երեւելիներուն:

Օսմանեան տիրապետութեան շրջանին ժ.Ը. բորդ դարու վերջերը նշանաւոր եղաւ Մուրաա Պէյ, որ մէմլուքներու պետն էր: Ալի Պէյ էլ Բեպիրէն եաքը՝ ան ամենաազդեցիկ մարդն էր Եգիպտոսի մէջ և կը ձգ-

(**) Մէտիմէ կը նշանակէ մարգարէի ֆաղափ: Անոր նախնական անունն էր Եսաուէպ: Մարգարէն հոս մնաց եւ ֆառոգեց ուր սարի, որմէ ետք՝ բանակի մը զլուխը անցած՝ յարձակեցաւ Մէֆֆէի վրայ, գրաւեց զայն, կործանեց սահարի մէջ եղած կուրբերը եւ իր կրօնը հաստատեց:

Մարգարէն մեռաւ 632 ին Մէտիմէի մէջ: Հոն կը զտնուի իր գերեզմանը, որ ուխտատեղի է բոլոր Իսլամներու համար:

Էօմէր խալիֆան անոր գերեզմանին վրայ շինեց փառաւոր մզկիթ մը եւ ինքն ալ քաղուեցաւ նոյն մզկիթին մէջ:

տէր վերականգնել Եգիպտոսի անկախութիւնը, բայց Ֆրանսական արշաւանքը ի դերն հանեց իր յոյսերը: Շատ մը կռիւներու մէջ յաղթական, սակայն, ան պարտուեցաւ Ֆրանսացիներէն և քաշուեցաւ Վերին Եգիպտոս:

Ան բնիկ Կովկասահայ էր: Անոր գործակիցն էր ԺողէՖ Ամորի Լուսինեան, որ ամուսնացած էր Մուրատ Պէյի քրոջ աղջկան հետ: ԺողէՖ Ամորին մեծ հայրն է Խորէն Արքեպիսկոպոս Նարպէյի:

Ան իզմիրցի էր: Անսահման վստահութիւնը կը վայելէր փոխարքայ Մուհամէտ Ալիի, որու պալատին մէջ՝ ան դրեթէ ամէն բան էր, թէ խորհրդական, թէ անձնական քարտուղար, թէ փողերանոցի տեսուչ և թէ արտաքին ու առեւտրական գործերու վարիչ: Այդ անսահման վստահութեան լաւագոյն տպացոյցն այն է, որ երբ փոխարքան ճամբորդութեան մը ձեռնարկեց գէպի Սուլան՝ Պողոս Պէյին տուաւ շատ մը հրովարտականք ստորագրուած և պարագլ Վիճակի մէջ, ի հարկին ուղածին պէս գործածելու համար զանոնք: Անկէ կ'ակնածէին նոյնիսկ օտար պետութեանց հիւպատոսները և Մուհամէտ Ալիի զաւակներն ու թոռները:

Պողոս Պէյ լեզուազէտ էր: Անոր ջանքերուն շնորհիւ Ֆրանսան միջամտեց ի նպաստ Մուհամէտ Ալիի և անոր ապահովեց Եգիպտոսի փոխարքայութեան յաջորդական ժառանգութիւնը: Անոր պնդումին վրայ էր, որ Մուհամէտ Ալին վերջ ի վերջոյ համակերպեցաւ չորս եւրոպական պետութեանց այն է՝ Անգլիոյ, Ռուսիոյ, Աւստրիոյ և Բրուսիոյ առաջարկներուն և վերադարձուց ոչ միայն Թուրքիայէն գրաւած հողերը, այլ և թրքական նաւատորմիղը, որ տպստամբելով Սուլթանի դէմ՝ ապաստանած էր Եգիպտական ջուրերը:

Հակառակ պարագային ան պիտի կորսնցնէր ոչ միայն այդ բոլորը, այլ և իր իշխանութիւնը: Մուհամէտ Ալին իր երախտագիտութիւնը յայտնելու համար հանդէպ Ֆրանսայի, որ պաշտպանած էր Եգիպտոսի շահերը՝ անոր Լուի Ֆիլիպ թագաւորին նուիրեց փառաժանան շրջանէն մնացած միակտուր կոթող մը: Այդ կոթողը հիմա կը զարդարէ Փարիզի Գոնգուրս հրապարակը:

Ինչպէս ամէն մի բարձրաստիճան անձնաւորութիւն կ'ունենայ իր նախանձորդները և հակառակորդները, նոյնպէս ալ Պօղոս Պէյ ունեցաւ իր նախանձորդները, որոնք Պօղոս Պէյին հեղինակութիւնը կոտրելու և կամ անոր վնասելու համար՝ համոզեցին Մուհամէտ Ալին Աւստրիացի պաշտօնեայ մը նշանակել պետական ելեւմուտքին քննութեան համար:

Այս նշանակումը իր արժանապատուութեան դէմ համարելով՝ Պօղոս Պէյ ձեռնթափ եղաւ իր բոլոր պաշտօններէն և քաշուեցաւ Աղեքսանդրիա, ուր շատ չանցած՝ մեռաւ սրտիցաւէն: Ան ինքզինքը սովամահութեան ենթարկեր էր աստիճանաբար հրաժարելով սնունդէ: Մեռաւ 75 տարեկան հասակին մէջ, քսան տարի շարունակ վտրելէ ետքը զանազան պետական բարձր պաշտօններ:

Մուհամէտ Ալի շատ ցաւեցաւ, երբ լսեց անոր մահը և անշուք յուզարկաւորութիւնը: Աստիճակ յանդիմանական նամակ մը գրեց Աղեքսանդրիոյ կողավարչին և հրամայեց անոր հանել մեռելային դիակը գերեզմանէն և ազա կրկին թաղել իր աստիճանին վայել յուզարկաւորութեամբ:

Աղեքսանդրիոյ ազգային հարուստ կալուածները Պօղոս Պէյին ձգտածն են և կամ անոր ջանքերով ձեռք բերուած:

ԱՐԹՒՆ ՊԷՅ ԶՐԱՔԵԱՆ

Պօղոս Պէյ Եռսուֆի ան-

միջական յաջորդը եղաւ

Արթին Պէյ Զրաքեան, որ

արդէն պետական զանազան պաշտօններու մէջ ցուցուցած էր իր արժանիքն ու կարողութիւնը: 1841ին Մուհամէտ Ալիի կողմէն, իբր պատուիրակ, ղրկուեցաւ Եւրոպա բանակցելու համար Ֆրանսայի և Անգլիոյ հետ, որմէ վերադարձաւ յաջողութեամբ և Մուհամէտ Ալի շնորհեց անոր «Ֆէրիք» տիտղոսը:

Արթին Պէյ գլխէր շատ մը լեզուներ, Ան առաջին անգամ պարզութիւն մացուց պաշտօնական գրութեանց մէջ, շինեց Գահիրէ-Սուէզ երկաթուղին, որը, սակայն, ետքը լքուեցաւ, երբ բացուեցաւ Սուէզի ջրանցքը: Ան գլխաւոր հակառակորդներէն մէկն է եղած Սուէզի ջրանցքին բացման: Այդ ջրանցքը վերջի վերջոյ գլուխ եկաւ միմիայն Նապոլէոն Գ. կայսեր միջամտութեամբ: Նապոլէոն Գ.ի կինը՝ Էօմէն կայսրուհին՝ ջրանցքը բացող երկրահափ Ֆերդինանդ Լեւեպսի ազգականն էր:

Առեւտրական գործերու մէջ Արթին Պէյ ազատական սկզբունքներու հետեւեցաւ: Ջնջեց մենաշնորհները, բարեփոխութիւններ ըրաւ հաշուակալութեան և մաքսային վարչութեանց մէջ: Իր օրով ապրանքներու ներածումները և արտածումները զգալի կերպով աւելցան, որու հետեւանքով նաեւ պետական հասոյթները:

ԵՂԻԱԶԱՐ ԱՍԻՐԱ ԱՆՆՅԻ

Նշանաւոր սեղանաւոր

մըն էր Մուհամէտ Ա-

լիի տանն Գահիրէի

մէջ: Երբ Մուհամէտ Ալի իշխանութեան գլուխ կ'անցնի, օր մը կը կանչէ Եղիազար Ամիրան և կ'ըսէ. «Իշխանութեան գլուխ անցանք, բայց պետական

գանձը դատարկ է»։ — Փաշաս, կը պատասխանէ Ամիրան, իմ ամբողջ նիւթական կարողութիւնս, վարկս և անձս Ձեր տրամադրութեան տակ են։

Եղիազար Ամիրան 1828 ին Հարէթ էլ Զուէլայի աղգային եկեղեցւոյ բակին մէջ կը հաստատէ դպրատուն մը, որուն առաջին դասատուները կ'ըլլան քահանան և տիրացուն։ Այս դպրատունը եղաւ Եգիպտահայոց աղգային վարժարանին կորիզը։

Ամիրայի մահէն ետքը՝ անոր ժառանգները ի յիշատակ հանգուցելոյն Պէնի-Սուրէնի թաղին մէջ շինեցին հոգետուն մը, հիւանդանոց մը և անոր տակը ջրամբար մը։

Ա.Ղ.Ա. Գ.Ա.Լ.ՈՒՍՏ

Բնիկ վանեցի էր և Տէր Գալուստ քահանային որդին։ Տակաւին երիտասարդ և նոր ամուսնացած՝ ան կը ձգէ իր ծննդավայրը և ընտանիքը ու կուգայ Եգիպտոս, ուր արդէն հաստատուած էր իր մեծ եղբայրը Խաչատուր։

Ան սկիզբը գործակատար կ'ըլլայ Եղիազարեան առեւտրական տան մէջ և ապա կը սկսի գործել իր հաշւոյն։ Ըլլալով ուշիմ, կորովի և խնայասէր՝ ան շատ շուտով բարձրացաւ առեւտրական առպարէղին մէջ, ձեռք բերաւ իրարու ետեւէ քանի մը պետական մենաշնորհներ և դիզեց անբաւ հարստութիւն մը։ Ապալաւ Ա. փոխարքան, որուն Աղա Գալուստը դրամապէս օգնած էր իր մէկ նեղ պարագային, զայն կարգեց փողերանոցի տեսուչ և վարձատրեց աղամանդակու շքանշանով մը։

Աղա Գալուստ իր վրայ առած էր նաև վերին Եգիպտոսի տուրքերու գանձումը և արմտիքներու մենաշնորհը։ Այս պատճառով ան հարկադրուած էր յաճախ ճամբորդել գէպի վերին Եգիպտոս և իր տրա-

մադրութեան տակ
ուենէր բազմաթիւ
նաւեր: Ամէն ան-
գամ, երբ իր նաւը
կը հասնէր կարեւոր
կայանի մը, նաւէն
թնդանօթ կ'ար-
ձակուէր և տեղւոյն
իշխանութիւնը ու
ժողովուրդը թնդա-
նօթի ձայնին վրայ՝
կուգային զինքը
ողջունելու:

Աղա Գալուստ
ջերմ կերպով փա-
րած էր իր եկե-
ղեցւոյն և ազգին:
Ազգային Առաջնոր-
դարանի աւագա-
ժողովին կարեւոր

Աղա Գալուստ

անգամն էր և Առաջնորդ Գաբրիէլ Եպիսկոպոսի աջ
բազուկը: Տեսնելով որ Եղիազարեան դպրատունը
անբուսական է հնազանդ աճող Հայ գաղութին ման-
կաւոյն համար, ան Տարպեղ-Կնիճալի մէջ, Երուսա-
ղէմ գաղական հողի վրայ, 1854 ին շինեց նոր վար-
ժարան մը, որ իր իսկ ցանկութեամբ կոչուեցաւ Խո-
րեհեան, ի յիշատակ Պատմահայր Մովսէս Խորենացիի:
Եղիազարեան դպրատան սաները փոխադրուեցան նոր
դպրոցը: Այդ դպրոցը՝ հիմնադրին մահէն ետք՝ կոչ-
ուեցաւ Գալուստեան:

Աղա Գալուստ յանկարծամահ եղաւ 1864 ին և շքեղ
յուզարկաւորութեամբ թաղուեցաւ Մարմինայի ազգ-
գերեզմանատան մէջ, ուր արգէն թաղուած էին իր
կողակիցը, իր հայր Տէր Գալուստը և մեծ եղբայրը՝

Խաչատուր: Ան կտակով ազգին թողած է գրեթէ իր ամբողջ հարստութիւնը, ի հարկէ չմոռնալով բաժին հանել նաեւ իր ազգականներուն և նոյնիսկ ծառաներուն:

ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

(1825 - 1899)

Պօղոս Պէյ Եռասուֆի քրոջ զաւակն էր: Ծնած է Զմիւռնիա 1825 ին: Հայրն էր Մկրտիչ Նուպար, որ սեղանաւոր էր:

Նուպար դերդաստանը կը սերի Սիւնեաց իշխանական տոհմէն: Այդ տոհմի իշխաններէն մէկն էր Զաւենուրի Թորոս իշխանը, որ ժամանակակից էր Դաւիթ Բեկի: Թորոսի մէկ որդին էր Նուպար, որ իր հօր, Դաւիթ Բեկի և Մխիթար Սպարապետի մահէն ետքը, ձգեց Ղարաբաղը և հաստատուեցաւ Զմիւռնիա, ուր զբաղեցաւ առեւտրով: Անոր անունով իր սերունդը կոչուեցաւ Նուպար:

Նուպար հազիւ 17 տարեկան էր, երբ Պօղոս Պէյի հրաւերով եկաւ Եգիպտոս: Այդ տան ան արդէն յաջողութեամբ աւարտած էր իր ուսումը Թրանսայի մէջ: Առաջին անգամ պաշտօնի կոչուեցաւ արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ, իբր քարգման-ֆաշուլար: Այս պաշտօնին մէջ՝ ան դիւանադրատեան կարեւոր յանձնարարութիւններով քանի մը անգամ զրկուեցաւ Եւրոպա և յաջողեցաւ Եգիպտական առաջին փոխադրութիւնը, որու վրայ իրեն շնորհուեցաւ Պէյութեան աստիճան:

Խալիլ Խամայիլի օրով՝ ան հարթեց Սուեզի ջրանցքի խնդրոյն մէջ տաջ եկած ղեռնարութիւնները և իբր վարձատրութիւն ստացաւ Փաշայութեան տիտղոս և անուանուեցաւ անպաշտօն նախարար: Ետքը ան, իր բնատուր ճարպիկութեամբ, կրցաւ ձեռք բերել 1866 ի և 18 7 ի սուլթանական հրովարտակները: Առաջինով փոխարքային շնորհուեցաւ Սուլթան Ազիզի

հողմէն «ԽՏԻՎ Եզիպոսի» տիազոսը: Իսկ երկրորդով վերջնականապէս հաստատուեցաւ փոխարքայութեան որդոց որդի յաջորդութիւնը Մուհամեմ Ալիի տան մէջ աւելիլ դժով:

Իբր արդարադատութեան նախարար՝ Նուպար Փաշայի սկզբունքն էր. «Արդարութիւնը հիմքն է պե-

Նուպար Փաշա

տութեան»: Այս սկզբունքէն առաջնորդուելով՝ ան ջանաց և յաջողեցաւ հաստատել խառն դասարաններ քննելու համար աշակերտի խնդիրները և կոնճիւնները, որ կրնային ծագիլ օտարականներու և տեղացիներու միջև: Այդպիսի խնդիրները նախապէս կ'երթային հիւպատոսական դատարանները: Կային 17 հիւպատոսական դատարաններ: Նուպար Փաշան ցաւելով

կը տեսնէր, թէ ինչպէս հիւսպատոսները գրեթէ միշտ կը պաշտպանէին իրենց հպատակները, եթէ նոյնիսկ անոնք անիրաւ ըլլային և այդպիսով տեղացիները միշտ կը զրկուէին: Այս չարիքին առաջն առնելու համար էր, որ ան յղացաւ խառն-դատարաններ (եւրոպացիներէ և տեղացիներէ կազմուած) ունենալու խնդիրը:

Նուպար վարեց քանի մը նախարարական պաշտօններ և երկու անգամ ալ եղաւ նախարարապետ:

Իր նախարարապետութեան շրջանին՝ ան մեծապէս բարելաւեց Ֆէլլահի վիճակը և ատոր համար ալ կոչուեցաւ «Հայր Ֆէլլահի»: Ան ունէր ոռոգման հսկայ ծրագիր մը, որով 6 $\frac{1}{2}$ միլիոն հեկտար հող մշակելի պիտի դառնար և Նեղոսն ալ նուազակելի մինչև Հասարակածը: Այս ծրագիրը զժրախտաբար չիրագործուեցաւ պահանջուած մեծ ծախքին պատճառով:

Նուպար համակրանք և համբաւ կը վայելէր ոչ միայն ազգային ու եգիպտական շրջանակներու մէջ, այլ օտարներու մէջ: Պիղմարք զայն կ'որակէր «կարճահասակ խորամանկ Հայը» անուշով: Երբ 1878ին Պուլկարիան աղատագրուեցաւ չնորհիւ Ռուսիոյ, անոր դահուն համար գրուեցաւ նաև Նուպար Փաշայի թեկնածութիւնը:

Նուպար Փաշան օտարացած չէր իր ազգէն: Եղած էր ատեն մը թեմական ժողովոյ ատենապետ Մատթէոս արքեպիսկոպոս Իզմիրլեանի առաջնորդութեան շըրջանին: Անոր դրամական օժանդակութեամբ բացուեցաւ Շահնազարեան վարժարանը Խաւ գիւղի (Կ. Պոլիս) մէջ, որ զժրախտաբար կարճատե եղաւ: Ան հրատարակած է հայասէր Վիֆսոյ Լանգլուայի «Հայոց Պատմութիւն» երկասիրութիւնը ֆրանսերէն լեզուով և այլն: Երբ Ռուսիոյ Աղեքսանդր Գ. կայսրը այցելեց Փարիզ 1889 ին, Նուպար Փաշա ունկընդրութիւն մը խնդրելով՝ ներկայացաւ անոր և տեսակցութիւն

ունեցաւ անոր հետ Հայկական Խնդրոյն մասին: Նու-
պար Փաշային ամենամեծ վիշտն եղաւ, որ աղղը ան-
տեսելով զինքը և Զօրավար Լորիս-Մելիքովը, Պերլինի
Վեհաժողովին, իբր պատուիրակի ղրկեց երկու եպիս-
կոպոսներ, որոնք կրնային շատ մը արժանիքներ ու-
նենալ, բայց, իբր գլխաւորէա՝ ոչ: Նուպար և Լորիս-
Մելիքով(*)՝ հաւանաբար կարենային Պերլինի վեհաժո-
ղովէն աւելի բան մը փրցնել, քան Խրիմեան-Նարայեյ
Պատուիրակութեան ձեռք բերած 61-րորդ յօդուածը,
որ պատուհաս մը եղաւ աղղի գլխին:

Նուպար Փաշայի ծրագիրն էր հրաժարիլ հայկա-
կան վեց նահանգներու պահանջէն և պահանջել միայն
Կիլիկիան, ուր Եւրոպական ազգերու մրցակցու թիւնը
այնքան զօրաւոր չէր և հետեւաբար կարելի պիտի
ըլլար առանց մեծ գլուարութեան ձեռք բերել:

1895ին Նուպար Փաշան բոլորովին քաշուեցաւ

(*) Նշանաւոր Հայ զօրավար մըն էր Եւ դիւանագէտ Ժ.Բ.-Բորդ
դարու մէջ: Ան Լոռի գաւառէն էր, որ մաս կը կազմէր հին Գու-
գարաց աշխարհին:

1878-79 ռուս-թուրքական պատերազմին աջի ինկաւ իր Բա-
ջուրեանք Եւ զինուորական կարողութեամբ: Ան զբաւեց Կարսը,
որ անառիկ բերդ մըն էր:

Լորիս Մելիքովը Նաւրոյի շրջանի զինուորական քննիա-
նուր հրամանատարն էր, երբ 1879 ին Աղեքսանդր Բ. կայսրէն հրա-
ւեր ուսացաւ Երթալ Բեղերգպուրի Եւ նշանակուեցաւ Տիֆլիս
պայքարելու համար Նեմիլիսներու դէմ: Ան միակ մարդն էր հա-
մարուած, որ կրնար պայքարիլ անոնց դէմ:

Նեմիլիս կը նշանակէ ոչնչական՝ այսինքն մարդիկ, որոնք
կը մերժէին, կը ժխտէին ամէն բան, ինչպէս այսօր անիւստա-
կանները: Այսպէս կը կոչուէին Ռուս յեղափոխականները 1818 էն
մինչեւ 1881:

Կայսրը խոստացեր էր ներկայ ըլլալ զօրահանդէսի մը Եւ ան-
ձամբ բաշխել նորագիր սպաներուն երեսն սուրերը: Լորիսը լուր
ունէր, որ այդ հանդէսին մահաւորած պիտի ըլլայ կայսրը կեանքին
դէմ, ուստի զգուշացուց զայն, որպէսզի չերթայ, բայց կայսրը
բաւ. «Երբ Աղեքսանդր կը խոստանայ, չի կրնար չկատարել իր խոս-
տումը» Եւ զնաց: Նոյն այդ օրը ռուսաբանար եղաւ տակաւին չհա-

պետական դորժերէ և հաստատուեցաւ Փարիզ, ուր մեռաւ 1899ին: Անոր մարմինը բերուեցաւ Եգիպտոս և չառ չքեղ յուղարկուորութեամբ ամփոփուեցաւ Աղեքսանդրիոյ Աղգային եկեղեցւոյ չրջափակին մէջ:

Անոր յիշատակը յաւերժացնելու համար՝ Եգիպտացիք երախտադիտարար անոր արձանը կանգնեցուցին Աղեքսանդրիոյ հանրային պարտէզներէն մէկուն մէջ, երկու կարեւոր փողոցներ՝ մէկ Աղեքսանդրիոյ և միւսը Գաշիրէի մէջ՝ կոչուեցան անոր անունով: Նուպար կոչուեցաւ նաև ջրանցքներէն մէկը և բամպակի աղնիւ տեսակէն մէկը: Նուպարի մարմարէ կիսանդրին դրուած է նաև իր գերեզմանին վրայ, կշեռքը ձեռքին, որ խորհրդանշան է արդարութեան:

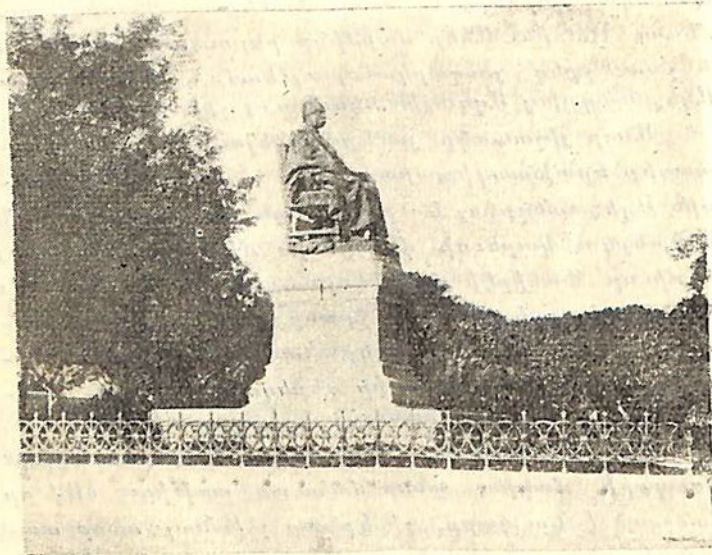
Ահա թէ ինչպէս արտայայտուած է Լորս Միլըր Նուպարի մասին, անոր մահուան առթիւ: «Ով որ ճանչցած է Նուպարը, չի կրնար չհիանալ անոր տաղանդի, անոր բարձր մշակոյթի, ազատական ձգտումներու, հմայիչ խօսուածքի, յորդացող դադափարներու և իր երկրին օգտակար ըլլալու անկեղծ ցանկութեան վրայ»:

սառ **Մարոնան** դաւսին: Ազատարար կայսեր վերջին խօսքեր եղան. «Ո՛ւր է իմ որդին, ո՛ւր է իմ որդին»:

Կայսեր սպանութիւնէն ետք՝ պալատը բաժնուեցաւ երկուսի՝ **ազատականներ** Լորիսի գլխաւորութեամբ, որ կ'ուզէր զոհացնել յեղափոխականներ եւ շնորհել սահմանադրութիւն, եւ **պահպանողականներ** որ կը մերժէին: 48 ժամ ուժացաւ նորի գահակալութիւնը եւ Լորիսը մնաց միակ հրամայողը Ռուսիոյ:

Աղեքսանդր Գ:ը (1881-1894) յայտնի եղաւ իր բռնութեամբ եւ խստութեամբ: Անոր առաջին գործը եղաւ հեռացնել Լորիսը, որ ձեռնրափ ըլլալով իր բոլոր պաշտօններէն՝ զնաց Ֆրանսա, ուր եւ մեռաւ 1889 ին: Մարմինը տառուեցաւ Թիֆլիզ եւ շէղ յուղարկուորութեամբ քաղուեցաւ Հայոց Մայր եկեղեցիի բակին մէջ:

Ժողովրդական գրոյցի մը համաձայն՝ անգամ մը ուսանող մը զնդակ կ'արձակէ Լորիսի վրայ, որ կը վրիպի: Ուսանողը կը ձերբակալուի եւ կը տարուի Լորիսի առջեւ: Լորիսը ապստի մը կը զարնէ անոր ետեւին եւ կ'ըսէ. «Անպիտան, դեռ չէ ձուլուեր այն զնդակը, որ Լորիսը պիտի սպաննէ» ու ազատ կ'արձակէ զայն:

Նուպար Փաշայի արձանը

ՏԻԳՐԱՆ ՓԱՇԱ ԱՊՐՈ

Ապրօ զերդաստանը կը
սերի Բագրասունի տոհմէն: Այդ հարստութեան

անկումէն ետքը՝ իշխաններէն ոմանք հաստատուեցան
նախ Կարին, ապա Պելկրաս և Իզմիր ու կը պարա-
պէին վաճառականութեամբ: Ասոնցմէ մէկն էր Աբրա-
համ, որ պետական հայթայթիչ էր և մեծ վէզիր Հիւ-
սեյին Քեօփրիլի Փաշային կողմէ կոչուեր է Ապրօ:
Այնուհետեւ տոհմը յայտնի է եղեր այդ անունով:

Աբրահամ Ապրօի զաւակներէն մէկն էր Սեփան
Ապրօ որ եղաւ Տիգրան Ապրօի հայրը: Ան ամուսնացած
էր Հոլանտացի կնոջ մը վրայ:

Տիգրան ծնաւ 1846 ին: Ըլլալով բարեկեցիկ ըն-
տանիքի զաւակ՝ ան ստացաւ լաւ կրթութիւն. լեզ-

ուազէտ էր, կենցաղազէտ և օժտուած աղնուական ու շնորհալի շարժուածքով ու ձեւերով: Իր այս յատուկ թիւններով ան ոչ միայն սիրուեցաւ և համակրուեցաւ տեղացիներէն, այլ և օտարներէն:

Տիգրան Փաշա իր քաղաքական ասպարէզը սկսաւ իբր քարտուղար և ապա իբր արտաքին գործոց նախարարութեան խորհրդական: Երկու անգամ եղաւ արտաքին գործոց նախարար Բիզա Փաշայի դահլիճին մէջ: Իր բոլոր այս պաշտօններուն մէջ՝ ան օգտակար գործունէութիւն մը ունեցած է և ամենաջերմ կերպով պաշտպանած է Եգիպտոսի շահերը: Անգամ մը նոյնիսկ Լորտ Գրովըրի երեսն ի վեր ըսած է. «Ես Եգիպտական նախարար մըն եմ, թէ Անգլիոյ վճարեալ մէկ պաշտօնեան»: Այս յայտարարութիւնը զոցեց անոր առջև նախարարապետութեան ճամբան:

Տիգրան Փաշա Ապրօ

Տիգրան Փաշան նոյնպէս օտարացած չէր իր ազգէն և երկար տառն եղած է ազգային թեմական ժողովոյ ատենապետ: Կտակով մը ան թողած է 50,000 ֆրանկ Նոր ազգային առաջնորդարանի շինութեան համար:

Տիգրան Փաշա մեռաւ 1904ին ֆրանսոյի մէջ, ում

գացած էր դարմանուելու համար: Մարմինը բերուելով Եգիպտոս՝ շքեղ յուզարկաւորութեամբ թաղուեցաւ Գահիրէի ազգային գերեզմանատան մէջ:

ԶՈՒՐԱՊ ՓԱՇԱ

Եղած է պատերազմական փոխ նախարար: Տիրբոն Փաշայի հետ միասին հարթած են մէկ կողմէն Խսիւլ Թելիֆի և Անգլիական զրաւուող բանակին ծովակալ Սեյմրի միջև ծագած դժուարութիւնները և միւս կողմէն Ֆերդինանդ Լեսեպսի և Աւալի փաշայի միջև հաշտարար դեր են կատարած:

ԹԱԳԻՈՐ ՓԱՇԱ

ՅԱՆՈՐԵԱՆ

Վարած է պետական զանազան պաշտօններ, բայց եաքը ձգելով պետական ծառայութիւնը՝ պարպեր է սեղանաւորութեամբ: Անոր վարչութեան շրջանին շինուած են Աղեքսանդրիոյ Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցին և Պօղոսեան վարժարանը: Ան իր ծախքով նորոգած է նաև Գահիրէի Ս. Ասուածածին եկեղեցին:

Թագւոր Փաշան ազգին թողած է հինգ հազար ռսկւոյ կտակ մը այն պայմանով որ, երբ այդ գումարը տոկոսներու բարդումով հասնի տասը հազարի, այն ատեն անով աղջկանց վարժարան մը հաստատուի Իզմիրի մէջ ի յիշատակ իր վաղամեծիկ աղջկան Դաւունի Յակոբեանի: Այդ կտակը հիմա իրադրութեամբ է, թէև ոչ տառացի կերպով: Անով բացուած է «Դաւունի Յակոբեան» մայրանոցը Հայաստանի մէջ:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ ՆՈՒՊԱՐ

(1851—1930)

Մեծանուն Նուպար փաշայի որդին էր։ Իր կըրթութիւնը ստացաւ Ֆրանսայի մէջ և վկայեալ

ճարտարագէտ-գիւղատնտես էր։

Պօղոս Փաշա ունէր նախաձեռնող ոգի։ Ան նախընտրեց մասնաւոր գործառնութիւնները, քան քաղաքական տապարէշը։ Եղաւ հիմնադիրը «Ալեքսանդրիոյ բամբակի» ընկերութեան, Գանիրէի «ջուրի ընկերութեան», Հելիոպոլիս գեղեցիկ քաղաքին հիմնադրութեան Պառոն Անբէնի հետ միասին։ Եղած է զանազան գրամատուներու և ընկերութեանց նախագահը և կամ վարիչ պատուիրակը։ Ատեն մը եղած է նաև ընդհանուր անօրէն երկաթուղիներու վարչութեան։ Գանի մը անգամ անոր առաջարկուած է նախարարական աթոռ, բայց ամէն անգամին ալ մերժած է։

Պօղոս Փաշա հնարած է ինքնաշարժ արօր մը և պարգեւատրուած ոսկէ մեդալով։ Մասնակցած է յանուն Եգիպտոսի եւրոպական քանի մը գիւղատնտեսական համագումորներու և կարեւոր զեկոյցներ ըրած։

Գահիրէի իր տպարանքին մէջ՝ ան հիւրընկալած է Պելճիքայի թաղուտրն ու թագուհին, ընդունած է ալեքսանդրիական Սուլթան Հիւսէին Քամէլի, որ իր անձնական բարեկամն էր, իսկ Փարիզի մէջ ընդունած է Ֆուադ Ա-ի ալեքսանդրիական։ Եգիպտոսի մէջ ան հիւրասիրած է նաև Հորանտայի Վիլհելմինա թագուհին։

Պօղոս Փաշա պարգեւատրուած էր Եգիպտական, Օսմանեան, Ֆրանսական և այլ պետութեանց քանի մը շքանշաններով։

Պօղոս Փաշա, աւելի քան իր հայրը, իր լալն մասնակցութիւնը բերած է ազգային գործերու մէջ։ Եղած է ատենապետը նախ Ազգաքանդերիոյ և տպա Գահիրէի թեմական ժողովներուն։ Իր ատենապետութեան օրով

վճարուած է Աղեքսանդրիոյ եկեղեցւոյ պարտքը և շինուած հասութարեր ընդարձակ կալուած մը 64 յարկաբաժիններով ու խանութներով, իսկ Գահիրէի եկեղեցւոյ հասոյթը բարձրացուցած է 2000էն 10000 ի:

Պօղոս Նուպար Փաշա

Իր անձնական ծախքով շինած է Գահիրէի մէջ Գալուստեան Վարժարանի նոր շէնքը և վարժարան մըն ալ Հելիոպոլսոյ մէջ, զոր ապահոված է անձեռնմխելի գումարով մը: Այդ վարժարանը կոչուեցաւ Նուպարեան ի յիշատակ իր հօր Նուպար փաշայի:

Պօղոս Փաշա զանազան ժամանակներու մէջ ըրած է նաև հետեւեալ նուիրատուութիւնները և բարեգործութիւնները: Պրիւքսէի Նուպարեան ֆոնտը, որուն տոկոսներով աղքատ ուսանողներ կ'ուսանին Եւրոպա

կան համալսարաններու և բարձրագոյն վարժարաններու մէջ: Օբսերւոս համալսարանի Հայկական ամբիոնը, Փարիզի ուսանողական տունը և ազգային մատենադարանը: Հայաստանի «Մարի Նուպար» ակնարուժարանը: Հարիւր հազար տալեր Նուպարաբեկի շինութեան համար: Գահիրէի Ազգային Առաջնորդարանի ներկայ հոյակապ շէնքը, որ դուռն չպիտի դար, եթէ Պօղոս Փաշա նոյնքան դրամ դրած չըլլար, որքան կտակով թողած էր այդ նպատակի համար Տիգրան փաշա Ապրօն: Մասնաւոր բարեգործութիւնները խիստ շատ են, մանաւանդ վերջին աղէտներէն ետքը:

Բայց ամէնէն աւելի, որ անմահացուց Պօղոս Փաշայի յիշատակը և անոր անունը սիրելի դարձուց մեր ժողովուրդի բոլոր խաւերուն, տալիս է «Հայկ. Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան» հիմնարկութիւնը և անոր թափած անդուլ ջանքերը Եւրոպայի զանազան մայրաքաղաքներու մէջ Ազգային Դատին համար, իբր Ամէնայն Հայոց Կաթողիկոսին Պատուիրակը:

«Հայկ. Բարեգործ. Ընդհ. Միութիւն»ը հիմնուեցաւ 1906ին, Զատիկի առաջին օրը: Այդ Միութիւնը, չնորձիւ իր հիմնադրի անձնական հմայքին և այն վստահութեանը, զոր Նուպար գերդաստանը առհասարակ կը ներշնչէ ազգի գրեթէ բոլոր խաւերուն, շատ շուտով զօրացաւ, ծաւալեցաւ և կարելիութեան սահմանին մէջ սպեղանի մը եղաւ ազգի բնաւոր ցաւերուն: Ան հազիւ թէ 31 տարուայ կեանք ունի, բայց արդէն ունի շուրջ 1 միլիոն Ա. Ո. անձեռնմխելի գումար մը, մօտ 200 մասնաճիւղ, 10000 անդամ, 60-80000 տարեկան հասոյթ և այլն: Նիւթապէս կը նպաստէ 139 դպրոցներու, ունի իր բուժարանները կարօտ հայ գաղութներու մէջ, կը սատարէ ներգաղթին, կ'օգնէ Հայաստանի շինարարական գործին, օգնութեան կը հասնի միանուագ գումարներով ժողովուրդին աղէտներու տուն:

Նուպարաւեկն գեղեցիկ տւանը, որ այսօր կը ըսոր-
ձրանայ հայրենի հողին վրայ, այդ Միութեան ձեռա-
կերան է: Պօղոս Փաշան իր հիմնած Միութեան նա-
խագահն էր ցմահ: Անոր մահէն ետքը, կարճ տոնն մը,
նախագահ եղաւ մեծահարուստ Գ. Կիւլպէնկեան, իսկ
այս վերջինի հրաժարումէն ետքը, անոր յաջորդեց
Զարեն Պէյ Նուպար, որ Պօղոս Փաշայի երկրորդ որ-
դին է:

Հայկական Դատի համար Պօղոս Փաշա երկու ան-
գամ ճամբորդեց Եւրոպա: Առաջին անգամ մեծ պատե-
րադմէն անմիջապէս տաջ և երկրորդ անգամին մեծ
պատերազմի տոնն: Առաջին անգամ յաջողեցաւ ըն-
դունել տալ Հայաստանի վեց նահանգներու բարե-
նորոգմանց ծրագիրը և նոյնիսկ ձեռնարկուեցաւ անոր
գործադրութեանը, բայց վրայ հասնող պատերազմը
խափանեց ամէն բան:

Երկրորդ անգամին այլ ևս բարենորոգմանց խըն-
դիրը չէր, այլ սւղղակի Հայաստանի ազատագրման
հարցը: Չնայելով իր յառաջացեալ տարիքին՝ Պօղոս
փաշա այս գործին լծուեցաւ երիտասարդական եռան-
դով: Եղան չուայ խոստումներ Համաձայնական Պե-
տութեանց ամէնապատասխանատու անձերու կողմէ:
Խմբագրուեցաւ և ստորագրուեցաւ նոյնիսկ Անլրի
դաշնագիրը, որ կը ճանչնար անկախ Հայաստանի մը
գոյութիւնը, անոր սահմաններուն որոշումը ձգելով
զաղափարապաշտ և ճնշուած ազգերու պաշտպան նա-
խագահ Ուիլսընին(*): Այդ դաշնագիրը, զգրադարար

(*) Ուոուդսայէս եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու
նախագահ 1912-1920թ: Սկիզբը չեզոք դիրք բռնեց վերջին Համա-
խառնային Պատերազմի մէջ, բայց երբ Գերմաններ, հակառակ
միջազգային օրէնքի, բռնիկանալով քրին Ամերիկեան Պաշտա-
նիւնը շոգեմուր, անցաւ ան Համաձայնականներու կողմը եւ պա-
տերազմ հրատարակեց Գերմանիոյ դէմ: Ուիլսըն ամէնաջերմ ակոյեան-
ներէն մէկն էր «Հայկական Դատի»:

Լուգիսանիայի համբողջներէն ծովամոյն եղան 124 հոգի:

երբեք ի զօրութիւն չեղաւ և պատահեցաւ նոյնիսկ անոնց կողմէ, որոնք խմբագրած էին զայն՝ խոր հիասթափում և բարոյալքում պատճառելով ամբողջ Հայ ազգին:

Բարոյալքուած և տարիներու բեռան տակ կբած՝ Պօղոս Փաշան իր կեանքի վերջին տարիները ձեռնութիւն եղաւ բոլոր գործերէ և կնքեց իր արդիւնաշատ կեանքը Փարիզի մէջ 1930ին: Իր յայտնած ցանկութեան համաձայն՝ յուղարկուեցաւ թիւնը կատարուեցաւ շատ համեստ կերպով և թաղուեցաւ Պերլ-Լա-Շեզ գերեզմանատան մէջ, ուր արդէն թաղուած էր իր կինը՝ Մարի Նուպար: Պօղոս Փաշա Ամերիկահայոց կողմէ արժանացաւ «Հայոց Հայրիկը» պատուանուան:

Նուպար գերդաստանէն նշանաւոր եղան նաև Առաքել Պէյ Նուպար և Կարապետ Պէյ Նուպար: Առաջինը եղաւ ասեմի մը Առեւտրական հախարար և ասոր Սուսանի կառավարիչ, իսկ երկրորդը փոխարքայի գիւանին պեան էր: Երկուքն ալ Նուպար Փաշայի եղբայրներն էին: Իր երէց որդին Առաքել Պէյ վերջերս ստացաւ «Փաշայութեան» տիտղոս:

ԵԱԳՈՒՊ ԱՐԹՐՆ ՓԱՇԱ

(1842—1919)

Արթին Պէյ Զրաքեանի որդին էր, ծնած Փահիրէի մէջ: Իր կրթութիւնը ստացաւ Ֆրանսա: Վե-

րադարձին նշանակուեցաւ դաստիարակ խնամքի իսլամական դասակներուն: Հանգուցեալ Ֆուատ Ա. Թագաւորը անոր աշակերտն էր:

Վարեց զանազան պաշտօններ: Իբր կրթական հախարարի խորհրդական և փոխ նախարար՝ ան մեծ մղում տուաւ կրթական գործին: Առաջին անգամ ան հաստատեց ողջկանց վարժարաններ և վարժապետանոց: Եթէ եգիպտոսը իր արդարութիւնը պարտի Նուպար Փաշային, կրթութիւնն ալ պարտի Եաղուպ

Արթին Փաշային: Ան մեծապէս գնահատուած էր, թէ Եգիպտացիներէն և թէ օտարներէն ու պատուուած էր բազմաթիւ շքանշաններով:

Ետգուպ Արթին Փաշա աչքառու զեր ունեցաւ նաև ազգային կեանքի մէջ: Հայ Կաթողիկէ համայնքին վարչական ժողովոյ նախագահն էր մինչև իր մահը: Բարեգործականի հիմնադիրներէն մէկն էր և անոր փոխ-նախագահը:

Վագուպ Արթին Փաշա

Երջանկայիշատակ Գեորգ Ե. Վեսալի Կաթողիկոսէն անուանուեցաւ Ազգային Պատուիրակութեան անդամ, որ պաշտօն ունէր հետապնդելու Հայկական Դատը:

ԳՐԻԳՈՐ ԵՂԻՍԵԱՆ

Բնիկ Իրանցի էր: Իր հայրը խուսկի եւ խեփի վաճառական էր: Նաւարեկու-

թեան պատճառով՝ ան կորսնցուց իր ամբողջ հարստութիւնը եւ հաստատուեցաւ նոխ Կ. Պոլիս եւ ապա Գահիրէ:

Գրիգորը ծնաւ 1833 ին Կ. Պոլիս, բայց իր կրթութիւնը ստացաւ Գահիրէ նախ Խորէնեան և ապա օտար վարժարաններու մէջ: Դպրոցական շրջանը աւարտելէն ետքը՝ թարգմանի պաշտօնով մտաւ Ռուսաց Հիւպատոսարանը և հետզհետէ

գարձրանալով՝ եղաւ պատուակալ հիւպատոս, պաշտօն մը, զոր ան վարեց երկար տարիներ:

Ազգային շրջանակի մէջ՝ ան եղած է Թեմական ժողովոյ, Քաղաքական ժողովոյ և Բարեգործականի կեդրոնական վարչութեան անդամ:

Գրիգոր Նդիաեան

Մեռաւ Թրիեսքի մէջ 1911 ին, բայց մարմինը բերուեցաւ Գահիրէ և շքեղ յուղարկաւ որու թեամբ թաղուեցաւ ազգային գերեզմանատան մէջ: Ան թողած է 180,000 օսկիի կտակ մը (կանխիկ գումարով և կալուածներով): Այդ կտակէն 60,000ը ձգած

է ազգին, կտակակատար կարգելով Պողոս Փաշան: Անով շինուեցաւ Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ հոյակապ եկեղեցին, որ օտարներու իսկ վկայութեամբ ճարտարապետական գոհար մըն է: Յուսկեալ գումարի տոկոսներով ամէնայն տարի որոշ թուով ազգատ, բայց յառաջագէմ աղաքներ կ'ուսանին եւրոպական և կամ ասիական բարձրագոյն ու մասնագիտական վարժարաններու մէջ:

Եկեղեցին շինուած է զուտ հայկական ոճով ճարտարապետութեամբ ճարտարապետ Լեւոն Նաֆիլեանի: Նոյն ճարտարապետի գործն է նաև Ազգային Առաջնորդարանի ներկայ շէնքը:

Զաւակն է Գրիգոր Ա-
ՍՐՈՒԱՆԴ ՊԷՅ ԱՂԱԹՕՆ
ղաթօնի, որ եղած է
առաջին քրիստոնեայ
նախարարը Օսմանեան պետութեան մէջ և «Աղգային
Սահմանադրութեան» հիմնադիրներէն մէկը: Իր բարձ-
րագոյն կրթութիւնը ստացաւ Ֆրանսա և վկայեալ
գիւղատնտես էր:

Վարած է զանազան պաշտօններ Օսմանեան պե-
տութեան մէջ անշահախնդրութեամբ: 1896 ի կոտո-
րածներէն ետքը՝ նախ հաստատուեցաւ Փարիզ և ապա
Եգիպտոս, ուր նոյնպէս ունեցաւ օգտակար գործու-
նէութիւն մը և խալիվ Ապպաս Բ. էն ստացաւ Պէյու-
թեան աստիճան: Եղած է Գահիրէի Թեմակառնի անդամ
և փոխ-ատենապետ ու Հ. Բ. Բ. Միութեան հիմնադիր-
ներէն մէկը: Ունի լատին մը գիւղատնտեսական
հրատարակութիւններ, զոր բաշխած է ձրիօրէն: Մե-
տաւ Նիս 1935 ին:

Յայտնի եղած է իբր
ԱՐԲԱՀԱՄ ՓԱՇԱ ԲԱՐՔՈՂ,
բարեգործ: Համար-
ուած է Հայ «Էսնաֆ-
ներու» հայրը: Թաղուած է Ալեքսանդրիոյ աղբ. եկե-
ղեցւոյ շրջափակին մէջ:

Բնիկ Թոքատցի էր և
ԿԱՐԱՊԵՏ ԷՖ. ՄԱԹՈՍԵԱՆ,
համեստ վիճակէ բար-
ձրացած: Ան Եգիպ-
տոսի առաջին ծխախոտի գործարանատէրն էր: Կը
պատկանէր Հայ-Կաթողիկէ համայնքին, որու վարչու-
թեան ատենապետն էր մինչև իր մահը: Շինած է
«Ս. Աւետման» Հայ-Կաթողիկէ եկեղեցին Կամե-էլ-
Շարֆա փողոցին վրայ, հայկական սճով և ճարտարա-
պետութեամբ ճարտարապետ Կարօ Պալեանի: Իր ժա-
ռանգները վերջերս նոյն եկեղեցին հուրիւրեցին բա-

Հակոնին ընդարձակ հող մը, որ ապագային կրնայ շատ հաստութարեր ըլլալ:

Մարտեան տունը տարիներէ ի վեր կը պահէ Աղեքսանդրիոյ մէջ աղջկանց որբանոց մը, զոր կը ղեկավարեն «Անարատ Յղութեան» քոյրերը:

ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ԿԵՐԱՊԵՏ

ՄԵԼՔՈՆԵԱՆՆԵՐ

Կեսարացի թրքախօս
երկու եղբայրներ էին,
որ իրենց գրեթէ ամբողջ հարստութիւնը

աւելի քան 500,000 Ա. Ո. ձգեցին տղգին: Այդ խոշոր նուիրատուութեան արդիւնքով կը պահուի Մելքոնեան կրթական հաստատութիւնը Նիկոսիոյ մէջ, ուր աւելի քան 300 որբ մանչ և տղջիկներ կ'ուսանին, արհեստ կը սովորին և կամ կը պատրաստուին ուսուցչութեան համար: Մելքոնեան նուիրարեբու-

Գրիգոր Մելկոնեան

Կարապետ Մելկոնեան

Թեամբ շինուած է նաև Մեղքոնեան մանկապարտէզը Աղեքսանդրիոյ մէջ: Դրամադէլիս տոկոսներէն տարեկան 3000 ոսկի կը վճարուի Երեւանի համալսարանին հայագիտական հրատարակութեանց համար և տարեկան 1000 աւան ոսկի ալ կը վճարուի Անթիլասի Կաթողիկոսարանին և Երուսաղէմի ու Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեանց:

Մեղքոնեան եղբայրները ծխախոտի գործարանատէր էին, որ Մաթոսեան գործարանէն ետքը, երկրորդն էր Եգիպտահայոց մէջ: Երկու բարերարներն ալ թողուած են Կիպրոս, կրթական հաստատութեան բակին մէջ:

ԱՐԲԵՆԱՆ ՊԷՅ

ՎԱՄԱՐԱԿԱՆ

Նոյնպէս ծխախոտի գործարանատէր էր: Շինած է Չակադիկի Ս. Խաչ եկեղեցին, որուն կից նաև մանկապարտէզ մը: Իր եղբայրն է Տիգրան Կամսարական, որ գրագէտ մըն է և հաստատուած Փարիզի մէջ:

Վերոյիշեալ երեք հաստատութիւնները (Մաթոսեան, Մեղքոնեան և Կամսարական) ղգախտաբար ծախուած են և կը մնայ միայն Պօսուրեան հաստատութիւնը, որ թէև ծաւալով փոքր տաղիններէն, բայց յաջող կերպով կը մրցի օտար նմանօրինակ հաստատութեանց հետ:

Ուրիշ հայ հրատարակչաստական և խոշոր առեւտրական հաստատութեանց շարքին մէջ պէտք է յիշատակել Ամիրայեան, Կոկանեան, Չալլաբեան, Լազուպեան, Յովակիմեան և այլ հաստատութիւնները:

Յար. Ամիրայեան հայ գողութիւն ամէնայորդուած անգամներէն մէկն էր, որ ղգախտ արկածի մը ղոհեղաւ 1935 ին: Ան միշտ իր լայն մասնակցութիւնը բերած է աղգային կարիքներուն: Երբեք կարօտեալ մը ճեռնունայն չէ հեռացեր իր գրան սեմէն:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Եգիպտահայոց առաջնորդութիւնը, ինչպէս ըս-
ուեցաւ նախապէս, կը սկսի Գրիգոր Բ. Վկայասէր Կա-
թողիկոսի օրով, որ ԺԱ. րորդ դարու վերջերը հով-
ուական այցելութիւն տալով Եգիպտահայոց, անոնց
վրայ եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ Գրիգորիս Պանլաու-
նին՝ որ Վահրամ և Վասակ Պահլաւունիներուն երէց
եղբայրն էր։ Եգիպտոսէն Սրբազան Հայրապետը կը
մեկնի Երուսաղէմ, ուր բախտ կ'ունենայ այլ քրիս-
տոնեայ համայնքներու հոգեւոր գասուն հետ զիմաւո-
րելու Առաջին Խաչակիրները 1099 թուին։

Գրիգորիս Եպիսկոպոսէն ետքը՝ Եգիպտահայ գա-
ղութը շարունակաբար չէ ունեցեր իր առաջնորդը և
կամ եպիսկոպոսը, բայց հովուական այցելութիւն
տուող բարձրաստիճան հոգեւորականներ եղած են Ժա-
մանակ առ Ժամանակ, Գրիգորիս Եպիսկոպոսէն ետքը՝
կը յիշուի Անանիա Արքեպիսկոպոս մը Ալ Զուհրի կամ
Պասաղինի վանքին վանահայրը և Սարգիս անուն եպիս-
կոպոս մը, որ ստիպուած կ'ըլլայ լքել իր հօտը ու
մեկնիլ Երուսաղէմ, իր հետ տանելով 70 ձեռագիր։

Մինչև 1311 թուականը Եգիպտահայութիւնը
կրօնապէս ուղղակի ենթակայ էր Կիլիկիոյ Կաթո-
ղիկոսութեան, բայց այդ թուականին Երուսաղէմի
Սարգիս Պատրիարքը՝ զմզոճ 1307 ի Սոյ եկեղեցական
ժողովի որոշմանէն՝ ինքզինքը անկախ հռչակեց
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութենէն։ Այդ մասին ան հրո-
վարապէս ձեռք բերաւ Եգիպտոսի Սուլթան Մալիք-էլ
Նասրէն, որու իշխանութեան ենթակայ էր այն տառն
և Պաղեստինը։ Այս հրովարտակին զօրութեամբ Ե-
գիպտահայութիւնն ալ ենթակայ եղաւ Երուսաղէմի

Պատրիարքութեան: Այս վիճակը տեւեց զրեթէ մինչև Ազգային Սահմանադրութեան հռչակումը:

Դժբախտաբար պատմութիւնը պահած չէ բոլոր այն վիճակաւոր առաջնորդներու և կամ եպիսկոպոսներու ցանկը և անոնց գործերը, որոնք հովուեցին եգիպտահայութիւնը, մինչև եգիպտոսի պատմութեան ժամանակակից շրջանը և կամ մինչև ԺԹ. բարդ դարու սկիզբները: Այդ թուականէն մինչև օրս եգիպտահայութիւնը ունեցեր է 11 առաջնորդներ և առաջնորդական փոխանորդներ, որոնցմէ կարելոր կը համարենք մասնաւորապէս յիշատակել հետեւեալները:

ԵՐԵԱՆԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Երբեք չկրնաք անտեսել իր անհատական և հոգեւոր արժանիքները, որ անկասկածաբար անկողնային դեր խաղացաւ երեսօղէմի Պատրիարքական աթոռը:

Անոր առաջնորդութեան շրջանին հիմնադրուեցաւ եղիպարեան դպրատունը, որ

ԳԱՐԵԻԼ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՄԱՐՍԵՅԻ (1830-1867)

Ինչպէս նախապէս ըսած ենք, եգիպտահայերը ԺԼ. բարդ դարէն սկսեալ եգիպտոսի մէջ ունէին 30 ի նոյն վանքեր և եկեղեցիներ, բայց այդ բոլորէն մնացեր էր միայն Ս. Սարգիս փոքրիկ եկեղեցին Հարեք-էլ-Ձուէլա փողոցին մէջ, որ մաս կը կազմէր Ղպտի եկեղեցիի մը: Ըստ Հաննա պատմագրի՝ Հայերը այդ եկեղեցին ստացեր էին Ղպտիներէն փոխառէնը անոնց տալով Երեսօղէմի Ս. Յարութեան անա-

(*) Ասոր ձեռնասունն էր Յարութիւն արքեպիսկոպոս Վեհապետեան, որ Բաբի մը կարելոր պատճառներ վարելէ ետք՝ նախ եղաւ և. Պոլսոյ եւ ապա Երեսօղէմի պատրիարք: Ժողովրդային զբոյժի մը համաձայն՝ ան ծագումով հայ չէր:

րի մէջ Սնարի փոքրիկ մատուռը, որ կից է Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին:

Գաբրիէլ Եպիսկոպոսի տառջին հոգերէն մէկը եղաւ ունենալ տառնձին և սեփական եկեղեցի մը: Կարգ մը զժողարութիւններու յաղթելով՝ ան յաջողեցաւ վերջապէս կառուցանել բաւականին ընդարձակ եկեղեցի մը Պէնի-Սուրէն թաղի մէջ, որ այն առեւն մայրաքաղաքին տմէնալաւ թաղը կը համարուէր: Նորակառուոյց եկեղեցին կոչուեցաւ Ս. Աստուածածին:

Ժամանակի փոխորքան էր Սալիս Փաշան, որ մասնաւոր համակրանք ունէր Գաբրիէլ Եպիսկոպոսի նկատմամբ: Օր մը տեսակցութեան մէջ, Սրբազանը կ'ըսէ Փաշային. «Աղքատները այս գիշեր, երազիս մէջ, կը մեղադրէին զիս, որ չեմ գիմեր Ձեր բարձրութեան և

Գաբրիէլ Եպիսկոպոս

խնդրեր Ձեր հանրածանօթ զթութիւնը իրենց վրայ»: Փաշան՝ հասկնալով եպիսկոպոսին խորամանկութիւնը՝ կը ժպտի և կ'ըսէ. «Կուտամ քեզի ագարակ մը, որպէսզի աղքատները այլևս չեկեն զքեզ»: Ուրիշ առթիւ մ'ալ Սրբազանը դարձեալ կ'ըսէ. «Ձեր բարձրութեան նուէրին արդիւնքը բաժնեցի աղքատներուն, իսոյց բաժնողին բաժին չմնաց»: Այս անգամ ալ Փաշան կուտայ ուրիշ ագարակ մը բաժ-

նողին համար, իսկ տւելի ուշ տառն կուտայ անոր նաև 500 ռսկի, երբ այս վերջինը կ'ուղեւորուէր Եւրոպա դարձանուելու համար:

Գարբիէլ Եպիսկոպոսը վերոյիշեալ երկու աղաբակները, որոնց ընդհանուր տարածութիւնն է մօտաւորապէս հազար ֆէտան, փոխանցածէ «Աղբասախնամի» անուան: Անոր առաջնորդութեան օրով Ազգային Առաջնորդարանը տէր եղաւ նաև Մարմինացի գերեզմանատանը Ս. Մինաս(*) մօտուռով և ուրիշ քանի մը կալուածներու:

Գարբիէլ Եպիսկոպոսը սիրուած ու համակրուած էր ոչ միայն իր ժողովուրդէն, այլ և օտարներէ, որոնք յաճախ անոր խորհուրդին և կամ միջնորդութեանը կը դիմէին ու եւ է դորձի յաջողութեան համար: Անոր առաջնորդութեան վերջին տարիները կաղմուեցան Առաջնորդարանի ժողովները Ազգային Անճամանագրութեան տրամադրութեանց համաձայն և Եպիսկոպոս հայութիւնը, որ արդէն զգո՞հ էր Երուսաղէմի Պատարիարքութիւնէն, կրօնապէս կապուեցաւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան հետ:

Ան մեռաւ 1867 ին 35 տարուայ արդիւնաշատ առաջնորդութիւնէ մը ետքը: Անոր մարմինը մեծահանգէս յուղարկուորութեամբ ամփոփուեցաւ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ, ուր մինչև այսօր կ'արեւի է տեսնել անոր մարմարակերտ շքեղ դամբարանը:

(*) Ս. Մինաս մասնուի հաւատային կողմը, կիսով չափ գեղնի մէջ խուած դաւռ մը կայ, որ կը բացուի փոքրիկ մասնուի մը մէջ: Այդ մասնուը ժամանակին մաս կը կազմէր Ղպսի եկեղեցիի մը: Հաւեր-Է՛՛, Ջուէլայ փողոցի Ս. Սարգիս մասնուէն առաջ, Հայոց աղօթատեղին եղած է այս մասնուը, զոր Սուլթան Էլ-Սուլթան Ղպսիներէն առնելով՝ տուած է Հայերուն իրենց հոգեւոր պաշտամունքին համար:

Ըստ աւանդութեան Լ. Է. Ե. Շըր աղօթած է այս մասնուին մէջ:

ՄԱՏԹԷՈՍ ԱՐԲԵՊԻԱՆՊՈՍ

ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ (1886-1890)

Թեամբ: Ան աղատած է աղգային անտուկը պարաքէ, դանձած է անոր հին և գրեթէ կորուստի մասնուած մեծաքանակ սահանջները: Նորոգած է Ս. Աստուածածին եկեղեցին և հողեատուներու հիմէն նոր տուն մը կառուցած է աղգապատկան հողի վրայ: Անոր անվհատ ջանքերով կորուստէ աղատուած է Ալա Գալուսի աղգին թողած հարստութիւնը, որով վարժարանին նիւթականը միանգամ ընդմիշտ ապահովուած է:

Եգիպտոսի առաջնորդութիւնէն ետքը՝ Իզմիրլեան Սրբազանը երկու անգամ բարձրացաւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը և ապա ընտրուեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, սակայն անոր կաթողիկոսութիւնը եղաւ կարճատեւ և մեռաւ Էջմիածնի մէջ 1911 ին:

ՄԵՐՏԻՉ ԱՐԲԵՊԻԱՆՊՈՍ

ԱՂԱՒԵՈՒՆԻ (1905-1912)

Զօրաւոր իմացակա-
նութեան տէր էր և
շխտակ, անկաշառ ու
անշահատէր ընառ-

Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Ասոր Առաջնորդու-
թեան օրով և հաւա-
նաբար իր թեկա-
դրութեամբ Պողոս

Փաշան շինեց Գալուստեան աղագային վարժարանին ներկայ չէնքը, մանչերու և աղջիկներու առանձին առանձին բաժան - մունքներով: Վարժարանի չէնքին վրայ աւելցուցաւ նաև յարկաբաժին մը օրուան առաջնորդին համար:

Մկրտիչ Արքեպիսկոպոսը ներկայիս Երուսաղէմի պատարիարքական փոխանորդն է: Ան յայտնի է իբր հմուտ բանասէր մը, կ'աշխատակցի «Սիոն» ամսագրին և ունի քանի մը գրական վաստակներ: Ան սրբակրօն և անբասիր հոգեւորական մըն է:

Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս
Աղաւնունի

ԹԱՐԵՍԱՍ ԱՐԵՎԳԻՍԿԱՊՈՍ

ԳՈՒՇԱԿԱՆ (1914 - 1931)

Գարրիէլ Եպիսկոպոսէն ետքը ամեներկար առաջնորդութիւնը անորն է: Ան Եգիպտոսահայոց առաջնորդ եղած է 18 տարի շարունակ: Անոր առաջնորդութեան շրջանին շինուած են Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ հոյակապ եկեղեցին, Գահիրէի աղգ. Առաջնորդարանի ներկայ գեղեցիկ չէնքը, Զակարիկի Ս. խաչ եկեղեցին, Աղեքսանդրիոյ Ս. Գեորգ մատուռը և Մել-փոնեան մանկապարտէզը: Թորոշո՞ւմ սրբազանը յայտնի

Գարրիէլ Եպիսկոպոսէն ետքը ամեներկար առաջնորդութիւնը անորն է: Ան Եգիպ-

է իբր ներհուն գրագէտ և բանխմաց քարոզիչ, ունի բազմաթիւ գրական վաստակներ: Ան արժանապէս կը ներկայացնէր ազգը օտարներու առջև:

Թորգոմ Սրբազա-

նը ներկայ Հայ հոգե-
ւորականութեան ա-
մենակարկառուն դէմ-
քերէն մէկն է և ա-
տոր համար ալ հոգե-
լոյս Նղիշէ Դուրեան
Պատրիարքէն ետքը՝
հրաւիրուեցաւ գրա-
ւելու Երուսաղէմի Ա-
ռաքելական Աթոռը:
Անոր խոհական վար-
չութեան տակ Երու-
սաղէմի Հայոց վան-
քին «յաւիտենական
պարտքը» ղգալի կեր-
պով նուազեր է և
վանքն ալ աիրացեր
է նոր հասութաբեր
կալուածներու: Սա-
կայն ամենազնահա-
տելի գործը, որ կ'ընէ

Թորգոմ Արեւայիսկայոս
Գուգակեան

Պատրիարք Հայոց Սրբոյ Երուսաղէմի

Թորգոմ Սրբազանը, այդ է նոր, երիտասարդ և կըր-
թուած հոգեւորականներ հասցնելը ժառանգաւորաց՝
վարժարանին միջոցով, որոնց այնքան ստիպողական
պէտք ունի Հայ եկեղեցին, մանաւանդ Արմաշու դպ-
րեւվանքին և Գեորգեան հեմարանի գոցուելէն ետքը:
Արդար ըլլալու համար, պէտք է ըսել, որ այդ մեծ
գործը սկսած էր իր Երջանկայիշատակ Նախորդը և
առաջին հունձքը արդէն տուած էր, երբ յաւիտենա-
պէս փակեց իր աչքերը:

ՄԱՄԱՐԻՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ

տած է Արմաշու զպրեմանքը, ուր և ընդունած է սքեմ:

Վարած է ատեն մը Հ. Բ. Բ. Միութեան Բոր - Սայիսի որբանոցին տնօրէնութիւնը, ուր կը պատասպարուէին շուրջ 500 երկսեռ մանուկներ, ապա Աղեքսանդրիոյ առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը եօթ տարի շարունակ, իսկ Թորգոմ Սրբազանի մեկնումէն ետքը՝ ընտրուած է ընդհանուր եգիպտահայոց Առաջնորդական Փոխանորդ և այդ պաշտօնը կը վարէ 1932 էն սկսեալ մինչև հիմա:

Ան զնահատուած է Հայրապետական Պատուիրակէն և պարգևատրուած անկէ յանուն Վեհափառ Հայրապետի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Ա. ասիմանի շքանով:

Իրեն չեն պակսիր կորով և բարի տրամադրութիւն օգտակար ըլլալու համար այն ժողովուրդին և եկեղեցւոյն, որոնց հովուութեանը կոչուած է

Բնիկ Կարնեցի է: Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Կարնոյ Ազգ. վարժարանին մէջ, ապա աւարտած է Արմաշու զպրեմանքը, ուր և ընդունած է սքեմ:

Մամբէ Եպիսկոպոս Սիրունեան

ի պաշտօնէ։ Օժտուած է քարոզելու կարողութեամբ և կը քարոզէ յաճախ։

Մամբրէ Սրբազանը և օրուան վարչութիւնը (Բէ-
չէճեան) իմաստութիւնը ունեցան մասնակից ընել կի-
ները եկեղեցիներու մատակարարութեան և «Աղքա-
տախնամի» գործին։ Փոստ է, որ կիները աւելի բա-
րեպաշտ են և աւելի զգայուն դէպի գթութեան գոր-
ծը։ Յորմէ՛նեալ անոնք կը մասնակցին վերոյիշեալ
մարմիններուն «Կանանց Խնամակալութիւն» անուան
տակ, մեր եկեղեցիները աւելի բարեզարդ են և «Աղ-
քատախնամին» եկամուտներն ալ կրկնապատկուած ու
եռապատկուած։

Պափրէի Ս. Պօղոս Լուսաւորիչ
նորակերտ Ակեղեցին

ԵԳԻՊՏԱՆԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԻԱԿԸ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼԸ

Հինէն ի վեր Եգիպտոսայ գաղութը համարուած է հարուստ գաղութ մը, սակայն այդպէս չէ հիմա: Իրաւ է թէ կան քանի մը տասնեակ հարուստներ, բայց մեծագոյն մասը միջինէն ալ վար է և քիչ չեն այնպիսիները, որոնք շատ գծուարութեամբ կը հայթայթեն իրենց օրապահիկը: Այսուամենայնիւ բարեբախտաբար մուրացիկներ չկան մեր մէջ:

Ներկայիս մեր ազգայիններու թիւը բովանդակ եգիպտոսի մէջ կը հասնի մօտաւորապէս 30,000-ի: Անոնք գլխաւորապէս հաստատուած են Գանիրէ և Աղեփանդիա. կան սակաւ թուով Հայեր նաև Բոր-Սայիս, Մանսուրա, Զակալիկ, Թանքա, Սուեզ, Վերին Եգիպտոս և այլն:

Հայերը այս երկրին մէջ ընդհանրապէս արհեստաւորներ են և միայն քիչերը կը զբաղին առեւտուրով և կամ ազատ ասպարէզներով: Քաղաքական և ղինոտորական ասպարէզներու մէջ զժբախտաբար այլեւս չկան այնպիսի ականաւոր անձեր, ինչպէս էին երբեմն Պասրէլ-Քամալ, Էլ Աֆսալ, Վահրամ և Վասակ Պահլաւունիներ, Պողոս Պէյ, Նուպար Փաշա և այլն:

Համարձակ կարելի է ըսել, որ տեղացիներուն արհեստ սորվեցնողները եղած են Հայերը և հետեւաբար այդ տեսակէտէն օգտակար տարր մը եղած են այս երկրին համար, մանաւանդ որ մեր ազգայինները այս երկրին մէջ և այլուր երբեք զբաղած չեն այնպիսի գործերով, որոնք հանրային բարոյականը խաթարելու բնոյթ ունին, ինչպէս օրինակ գինեատուներ, խաղարաններ, հանրատուներ պահել և այլն:

Թիւրիմացաբար օտարները մեր ժողովուրդը կը

համարեն շահագործող և մակարոյծ ժողովուրդը մը: Շահագործող կրնայ համարուիլ միայն այն ժողովուրդը, որ գրեթէ բացառաբար կազմուած է առեւտրականներէ(*) և կամ յանձնակատարներէ (commissionnaire) որոնց մէջ աղատ ասպարէզի հետեւող, արհեստաւորը և կամ երկրագործը շատ չնչին տոկոս կը կազմեն, մինչդեռ մեր ժողովուրդը համաշխարհային պատեւրագմէն առաջ 90 % երկրագործ էր, 6 % արհեստաւոր և միայն 4 % առեւտրական Ռուսիոյ մէջ(**), իսկ Թուրքիոյ մէջ ալ գրեթէ նոյնը:

Ա. Զ. Գ. Ա. Յ. Ի. Ն.

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայ գաղութի ստուգարագոյն մասը Հայաստանեայց Առաքելական Ս. եկեղեցւոյ ղաւակներ են: Ունին

երկու առաջնորդարան (Գահիրէ և Աղեքսանդրիա) մէկ առաջնորդով, չորս եկեղեցի, երկու մատուռ, տասէ աւելի աղգային և մասնաւոր վարժարաններ, քանի մը բարենպատակ հաստատութիւններ և ընդարձակ հաստիքներ կալուածներ:

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂՈՒԿԷՒ

ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Մեր Հռովմէադաւան եղբայրները նոյնպէս ունին իրենց ներքին վարչութիւնը, չորս եկեղեցի (2 Գահիրէ, 1 Հելիոպոլիս և

(*) Նապոլէոն մեծը կ'ըսէր. «առեւտրը կազմակերպուած գողութիւն մըն է»:

(**) Համաշխարհային պատերազմէն առաջ Ռուս հայակեր մասուրը սեւ պոլուսներ կը գրէր հայերուս դէմ մեղադրելով զմեզ, իբր շահագործող տար: Էջմիածինը ասոր դէմ ներկայացուց վերոյիշեալ մանրամասն վիճակագրութիւնը պետական բաժն պատգոհաններ Ուխտումկիյին եւ Մասալովին, որոնք կարեւոր յանձնարարութեամբ Պետրոգրադէն դրկուած էին Խիմեան Կաթողիկոսին մօտ: Այդ վիճակագրութեան վրայ բիշ մը մեղմացաւ գրական արշաւանքը մեր դէմ:

1 Աղեքսանդրիա), երկու մանչերու վարժարան, մէկ աղջկանց գիշերօթիկ-ցերեկեայ վարժարան Աղեքսանդրիոյ մէջ, որուն մէկ ճիւղը պիտի բացուի յառաջիկային նաև Գահիրէի մէջ, «Աղքատախնամ» ընկերութիւն մը, «Ալիշան» միութիւնը և հասութարեւր կառավարութիւնը մօտաւորապէս 8000 է: Իրենց ներկայ վիճակաւոր եպիսկոպոսն է Յակոբ Արեւալիսկոպոս Նեսիմեան, որ ազգասէր և լուսամիտ մէկն է: Անոր անդուլ ջանքերուն շնորհիւ բացուեցան երկու Մխիթարեան(*) վարժարանները (Գահիրէ և Աղեքսանդրիա) և Գահիրէի ԱստՃնորդարանի շէնքին վրայ աւելցուեցաւ նոր յարկ մը:

(*) Մխիթարեան միաբանութեան հիմնադիրն է Աբբահայր Մխիթար Աբբասապիհ, ծնած 1676ին Սեբաստիոյ մէջ: Հայրն էր Մահեստի Պետրոս, արհեստով փերեգալ: Իր նախնական կրթութիւնը նախ ստացաւ տեղւոյն քահանաներէն մէկուն մօտ եւ երկու բարեպաշտ կոյսերու մօտ, որոնք վաղ հասակէ անոր մէջ ծնունդին կրօնաւոր քլայով փափաքը: Տասը տարեկանին հասակակից բնկերոջ մը հետ, տունէն փախաւ նզնելու համար Բարայրի մը մէջ: Հազիւ մուրը կոխած՝ փնտռուի ելած ծնողները՝ զսան զիրենք, ուր անոնք կուլային վրայ հասնող գիշերուայ երկիւղէն:

15 տարեկանին սարկաւագ եւ 21 տարեկանին արդէն արեղայ էր: Ի բնէ ուսումնասէր՝ ան համբողջ գէպի **Էջմիածին, Սուան** Բասենի **Կարմիր Վանք**, Կիպրոսի **Ս. Մակարոյ Վանք** եւն. բան մը սորվելու յոյսով եւ փափաքով, բայց դժբախտաբար չգտաւ այն՝ ինչ որ կը սպասէր: Վերադարձին նշանակուեցաւ Բարդիշ Կ. Պոլսոյ **Ս. Է. Նուստուրիշ** եկեղեցիին մէջ:

Այդ ասեմները Կարդիկ եւ Լուսաւորչական բուն պայքարներու շրջանն էր: Մխիթար հակեցաւ դէպի Կարդիկութիւնը: Անոր ջանքով փափաքն էր հիմնել միաբանութիւն մը, որ միայն գրականութեամբ զբաղուէր: Կարգ մը դժուարութիւններու յաղթելով՝ ան նախ իր միաբանութիւնը հիմնեց **Պօրէա** քերակղզիի **Մեքոն** քաղաքին մէջ, իսկ երբ այդ քերակղզին ինկաւ Օսմանեան տիրապետութեան տակ, այն ասեմ փոխադրուեցաւ **Վենեսիկ**, ուր իրեն տրամադրուեցաւ **Ս. Ղազար** կղզին, որու վրայ եւ վերջնականապէս հաստատեց իր միաբանութիւնը 1717ին: **Կղեմես Ժ.Ա. րորդ** Պապը վաւերացուց միաբանութիւնը:

ՀԱՅ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ**ՀԱՄԱՅՆՔԸ**

Հայ Բողոքական համայնքը
մեծ թիվ մը չի կազմեր,
հազիւ 1000 - 1500: Անոնք
թէ և ունին իրենց ներքին
վարչութիւնը, բայց տակաւին չունին իրենց սեփա-
կան աղօթատեղին և իրենք իրենց մէջ ալ դժբախ-
տաբար պառակտուած են:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ

Եգիպտահայ մամուլը
զանցառելի քանակ
մը չի ներկայացներ:

Տասնեակ տարիներէ ի վեր կը հրատարակուին «Արեւ»
և «Յուսաբեր» օրաթերթերը, որոնք դրեթէ ինքնա-
բաւ են: Կը հրատարակուին նաև «Սաւառնակ», «Ա-

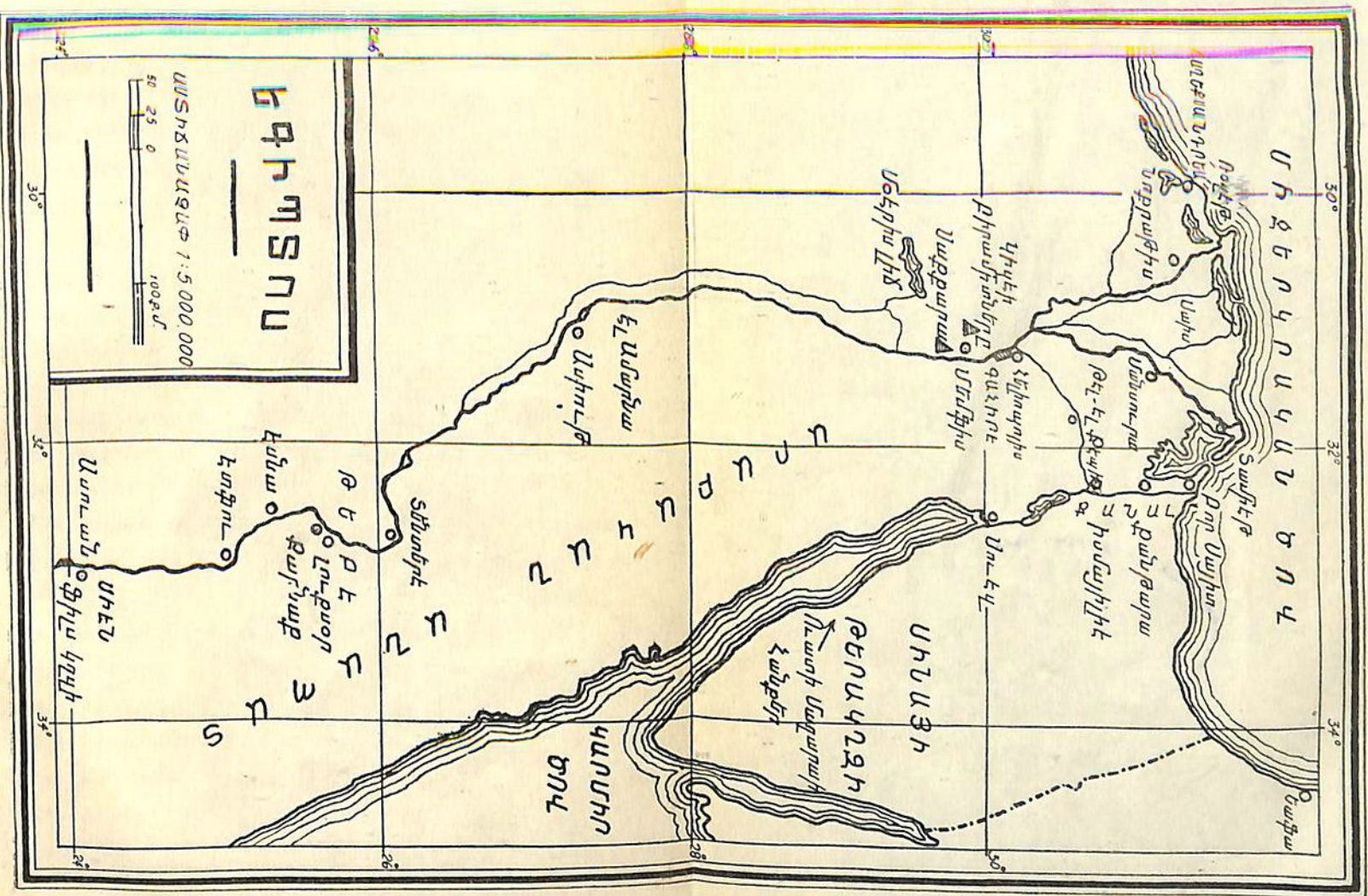
Մխիթար Հայ ազգի ամենամեծ երախաւորներէն մէկն է:
Ամբողջ Ժ. դարու ընթացքին եւ մինչեւ ԺԹ. դարու կէսը գրեթէ մի-
միայն Ս. Ղազարէն էր, որ լոյս եւ գիտութիւն կը քափանցէր Հայ
խաւար քջանակներու մէջ: Այդ միաբանութիւնը ազգին տուաւ
հոյլ մը նշանաւոր մարդիկ, ինչպէս օրինակ՝ Զամչեան, Աւգրեան,
Բագրատունի, Հիւրմիւզ, Ալիւան, Ղազրիկեան եւլն.: Մխիթարեան-
ները Ս. Գրէնէն զաւ հրատարակեցին նաեւ մեր հին գրականութեան
ընտիր գործերը եւ այլ շատ օգտակար գրքեր: Անոնք արժանապէս
հանչուցին Հայը օտարին:

1776ին Մխիթարեաններու մէկ հասուածք բաժնուեցաւ Մայ-
րավանդէն եւ նախ հաստատուեցաւ ԹԻՒԼԻՍԱՅ Եւ ապա ՎԻԵՆՆԱ:
Հիմա կայ ուրեմն երկու Մխիթարեան միաբանութիւն՝ երկուքն ալ
յուսաւորութեան եւ կրթութեան վառարաններ: Բացի Մուրա-
ն-Ռաժայէլեան վարժարանէն՝ անոնք կը պահեն նաեւ քանի մը վար-
ժարաններ զաղուքներու մէջ: Մխիթարեաններու բնորոշ գիծն է՝
կրօնական լայնախոհութիւն եւ ազգասիրութիւն: Օտար միջավայրի
մէջ՝ անոնք երբեք չօտարացան իրենց ազգէն:

հայկական երկշարժութիւնները, Նախապետական
չըջանին Արևմտահայոց մէջ Գահիրէն երբեք տեղ
կը բռնէր գրքերու հրատարակութեան քանակով:
(Առաջին Կ. Պոլիս, ապա Զմիռնիս):

Գահիրէի ընդհանուր տեսարանը

30°

32°

34°

Մ Ի Զ Ե Ր Կ Ո Ա Կ Ա Ն Ե Ր Կ

ԱՐԲԱՆԱԴՈՐ

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

Սոփա

36°

38°

40°

42°

44°

46°

48°

50°

52°

54°

56°

58°

60°

62°

64°

66°

68°

70°

72°

74°

76°

78°

80°

82°

84°

86°

88°

90°

92°

94°

96°

98°

100°

102°

104°

106°

108°

110°

112°

114°

116°

118°

120°

122°

124°

126°

128°

130°

132°

134°

136°

138°

140°

142°

144°

146°

148°

150°

152°

154°

156°

158°

160°

162°

164°

166°

168°

170°

172°

174°

176°

178°

180°

182°

184°

186°

188°

190°

192°

194°

196°

198°

200°

202°

204°

206°

208°

210°

212°

214°

216°

218°

220°

222°

224°

226°

228°

230°

232°

234°

236°

238°

240°

242°

244°

246°

248°

250°

252°

254°

256°

258°

260°

262°

264°

266°

268°

270°

272°

274°

276°

278°

280°

282°

284°

286°

288°

290°

292°

294°

296°

298°

300°

302°

304°

306°

308°

310°

312°

314°

316°

318°

320°

322°

324°

326°

328°

330°

332°

334°

336°

338°

340°

342°

344°

346°

348°

350°

352°

354°

356°

358°

360°

362°

364°

366°

368°

370°

372°

374°

376°

378°

380°

382°

384°

386°

388°

390°

392°

394°

396°

398°

400°

402°

404°

406°

408°

410°

412°

414°

416°

418°

420°

422°

424°

426°

428°

430°

432°

434°

436°

438°

440°

442°

444°

446°

448°

450°

452°

454°

456°

458°

460°

462°

464°

466°

468°

470°

472°

474°

476°

478°

480°

482°

484°

486°

488°

490°

492°

494°

496°

498°

500°

502°

504°

506°

508°

510°

512°

514°

516°

518°

520°

522°

524°

526°

528°

530°

532°

534°

536°

538°

540°

542°

544°

546°

548°

550°

552°

554°

556°

558°

560°

562°

564°

566°

568°

570°

572°

574°

576°

578°

580°

582°

584°

586°

588°

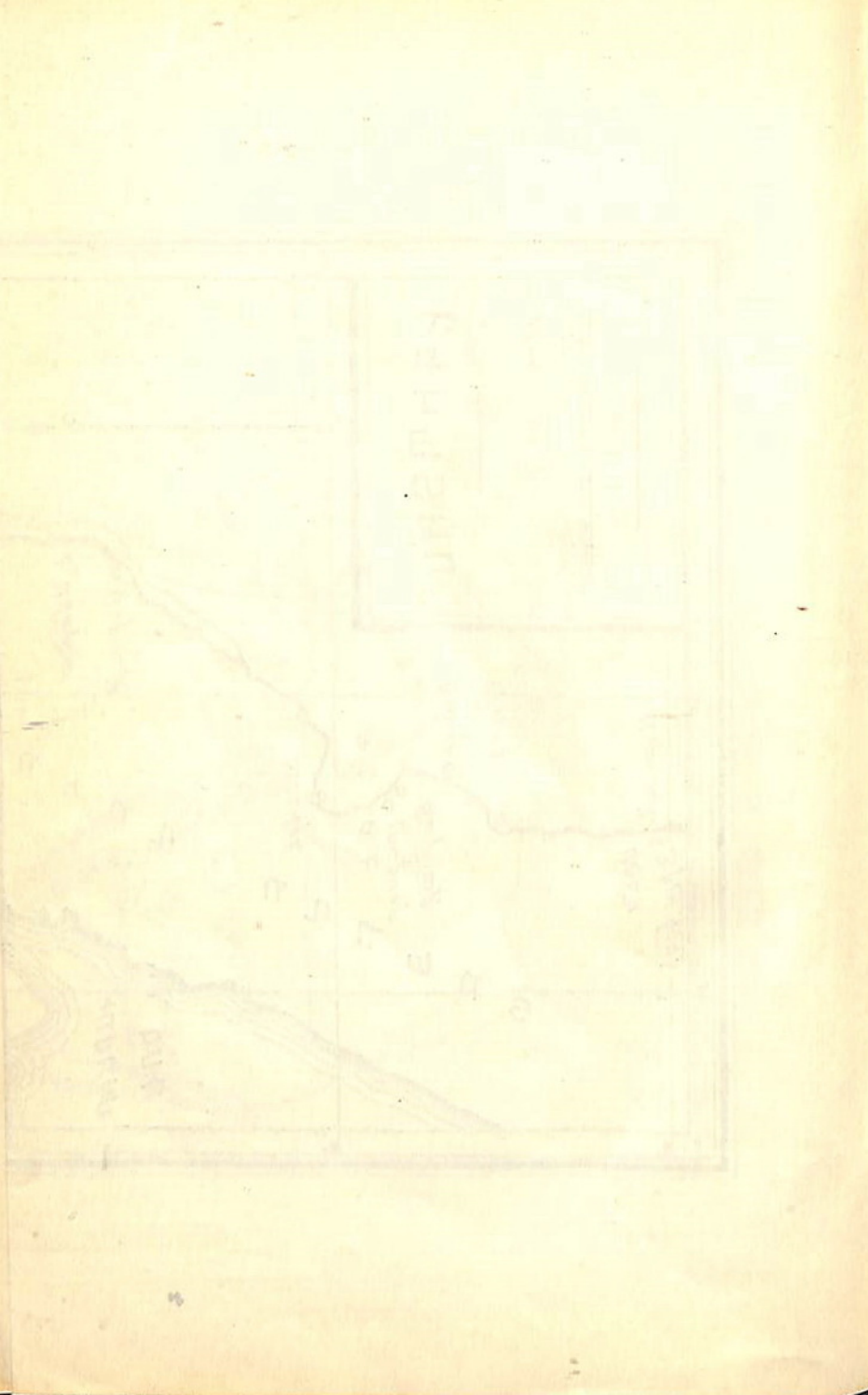
590°

592°

594°

596°

598°

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

	Էջ
1. Եգիպտոս (Ընդհանուր տեսութիւն)	7
2. Եգիպտական կրօնիչը	14
3. Եգիպտական դասակարգերը, բարեւերը եւ սովորութք.	30
4. Եգիպտոսի քաղաքական պատմութիւնը	35
5. Եգիպտական հին քաղաքակրթութիւնը	63
6. Պարսկական ժողովրդագրութիւն	74
7. Մակեդոնական ժողովրդագրութիւն	78
8. Հռոմ - Բիւզանդական ժողովրդագրութիւն	93
9. Արաբական ժողովրդագրութիւն	104
10. Ֆարսիական հարստութիւն	114
11. Էյպտական հարստութիւն.	120
12. Մակեդոն ժողովրդագրութիւն (Պանդիս հարստութիւն)	132
13. Մակեդոն ժողովրդագրութիւն (Բորջեան հարստութիւն)	144
14. Օսմանեան ժողովրդագրութիւն	152
15. Ֆրանսական արշաւանք	155
16. Ժամանակակից շրջան (Մոհամեմ Ալի)	160
17. Մոհամեմ Ալիի յաջորդները	169
18. Անգլիական գիւնդարական զորութիւնը	174
19. Սուլթան Հիւսէյն, Ֆուսս Ա. եւ Ֆարուկ Ա.	177
20. Օսմանական զորութիւնը	181
21. Եգիպտոսի պետական կազմը	183
22. Հայերը Եգիպտոսի մէջ	184
23. Եգիպտական Առաջնորդութիւնը	219
24. Եգիպտական զորութիւններու վիճակը Ազգային հաստատութիւնները եւ մամուլը	228

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Սկսալ	Ուղիղ
5	6	ստեղծագործել	ստեղծագործել
7	4	միբնէ	միննէ
8	32	Տանոյեան	Դանոյեան
9	20	բղխէ	բղխի
10	8	ստկաւ	ստկաւ
10	11	հոջը	հոջը
12	8	համարուիլ	համարուիլ
12	14	Յունտկան	Յունտկան
12	16	Եղիպտական	Եղիպտական
15	4	Օղիբրիսի	Օղիբրիսի
15	6	հաւանաւորէր	հաւանաւորէր
16	6	մարմնացնէր	մարմնացնէր
16	30	աստուածութիւնը	աստուածութիւնը
26	27	ամէնայն	Ամէնայն
29	9	պարսպպատ	պարսպպատ
29	13	արձանը	արձանը
32	8	չատ	չատ
35	20	Սիկիլիացի:	Սիկիլիացի
43	22	գաւառներէն	գաւառներէն
50	31	պուլաքի	Պուլաքի
50	34	Հարվըրա	Հարվըրա
55	19	Եղիպտոսի	Եղիպտոսի
56	20	մարդիկ	մարդիկ
59	4	գարուն	գարուն
59	10	վերահաստատեց	վերահաստատեց
64	19	կամ	կամ

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ (շար.)

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
68	33	տումարը	տոմարը
107	11	տեռաւ	տեսաւ
108	33	մզկիթն	մզկիթն
112	32	ոերած	սերած
118	35	տեսնէին	տեսնէին
137	29	կարդ	կարդ
140	12	վեցէարիւր	վեցհարիւր
143	—	1393-1367	1367-1393
146	12	կատարեց	կատարեց
257	29	էլպա	Սրբ. Հեղինէ
172	15	300-500 մեթր	120-150 մեթր
181	9	հրեա	Հրեայ
186	35	ստիպուեցաւ	ստիպուեցաւ
194	35	լսաստառով	սլսաստառով
198	1	անմիջական	անմիջական
203	24	եղած	Եղած
205	28	Աղեքսանդր Գ. ը	Աղեքսանդր Գ. ը
207	34	ոււմ	ուր
212	20	փաչա	Փաչա
216	27	Կոթողիկէ	Կոթողիկէ
216	28	իւ մահը	Եւրոպա մեկնիլը
217	7	Կարապետ	Կարապետ
217	14	սորվին	սորվին
220	20	1830	1832
224	32	Թորգոմ սրբազան	Թորգոմ Սրբազան

ՄԵԿԵՆԱՍՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՋՆԵՐՈՒՆ

Պատրաստ է արագրութեան համար
նոյն հեղինակի

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԶԳԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

2 ՀԱՏՈՐ

(մօտաւորապէս 800 էջ)

ՀՈՒՍՅՈՒԱԾ՝ ԱԶԳ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴՐՈՒՄԳՆԵՐՈՎ,

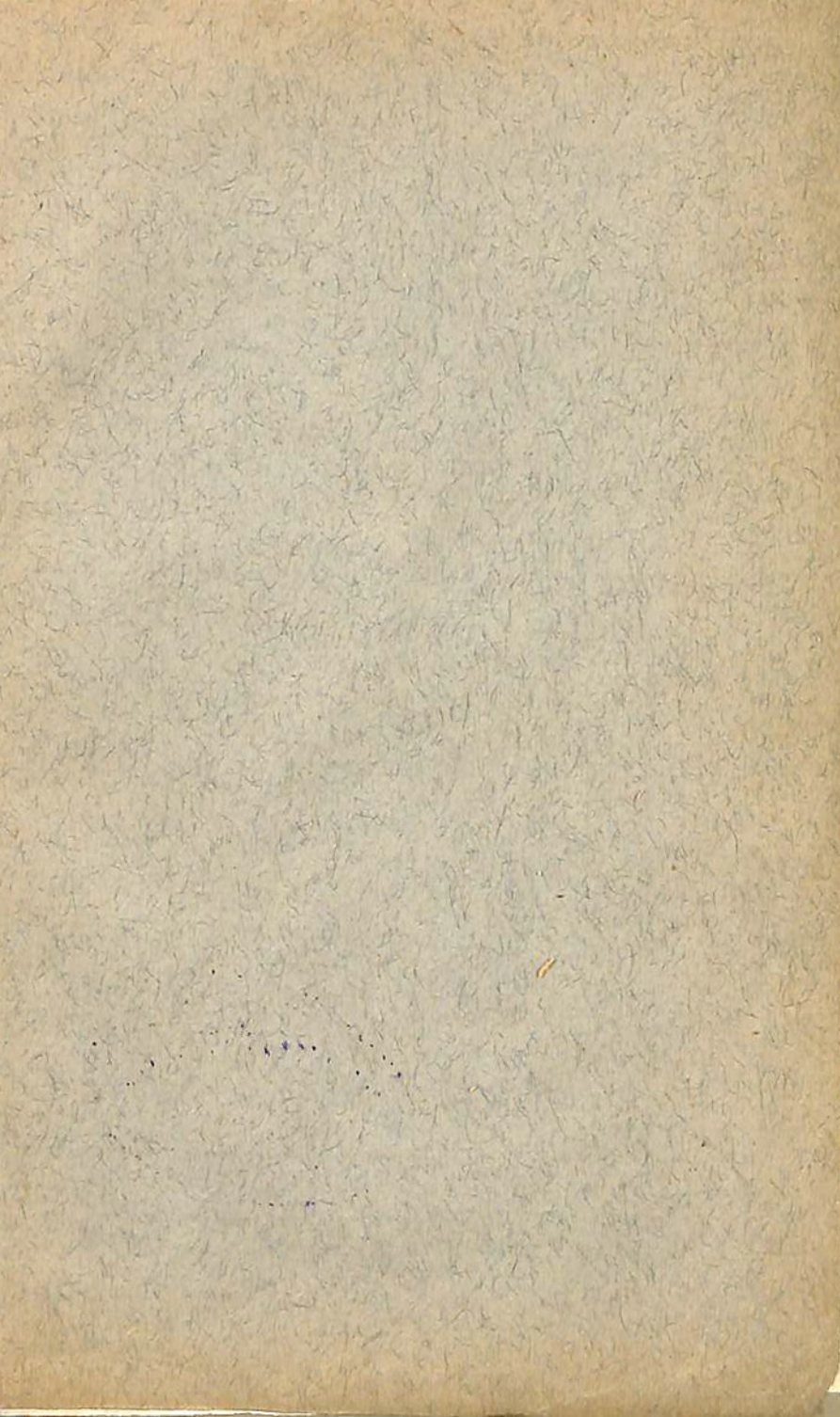
Առաջին հատորը կը պարունակէ Արեւելեան ազգերը

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ, ՄԱԿԵԴՈՆԻԱ ԵՒ ՀՌՈՄ

խակ երկրորդ հատորը՝

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐ, ՆՈՐ ԴԱՐ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՇՐՋԱՆ

[1204]

ԳԻՒՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԺԱՄԿԱՌԵՆ

42, Rue Torab-Ei-Man

A $\frac{11}{36169}$

LE CAIRE (Eg)

10 r

ԳԻՆ 12 Ե. Դ.

ԱՐԵՎԱԿԱՆԻ 15 Յր.

ԱՄԷՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԱՆԻՍԻՅ

Imprimerie AGOP PAPAŽIAN

Ibrahim Pacha, Haret Faied, No. 6 — LE CAIRE (Eg)

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0070067

ЦЕНА

11
36169